

Sisukord

ESSEE

Ilmar Vene: Suurim pööre	2
--------------------------	---

KÄSITLUSED

Enn Küng: Manufaktuuriettevõtlusest ja veskitest Narva jõel 17. saj. II poolel	12
Ago Pajur: Vabadussõjalaste retseptsioon Pätsi ajast kaasajani	34
Peeter Kenkmann: Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist?	42
Jaak Valge: Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid	50
Riho Saard: Mustas talaaris mustvalge lipu all. Vabadussõjalaste religioonipoliitika, kirik ja vaimulikkond	63
Aigi Rahi-Tamm: Vabadussõjalased tšekistide haardes	80

DOKUMENT JA KOMMENTAAR

Olavi Punga: 1934. aasta pöördet mõju Kaitseliidule	92
Kaja Kumer- Haukanõmm: Julius Laasi mälestusi 1944. aasta sügisest	95
Ivo Juurvee: Stasi toimik Eesti NSV kohta aastast 1989	101
Eesti Filmiarhiiv: Eesti Vabadussõjalaste Liit	107

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

Vello Paatsi: Märt Miti mälestused III. Mart Mitti Elu lugu, Aea luguga ühentatud viisil kirja panema hakatud	115
--	-----

ARVUSTUSED

Ago Pajur: Rahvusväeosad luubi all	130
------------------------------------	-----

VARIA

Marek Tamm: Margus Laidre 50. Kiriusutelu	143
A. L.: Eesti ajalookirjanduse 2008. a. preemia	146
Kristjan Luts: Üha soojem „külm sõda“	148
Anne Lange: Otse predestineerit	151
Summary	157

Suurim pööre

Ilmar Vene

Missugusena kujutleda vaidlust, mille vältel püütakse selgitada, kas meie elukäik sõltub rohkem meist endist või meid ümbritsevatest oludest? Pole välistatud, et üks osapooltest peagi osutab: „See on ju meeldivalt põhimõtteline küsimus, aga...” Ja tõepoolest, kuidas saaksime hoolida üldisustest, mille vaagimine saab viia ainult triviaalsusteni? Pole välistatud, et sel hoolimatusel on soliidne sajandite sügavustesse suubuv tagapõhi. Eks ole üldiselt teada, kuidas õpetatud mehed tegelesid pikki sajandeid kõige abstraktsemat laadi küsimuste lahkamisega, ilma et see uurimistöö oleks suutnud anda tõeliselt edasiviivaid tulemusi; Galilei seevastu, kes viltusest Pisa tornist kukutas kivikesi, saavutas palju rohkem. Sealtpaale ehk võidigi arvama hakata, et tõsimeelne uurija tegeleb alati millegi konkreetsega. Hiljem aga muutus loodusteaduslikkus üldiseks eeskujuks ja üldsõnalisus pandi põlu alla kõikides valdkondades.

Nii resoluutsel üldhoiakul ei tarvitse puududa ka varjuküljed. Sellega pole väidetud, et me peaksime jäljendama skolastikuid; ei annaks see vähimatki, kui me iga oma mõttekäiku alustades annaksime end jumalamõiste kõikehõlmava kaitse alla. Aga samas ei tuleks unustada sedagi, et põhimõtteline hoolimatus üldisuste suhtes saab meie mõtlemisvõimet ainult kitsendada. Et öeldu oleks arusaadavam, meenutagem kaht põhitüüpi, mis meie mõtlemisviisi enim iseloomustavad. Loodusteaduslik mõtlemine rajaneb matemaatikal ja tema siht seisneb inimsuutluse, täpsemalt väekuse ja ainelise heaolu kasvatamises. Vaimuteadusis seevastu saavad ainelised kasud märkida kõigest soovivat kõrvalsihti; peamiseks ka praegu, nagu juba kaugemas minevikus, jääb ikka meie mõtlemisvõime täiustamine. Üldse see teine, mida me enamasti oleme tavatsenud seostada humanitaarteadustega ja mida praegusel Saksamaal üha julgemalt „vaimuteadusteks” (*Geisteswissenschaften*) nimetatakse, on loodusteadusliku ühesusega võrreldes tublisti ebamäärasem. Ei räägigi sellest, et meie päevil võidakse „klassikaliseks humanitaarhariduseks” nimetada juura ja majandusteaduse stuudiumi ühendust; parem tuletagem meelde, et vaimuteaduste ühese iseloomustamisega oli raskusi juba 19. sajandil. Tollal nimelt osati tõeni tungida 1) matemaatika toel ja 2) „puhta mõtte jõul”. Milles võiks viimasena mainitud tunnetusviis seisneda? Loomulikult selles, et me kõrvutame hindavalt vaatlusalust üksiknähtust analoogse üldnähtusega. Kriminaalse teo tähenduse teeb selgeks koodeksis esitatud seadus, üldistav mõõdupuu kõigi analoogsete seaduserikkumiste jaoks. Aga oletame, et mingit kriminaalset tegu korda saates taotleti tegelikult õilsat eesmärki; sel juhul jääks seadusest väheks ja meil tuleks õiguse tasandilt tõusta õigluse tasandile. Sellest veelgi kõrgemale (juhul muidugi, kui tegemist on religiooselt meelestatud inimestega) jääb jumalik õiglus. Tuletagem siinkohal meelde, et kristluse on võrsutanud just erinev arusaamine jumalikust õiglusest. Variserid annavad Kristusele teada: Sina ei tohi teha asju, mis on jumaliku seadusega keelu alla pandud! Kristus vastab: Seadusega on mu teod tõepoolest vastuolus, kuid jumaliku tahtmise vastu nad ei käi. Võime veenduda, et lahknevus tuleneb üldisuse astme hindamisest: variserid näevad seaduses ülimat üldisust, Kristus aga väidab, et k õ i k i tegusid seadus ei hõlma; on ka sääraseid, mida saab õiglaselt hinnata alles ülimal üldisuse, s. t. jumaliku tahtmise tasandilt.

Sedasama juhtmötet, kitsamate nähtuste kõrvutamist üldisemate ja kõrgematega, järgitakse ka ilmalikku laadi mõtestamistöös. Oletame näiteks, et meil tuleb anda hinnang nn. Oktoobrirevolutsioonile; milles muus saaks hindamine seisneda kui mitte Oktoobrirevolutsiooni kõrvutamises väärtustega, mida me endamisi peame kõige ülemateks? Muidugi tuleb siinkohal möönda, et väga hõlpsaks see kõrvutamine ei kujune; on ju Oktoobrirevolutsioon kõike muud kui kitsapiiriline nähtus ja peale selle tuleb tunnistada, et meie ettekujutus ülimatest väärtustest saab ainult ebamäärane olla. Paraku sellest ei johtu, et raskused meile mingi uue ja varem tundmatu hindamisviisi kätte näitaksid. Mõõngem siis kokkuvõtvalt, et püüdlused hinnata Oktoobrirevolutsiooni objektiivsemalt aitaksid ühtaegu selgitada, mida me endamisi peame kõige kõrgemateks väärtusteks.

Niipalju siis üldisuste väärtustest: on need meie mõtlemises liiga hägusad, siis pole kuigivõrd lootust, et me keerulisi üksinähtusi objektiivsemalt hinnata suudaksime. Aga või see meid eriliselt kannatama on pannud! Vastasel korral poleks eales ilmunud põhimõttelist laadi küsimus: kas me minevikku, iseäranis kaugminevikku, üldse suudame mõista? Sellise küsimuse pärinemislugu peaks olema õige äratuntav: minevikule pühendunud inimestele sai ajapikku osaks nii palju võõrastavaid kogemusi, et lõpuks nad hakkasid kahtlema, kui otstarbekaks oma tegevust üldse pidada. Ja mida arusaamatut selles oleks? Loodetavasti oskab iga minevikuhuviline rääkida hämmingust, mida tuli kogeda, kui ta sekundaarkirjanduselt oli läinud üle allikate lugemisele. Asi on selles, et sekundaarkirjanduses eelistatakse üldreeglina ühekülgselt esitusviisi: positiivsed saavutused tuuakse esile, negatiivne jäetakse kõrvale. Kas on siis palju raamatuhuvilisi, kes korragi oleksid lugenud, et „ükski mõtleja ei ole eksinud nõnda sageli kui Aristoteles“? Küll aga tohib arvata, et talle on tuttav (Marxi nimega ehitud) koondhinnang: Aristoteles oli antiikaja kõige universaalsem pea. Veelgi ilmekamalt arvas Goethe: maailma kui tervikut on Aristoteles näinud paremini kui ükski uusaja filosoof. Alles ülistavat lõiku lõpetades lisas suurmees tillukese möönduse: üksikküsimusi lahendades ta (s. t. Aristoteles) mõistagi ilmutas ennatlikkust.

Muidugi saab sellist ühekülgsust, orientatsiooni positiivsusele, õige mitmel moel õigustada. Kes poleks kokku puutunud ilmingutega, mida kõige kokkuvõtlikumalt nimetatakse „odava populaarsuse taotlemiseks“? Mida arvata antiikkultuuri tutvustajast, kes satib esiplaanile üksikud kurioosumid, et neid siis oma õpetatuse kõrgtasandilt muhelusega kommenteerida? Kõige tõenäosemalt tunneksime selles ära maskeeritud kahjurõõmu avalduse; pole ju teist ühisnimetajat, kui oleme seatud vastamisi vaimse kääbusega, kes meile kirjeldab ammuse suurmehe eksimusi.

Niisiis pole sekundaarkirjanduse ühekülgsuses midagi arusaamatut; puudustest vaadatakse mööda mitte ainult sündsustunde, vaid ka õigluse ajal: eks ole juba ammu teada, et inimest tuleb hinnata tema saavutuste, mitte aga ebaõnnestumiste põhjal. Iseäranis aga käib see mõtteloo edasiviijate kohta; nende tutvustamisel tundub peaaegu endastmõistetav, et peatatakse esmajoones sellel, mis pole oma tähendust ikka veel minetanud.

Aga peab siis tutvustamise siht alati kahjurõõmu väljendamises seisnema? Kui põhjendatud ka poleks puuduste kõrvalejätmine – ühtaegu ei saa salata, et sellel on kahtlane sarnasus nõukoguliku ideoloogiaga, mis tavatses vaimuilmingud rühmitada progressiivseteks ja reaktsioonilisteks. Kuid sel teel jõutakse paremal juhul kõigest poolikute inimesteni. Mispärast peaksid Aristotelese eksimused jääma paikapidavate õpetussõnade varju? Vahest on hoopis nõnda, et need mõlemad kuuluvad lahutamatu ühte: alles eksimused teevad selgeks õpetussõnade tõelise tähenduse. Mida see meile annab, kui me mingi arusaamatuks jääva ilmingu oleme kuulutanud „ebausuks“? Mingi õigustus oleks säärasel hinnangul alles siis, kui oleme selgeks teinud, mispärast pidi „ebausk“ ilmuma. Miks kesk-aegsed inimesed uskusid, et süüd või selle puudumist saab tuvastada kõikvõimalike vee- ja

tuleproovidega? Meie ei usu, et nõrguke rüütel, kes võitles õiglase asja eest, suutnuks oma hiiglajõuga vastasest üle olla, aga nende silmis oluks usutamatu pigem vastupidine. Taavet oli Koljatist ometi mängleva kergusega jagu saanud.

Ebausud on põhjendusetu jäänud sellepärast, et me pole piisavalt selgitanud üldisusi. Kurta selle üle, et kristliku keskaja põhimõtteline halvustamine tänase päevani jätkuks, muidugi ei saa, aga sellest ei piisa. Väärtustamisest loobumine on väärtustamisest parem, aga mõtlemisega oleks tegemist alles siis, kui küsimus väärtustamise võimalikkusest üldse kerkida ei saaks. Kuni me ülimaid üldisusi pole piisavalt mõistnud, seni jääb me teadvust valitsema määratlus, mille uusaja algusele on andnud Friedrich Engels: „See oli kõige suurem pööre kõigist pööretest, mida inimkond selle ajani oli üle elanud; [– – –].”

Engelsi eessõna „Looduse dialektikale” (millest ennist toodud määratlus pärineb) on nõukogulikes oludes nii ohtrat tsiteerimist leidnud, et praegu vist kõlbab seda teha alles pärast eelnevat vabandamist. Sellegipoolest tundub põgus meenutamine obligatoorne; kui kirjutis on aastakümnete vältel oraakli osas püsinud, siis lõpetuseks võiks ta väärida ka erapooletumat iseloomustust: tegu on ennekõike kristlust vaenava publitsistikaga, mida 19. sajandil väsimatult paljundati. Mitte et kõik selles toodud väited oleksid kergekaalulised; publitsistikaga halvas mõttes on tegemist ainult üksikjuhtudel, siis näiteks, kui Engels, viidates Serveto põletamisele, millest tal liiati oli kõige hägusam ettekujutus, annab teada, „et protestandid ületasid katoliiklasi vaba loodusuurimise jälitamise alal”. Võime veenduda, et kristluse põhimõtteline vaenamine ei lase autoril olulist eristada kõrvalisest; oluks teisiti, siis ta ju mõistnuks, et just Reformatsioon ja protestantism avasid tee vabale loodusuurimisele. Muidugi oli loodusuurimise vastaseid ka protestantide hulgas, aga see on praegusel juhul täiesti kõrvaline.

Kuid jätkem need hälvitavad piasjad ja piirdugem peamisega: Engelsi publitsistlikkus seisneb selles, et ta näib pidavat väärtustamist mõtestamiseks. Minevikupärandist ülevaadet andes autor ütleb: „Kristlik keskaeg ei jätnud üldse midagi päranduseks.” Muidugi ei jätnud, kuid vähemalt mõtestaja ei tohiks sellise nendinguga piirduda: tuleks näidata, m i s p ä r a s t niimoodi kujunes. Niisama publitsistlik on autor ka positiivset külge esile tuues: kuuleme vaid ülemlaulu uusaega sisse juhatanud suurustele, kuid mõtestav külg selles – „see oli ajajärk, mis vajab hiiglast ja sünnitas hiiglasti” – ei tõuse kõrgemale keskpärasest belletristikast. Sellest, m i s p ä r a s t oli pööre suurim „kõigist pööretest”, ei saa me kuulda vähimatki.

Põhjus, miks „suurimate pöörete” tähendus jääb avamata, seisneb ennekõike üldisuste piiritlematuses: on võimatuseni raske võtta aastatuhanded kokku mõne üldarusaadava lausega, kõnelemata juba säärase kokkuvõtete kehtivusest. Mida see ütleks, kui me pööride suurust näeksime maailmapiltide vaheldumises? Platonlikus maailmapildis võetakse nähtavusi üürikeste varipiltidena nähtamatuist jäädavusist, sellal kui uusaegne maailmapilt, olles nähtavused kuulutanud jäädavaks, näeb „nähtamatuis jäävusis” kõigest inimvaimu üldistusi – väga hea, aga see pole ju enam kui näputäis ebamäärase tähendusega sõnu! Et need sõnad meile midagi ütleksid, tuleks näidata, kuidas „maailmapilt” on toimunud. Ja just see on võimatuseni raske. Eks märgi „maailmapilt” tähist, millega tagantjärele võetakse kokku pikki sajandeid jätkunud arengulugu; tahab keegi selle tõepoolest arusaadavaks kõnelda, siis see tähendab, et tal sajandeid jätkunud tegelused tuleb esitada üldarusaadava kokkuvõttena.

Kuidas on toimunud platonlik maailmapilt? Alustada tuleks sellest, et tegemist on iidammuse, nii-öelda üldinimiliku nähtusega, mille ilmumisaega sobiks kõige paremini märkima nn. eneseteadvusele virgumine: enesest teadlikuks saanud inimene mõistis, et mõtlemisvõime, mis oli talle mingil seletamatul moel osaks saanud, märgib siinses maailmas kõige suuremat jõudu. Paraku ei suutnud see suurim kõike maailmas toimuvat

arusaadavalt seletada; sellest paratamatusest saadi üle teadmisega, et on selliseidki jõude, kes vaimse vägevuse kandjatena inimest määratult ületavad.

Pärast seda esiajaloolist sissejuhatust oleks järg ajaloolise Homerose käes. Kas on keegi eales vaevunud küsima, millest „Iliase” sangarite tugevus õieti tuleneb? Loomulikult liitlusest jumalatega; on keegi usutamatu määrani tugev, siis see tähendab, et nähtamatud vaimsed väed teda abistavad. Iseäranis ilmekalt tõendab seda heeroste hilisem kultus, millel kreeklaste usundis oli ülitähtis osa: heeorse esmaseks tunnuseks oli see, et ta, sarnaselt kristlike pühakutega, suutis toimida ka surmajärgselt. Ebatavaline tugevus tähendab seega tavalisest suuremat lähedust jumalatele, vaimsete vägede kandjaile. Just sellist pooljumalikkude maailma meile „Iliases” tutvustatakse: Achilles, kõige tugevam, on koguni jumalikkude päritolu, sellal kui teised, põrmlikkude sugupuuga sangarid, kuuluvad vähemasti taevaelanike lemmikute hulka. On sangar hädas, siis jumal ise tõttab talle appi. Meie mõistagi kaldume seda luulelise mänguna võtma, aga kus oleks tagatis, et me oma suhtumist tohime pidada ainukehtivaks? Palju kohasem oleks tunnustada, et täiel määral jääb Homerose arusaam jumalatest meile igavesti lähenematuks. Mispärast pidanuks Homeros nägema väljamõeldisi nendes, keda, nagu hilisemad kirjeldused tõendavad, võidi mõnikord näha isegi veel hilisantiiksetes oludes? Selle kohta, kui ebamäärane oli tollane piir taevaste ja põrmlaste vahel, leidub ülimalt ilmekas näide kristlikus pühakirjas, täpsemalt Apostlite Tegude 28. peatükis. Paulus, olles pääsenud merel märatsenud tormist, süütab Malta saarel lõkke ja kuumuse tõttu ilmunud rästik hakkab tema käest kinni. Õiguse jumalanna viha avaldub nii ilmselgelt, et kohalikud umbkeelsed peavad Paulust inimesetapjaks. Hiljem aga selgub, et rästik pole apostlit kuigivõrd ohustanud; niisiis tuleb juuresolijail oma arvamust muuta. „Aga kui nad olid kaua oodanud ja nägid, et talle ei sündinud midagi viga, mõtlesid nad teisiti ja ütlesid tema jumala olevat.” (28,6) Nii sujuvalt see toimus: inimene, keda rästiku hammustus polnud kahjustanud, oli ilmselt jumal.

Sellise kokkusurutusega tuleb leppida „maailmapildi” näitlikustamisel: mõne lausega oleme Homerose juurest jõudnud apostel Pauluse naabruse ja kaheksa sajandit, mis neid kaht teineteisest lahutavad, on niimoodi läbitud. Vaatame nüüd teist, samalaadset näidet. „Aeneist” luues oli Vergilius lähtunud Homerose eepostest ja see sõltuvus avaneb tänini igale lugejale. Aga praegu huvitab meid ainult: missugune vahekord on Aeneasel, Trooja sangaril, inimülestes taevastega? Ja siin tuleb tõdeda silmahakkavat erinevust: Homerosel esinesid taevased põrmlaste sagedaste saatjatena, sellal kui „Aeneises” ilmub esiema Venus väga põgusalt; ja igati sündselt annab rooma luuletaja seda ilmumist kirjeldades mõista, et tegemist on erandliku olukorraga. Homerosel tegutsesid jumalad lihtsurelike abistajaina ja põrmlased pälvisid nende abi ohvriloomade urjamisega; Aeneas seevastu on v a g a: tema kannab noid jõude, mis Homerose sangareid abistasid väljastpoolt, iseendas. Aeneas on tugev sellepärast, et ta järgib nähtamatute jumalate tahet.

Kas Vergilius uskus seda, millest tema eeposes lauldakse? Muidugi; aga see, kuidas ja missugusel määral ta seda tegi, peab jääma täpsustamata. Taas kerkib küsimus, kas meil viimati pole tegemist luulelise mänglusega, ja puudu pole ka tõlgendajaist, kes on sellele küsimusele vastanud jaatavalt. Vergilius ja Cicero olevat elanud kõrgesti haritud ja ilmalikul ajal; Julius Caesar, teadagi *pontifex maximus*, olevat hoolinud ainult poliitikast ja ainelistest kasudest. Kui niimoodi tõesti oli, siis ta ju seda, et Juliuste sugu põlvneb Venusest, pidi võtma naljaloona, kuid mille toel pidada sellise oletuse kehtivust vangutamatuks? Mispärast oli tal vaja tutvustada oma kaasmaalastele gallide religiooni, kui see oli tema silmis ainult nali? Ja miks ta lausa endastmõistetavuse toonil annab gallide jumalaile Rooma jumalate nimed?

Kõige kohasem oleks vist arvata, et meie ees on filosoofilise värvinguga polüteism. Filosoofilisust tuleb antud juhul mõista kaheselt: varasem kujutlus muudetakse mõistuspärase-

maks, kuid paradoksaalsel kombel saab see selgus teoks suurema ähmastumise hinnaga. Platonil näiteks polnud jumalate olemasolus mingeid kahtlusi, kuid samas konkreetsus, millega taevasi kujutatakse Homeroses eepostes, ei meeldinud talle üldse. Filosoof vajab jumalat, kellele saaks toetuda mõistuslikult; luuletajate väljamõeldistes kaldub ta nägema filosoofilisi lelusid. Veelgi kaugemale on sellel teel läinud Julius Caesar: jumalikes jõududes pole kuulsal väejuhil kahtlusi, kuid samas ta teadis, et jumalik tõelus jääb tegelikult väga varjatuks; nimed ja lookesed, mida lihtrahvas tavatses taevastega seostada, olid Caesari silmis teisejärgulise tähtsusega.

Mõningase üldistamise hinnaga saaks isegi möönda, et Caesar ja Aeneas esinevad omamoodi analoogidena. Päril kindlasti polnud Caesar vana sangar, kes hoolib ainult jumaliku tahte järgimisest, kuid samas selles, kuidas ta jumaliku konkreetse kaugendab mõistuslikku ebamäärasusse, oleks justkui midagi Aeneasega analoogset: vaimne vägi, mida Aeneas sisimas kannab, asub Caesari meelest mingis maailma kohal kõrguvas kantsis, mida mõistus suudab täheldada kõigest kaugel vahemaa tagant.

Olnuks roomlaste religioon Caesari silmis ainult nali, siis kristlus poleks oma maailma-ajaloolist seisundit kunagi omandanud. Sest milles ristiusu tegelik väekus seisnes? Uues õpetuses anti teada: toosama vaimne vägi, mida kõigil aegadel on tunnustatud määravana, ongi Jumal. Peatselt selgub lähemalt seegi, kuidas inimene võiks Jumalaga osadusse saada: on vaja uskuda, et Jumal, lunastamaks inimese patust, on saatnud sellesse maailma oma Poja, on vaja selle uskumise vääriliselt elada ja pärast nende eeltingimuste täitmist suudab sakramentides sisalduv vägi võimaldada osaduse Jumalaga. Kahjuks kõlab sakraalne sõnastus – rüütada end vaimse inimesega – praeguse keelekasutuse seisukohalt liiga belletristlikult; seda enam on põhjust toonitada, et sellist kujundlikkust tuleb mõista kõige otsemalt: ennast vaimse inimesega rüütanu astub osadusse Jumalaga, saab jumalalapseks.

Pärast seda esialgset õhinat algas pikaldane periood, mille jooksul tegeldi jumaliku vaimse spetsiifika eritlemisega. Selgus nimelt, et eespool esitatud määratlus – too vaim, mis kõigil aegadel on toiminud määravana, ongi Jumal – kõlab liiga lapidaarselt; olid ju maailmas toimivad vaimsed väed selleks liiga mitmekesised. Sealpeale tuntakse üldiselt ka halvavõimulisi vaimseid vägesid; niisiis ei olene inimese tähendus mitte ainult sellest, kui palju, vaid sellestki, mis vaim ta eneses kannab. Kõige väekamad olid ainuõiged, s. t. jumalikele vaimule pühendunud inimesed; nende vägi oli säärane, et maitsed valitsejad ei suutnud seda hävitada isegi mitte tule või mõõgaga. Ja oli keha tapmine lõpuks õnnestunud, siis püha vaim elas mingil moel edasi ka pühades säilmetes; imettegev vägi, mida nendega kokku puutudes kogeti, tõendas seda ilmselgelt.

Nüüd ehk mõistame keskaegse „imedeusu“ tõelist tähendust: maailma nähti jumalikkusest, see tähendab vaimsetest vägedest läbituna. Aga seda tõsiasi ei tunnustatud kunagi mõõndusteta; kuhu see kõlvanuks, kui iga patune olend oleks kujutlenud, et Jumal iga tema palve peale teda otsekohe aitama tõttab? Kõikvõimas Looja polnud ometi patuste põrmlaste teenija! Aga patt olnuks seegi, kui kahtlus jumaliku sekkumise küsimuses oleks muutunud valdavaks; küll ja küll oli esinenud juhtumeid, mispuhul vaimne vägi, täpselt nagu Homeroses eepostes, oli inimlikes tegelustes osalenud vahetult. Sellest siis keskaegne kahesus: Jumal ei saanud igale patusele otsekohe appi tõtata, aga niisama mõeldamatu tundus, et ta õigluse eest võitleja hätta jätab. Muule lisaks rääkinuks säärane kujutlus vastu elementaarsele loogikale; sest kuidas saanuks Jumal, Õiglus ise, jääda õiglustunde osas maha patuste lihtsurelike õiglustundest? Niisiis polnud selles midagi ebaloomulikku, kui õigusküsimusi otsustati rüütlite kahevõitlusega. Muule lisaks ilmestab see näide arenguloolist järjepidevust. Sest kas ei meenuta nood rüütli, kes õiget asja kaitstes võitsid, Homeroses sangareid? Muutunud on ainult niipalju, et Athena või Aphrodite asemel tegutseb mingi nimetu vaimne vägi.

Nüüd peaksime mõistma, mispärast loodusteadust selle sõna praeguses tähenduses ei saanud varasemal ajastuil ilmuda: kõikjal valitses Vaim, s. t. platonlik maailmapilt, ja sellega oli loodusteaduslike uuringute tulemusetus juba ette ära määratud. Albertus Suur ja Roger Bacon võisid ju toonitada eksperimentide tarvilikkust, kuid paraku teadsid nad oma katseid läbi viies juba ette, et muundumisi saab põhjustada ainult elav vaim, too, millele inimene pääses mingil määral ligi tänu oma mõtlemisvõimele. Vaim toimis kõikjal määravana; ja oli uurijale eksperimendi läbiviimise vältel midagi pähe turgatanud, siis selles päheturgatuses nägi ta otsemaid seletust teda huvitanud küsimusele.

Alles sajandeid hiljem ollakse lõpuks niikaugel, et maailma hakatakse nägema vaimsete vägede suunamistööst vabana. Materialistlik mõtlemisviis muutub üha üldisemaks ja lõpuks jõutakse isegi kahe arenguliini tunnistamiseni. Enamgi veel; Lenin tuvastab, et võitlus nende kahe, s. t. Platoni ja Demokritose liini vahel pole kunagi lakanud. Ja tööpoolest, ühiskonnas, millele oli peasisu andnud klassivõitlus, ei saanud ka mõtlejad täiesti erapooletuks jääda. Aga klassivõitlus, nagu toonitas Friedrich Dürrenmatt, on ennekõike halastamatu; peale jääb ainult kõige alatum. Materialismi viljelejate looming on valdavalt hävinud, sellal kui idealiste soosis saatus rohkem; järelikult olid nad ideelise võitluse käigus oma vastastest alatumad.

Kummalisel kombel on selline mõtlemisviis olnud hämmastavalt edukas. Mitte ainult Euroopas, kus Lenini päevakajaline publitsistika käibib filosoofilise mõtte suursaavutusena, vaid isegi Indias on arvatud, et materialistliku vaimutöö viljade hävimist tuleks seletada idealistide vaenuga. Näiteks Jawaharlal Nehru „India avastamises” leidub oletus: „Võimalik, et palju india materialistlikust kirjandusest hävitasid järgnenud perioodidel preestrid ja teised ortodoksaalse religiooni järgijad.” (lk. 38)

Mida pidada nii iseäraliku dialektika esilekutsujaks? Ilmselt pole ülima üldisuse, s. t. terviku iseseisvuse tunnistamine meile jõukohane. Me ei suuda piirduda nendinguga: areng on kulgenud nõnda, nagu ta on kulgenud; mõõndusele lisaks tundub hädatarvilik ka meile vastuvõetav väärtustamisviis. Ja väärtustamisel me võtame aluseks suhtumise, mida oleme harjunud pidama üldkehtivaks. Vana-Kreeka natuurfilosoofial oleks justkui sarnasust praeguse loodusteaduslikkusega; järelikult tuleb teda hinnata kõige kõrgemalt. Seevastu uusplatonistlik müstika, milleni vanakreeklaste mõtlemine lõpuks jõudis, on praeguse maailmapildiga karjuvas vastuolus; niisiis jääb vaid arvata, et kreeka filosoofia alustas hästi, kuid lõpetas halvasti.

Varasematel aegadel nii printsiipaalne ehk ei oldud, kuid laias laastus käibis tollalgi praegune väärtustamisviis: tarvilikena tundunud teoseid kirjutati ümber sagedamini, sellal kui noid, millele otstarvet ei leitud, paljundati järjest vähem, kuni siis lõpuks selgus, et neid pole enam kusagil. Natuurfilosoofia ja materialistlik filosoofia ei leidnud nii palju järgijaid, et alustpaneivate suuruste looming oleks kestma jäänud.

Aga see ei tähenda sugugi, et Demokritose mõttetööd oleks kuidagi eriliselt vaenatud; pärimusi, mis kujutavad Platonit suure materialisti lepitamatu vastasena, ei maksa ületähtsustada. Milleks näha tarkuse varasalve kuuldustes, kui meil on Aristotelese kriitika näol palju usaldusväärsem allikas? Ja see tõendab, et meeldimuste või vastumeelsusega polnud Filosoofil kuigivõrd tegemist. Küll aga on ta oma tasakaalukal viisil korduvalt selgitanud, et materialistliku mõtlemisviisi eelistajal pole võimalik jõuda isegi mitte fundamentaalse tähendusega algtõdedeni. On aatom tööpoolest jagamatu, nagu materialistid väidavad, siis saab ta olla ainult matemaatiline punkt, seega siis vaimne üksus, kuid see viimane ei muundu eales aineliseks üksuseks; lõputu hulk nähtamatuid punkte ei saa koonduda nähtavaks punktikeseks. Juhul aga, kui mõtleja väidab, et aatomid on ruumilised, jäädes sellegipoolest jagamatuks, siis ei võta ta lihtsalt oma mõtlemistööd küllaldase enesekriitika. Aristotelesele igatahes tundus säärane „jagamatus” täiesti mõistetamatu.

Materialistliku mõtlemisviisi ilmumise põhjused peaksid olema mõistetavamad; hakkab ju igapäevale silma, et maailma kahestamine nähtavaks aineks ja nähtamatuks vaimuks eeldab ülemõistuslikkuse tunnistamist. See paneb küsima: kas poleks võimalik luua maailmaseletust, mis ülemõistuslikkuse toetust ei vaja? Paraku tuleb sel juhul alustada erineva kujuga „jagamatuist”. Ja ehitis, mis sellele veidravõitu vundamendile rajatakse, osutub igas suhtes oma aluspõhja vääriliseks. Olemegi jõudnud selleni, milles võiks näha materialistliku vaimuvara hävingu üldisimat põhjust: materialistid püüdsid luua lihtsat ja üldarusaadavat maailmaseletust, kuid sihi saavutamise nimel tuli neil käiku lasta nii iseäralikke oletusi, et nendega võrreldes pole idealistlikku laadi ülemõistuslikkus üldse kõneväärt.

Ootuspäraselt käib see ka antiikse loodusteaduslikkuse kohta: kuidas saanuks see areneda järjepidevalt, kui puudus vangutamatu kehtivusega aluspõhi? Pole juhus, et tõeliste edusammudeni jõuti ainult matemaatikas ja geomeetrias; neis valdkonnas nimelt kõnealused algtoed ei puudunud. Ühe lisandumisel teisele ühele saadi kaks: seda tõsiasja ei saanud mitte keegi vaidlustada. Niisama vangutamatu algühikuid märkisid geomeetrias punkt ja joon. Oli kellelgi tarvis edasi liikuda, siis nii kindlale põhjale toetudes sai seda tõepoolest teha.

Teistsuguseks kujunes olukord loodusteaduste vallas; kindlat aluspõhja ei olnud ja seepärast ei saanud ilmuda ka järjepidevust, mispuhul järeltulijad eelkäijate tööd jätkavad. Antiikajal olid ainult üksikud uurijad, loodusteadusi tervikuna polnud. Või teisisõnu: kogu teadus jäi alati üksiku uurija piiridesse; üha uuesti sai teadus igalt õpetlaselt alustuse ja uurija surm märkis ka teaduse järjekordset lõppu.

Selles seisnebki suhtelise arenematus peapõhjus. Tervelt tuhatkonna aasta vältel tegutsesid paljud vaimuerksad inimesed, ilma et neid miski oleks uurimistöös takistanud, kuid ometi pole märke, et hilisantiiksed suurused oluksid loodusteaduste vallas natuurfilosoofidest kaugemal. Nad ei saanudki olla, sest üldvalitsev maailmapilt, mille piires tunnistati vääriliselt üksnes vaimset laadi toimijaid, oli alati püsinud muutumatult ühesugune.

Et arutus ei tunduks läbinisti üldsõnaline, olgu lõpetuseks konkreetne näide hilisantiiksest loodusteadusest: Plutarchose „Sümposionides” (VIII,3) selgitatakse küsimust, mispärast heli kaigub öösel valjemini kui päeval, kusjuures arutelust võtavad osa viis vaimusuurst, nende seas ka Plutarchos ise. Öösel helid võimenduvad, aga miks? Mispärast kostab sirisemine öötunnil nii valjusti, et näib täitvat terve taevaaluse? Praegu muidugi vastaksime: sellepärast, et valdav osa elusolendeist eelistab häälitseta päeval. Suurem hulk nendest meie pilgu ette ei satu ja üksikuid hääligi me ei suuda eristada kuigi ohtralt, kuid ka täpsemalt nägemata-kuulmata on meile teada, et igapäevast suminat tuleb pidada millekski endastmõistetavaks. „Kuidas putukad sumisesid, kuidas tuvid kudrutasid!” Ja mida innukamalt need väikesed, kuid seda arvukamad olevused tegutsevad, seda rohkem nad aitavad kaasa üksikute heledamate häälte tuhmistamisele.

See kõik tundub nii endastmõistetav, et mingit teist seletusviisi nagu ei oskagi kujutleda. Seda suurema hämminguga tuleb tõdeda, et Plutarchose „Sümposionides” pakutakse küsimusele mitmeid õige keerulisi seletusi, kuid endastmõistetavust, mille oleme eespool toonud, nende hulgas miskipärast ei esine.

Millest selline hälbimus? Esimese hooga tuleb pähe mõte tollase loodusteaduslikkuse nullseisust. Praegu teab iga koolilaps, et hääle teeb kuuldavaks õhu võnkumine; lastagu vaid elastsel metallribal vibreerida ja kohemaid saab selgeks, et heli kõrgus oleneb võnkumise sagedusest. Plutarchose aeg oli sellest suuravastusest veel kaugel ja seepärast...

Aga selline oletus põrkub vähemalt kahele täpsustusi vajavale tõsiasjale. Esiteks: mispärast peaksime hääle olemuse mõistmist nii tähtsaks pidama? Igapäevane kogemus veenab, et paljud samaaegsed helid annavad kokku ebamäärase sumina, sellal kui üksik häälitus kostab selgemini; öösel on häälitsejaid vähe ja seepärast neid kuulatakse paremini

kui päeval. Teadmine helist kui õhu võnkumisest ei näi antud juhul lisavat vähimatki. Teiseks aga oleks siinkohal põhjust meenutada keelpille, mida ju Plutarchose ajal võeti millegi iidse ja üldtuntuna. Keelpillide kasutamine aga eeldab, et keeli aeg-ajalt pinguldatakse. Ja muidugi neil puhkudel selgub, et heli kõrgus oleneb pinguldatuse astmest. On nimetatud seaduspära ära tuntud, siis peatselt selle järel saadakse teada ka põhjus: mida pinguldatum keel, seda suurema sagedusega ta võngub. Tohib seega oletada, et ka heli olemus (milleks Plutarchos peab kord õhku, kord löögi kaikumist) pidanuks kuulsale kirjanikule teada olema.

Kuid kummalisel kombel ei saa me selles asjas vanakreeklase arutlusist vähimatki tuge. Mida seal siis pakutakse? Kõigepealt Ettehoole; olevat igati selle ülemjõu vääriline, kui nägemismeele puudulikkus, mis ju pimeduses möödapääsmatult avaldub, korvatakse parema kuulmisega. Aga nii üldine seletus loodusteaduslike üksikküsimuste uurijaid ei rahulda; nemad tahavad mõista sedagi, kuidas seaduspärasuste toime avaldub aineliselt. Nõnda siis astub üles epikuurlane, et esitada oma puhtainelist laadi põhjendus. Olevat üldiselt teada, et soojus mõjub ainetele lödvendavalt, külm aga jäigastavalt ja kokkutõmbavalt. Ja seepärast aatomid, mis päevases soojuses on jaotunud ühtlaselt, tihenevad öises jaheduses känkraiks, mida üksteisest lahutab tühjus. Tühjuses aga kajab hää selgemini. Kes siis poleks kuulnud, kuidas tühi vaat vastu kõmab, sellal kui veiniga täidetule pole löökidel mingit mõju? Öine parem kuuldavus johtub aatomite ebahühtlasest jaotusest; päevane soojus kaugendab nad üksteisest taas ühesugustele vahekaugustele ja ruumilise ühtluse ennistudes hakkavad ka helid päevase kuuldavusega kanduma.

Niisiis taandub kogu seletus väitele: jahedus mõjub ainetele teistmoodi kui soojus. Aga kui niimoodi tõepoolest oleks, siis peaks kuuldavus olenema ka öistest eripäradest: udusel ja iseäranis jahedal ööl peaks hää kanduma kaugemale kui soojadel öötundidel. Enamgi veel: paremini kui udusel ööl peaksid helid kostma külmal talvapäeval. Paraku pole säärast ilmingut veel keegi täheldanud ja seepärast tuleb epikuurlase oponent välja omapoolse, Anaxagorase autoriteedil rajaneva seletusega. Anaxagoras nimelt olevat täheldanud, et päikesevalgus muudab õhu värelevaks, ning et päikesekiirtes värelevat imepisesed kübemed (tilai), mis teevad vilisevat häält. Kõik need vilisemised kokku mõjuvat muudele helidele summutavalt, öösel aga, nende kadudes, pääsevat muud helid mõjule paremini.

Seda seletust, esmapilgul üliveidrat, võiks pidada lausa esinduslikuks; asi on selles, et varasemate ajastute loodusteaduses tuleb säärased mõttekäike ette väga arvukalt. Loomulikult seisneb nende suurim väärtus selles, et nad tõstatavad küsimuse: kuidas sai mõtlev inimene sellise seletuseni jõuda? Kuid ka siin ei pääse me oletustest kaugemale. Saame vaid kujutleda, kuidas Anaxagoras mingil heledal suvepäeval viibis kinnises ruumis, millele kiiljalt eredad valgusvihud, olles ruumi tunginud üksikute avauste kaudu, andsid hämara üldilme. Ootuspäraselt hakkas teadmishimuline Anaxagoras toda kiiljat eredust lähemalt uudistama ja siis ta muidugi nägi, kuidas valguses, mis kaugemalt ilmub vaatajale täispuhtuse kehastusena, hõljuvad imepisesed kübemekesed. Ja võib-olla tajus ta vaatlemise ajal mingeid tasaseid, isevärki helisid, mis näisid kuidagimoodi seostuvat nende kübemekestega. Kas ei kuulnud siis tollal taevafäärde muusikat, mida kõrv tegelikult ei eristanud? Niisiis võis ka Anaxagoras tajuda nende hõljuvate kübemetega vaevukuuldavat vilinat ja hiljem ta avardas oma elamuse üldistavaks küsimuseks: Mida see helide kaikumise seisukohalt tähendab, kui kogu taevaalaotuselt langevat valgust peaksid täitma imetillukesed, vaevukuuldava vilina saatel hõljuvad kübemekesed?

Muidugi on see kõigest tühipaljas kujutus; me ei saa kunagi teada, kuidas Anaxagoras oma subtiilse seletuseni jõudis. Seda täheldusväärsem tundub kõnealuse põhjenduse mõjujõud: mõttekäik, millega Anaxagoras oli poole aastatuhande eest esinenud, pälvis ikka veel Plutarchose heakskiidu. Plutarchos nimelt ongi see, kes sümposionil esineb

epikuurlase oponentina; ju talle siis tundus, et iidammuste mõtlejate autoriteeti tuleks eelistada kaasaegsete arvamusalaldustele.

Aga iseloomulik on seegi, et temas pole tarvidust panna Anaxagorase seisukoht kehtima kõige tõepärasemana; vahetult pärast Plutarchost esineb uus osaleja, kes kujutlust tasaselt vilisevaist kübemeist peab täiesti alusetuks. Küll aga jätab see osaleja kehtima liikumise osatähtsuse. Kes poleks kogenud, kui halvasti kandub hääle tuules? Liikumatu õhk seevastu ei takistavat helisid kuigivõrd. Niisiis, arvab arutleja, seletab küsimuse rahuldavalt ära juba osakeste liikumine; omistada neile vilisemist pole vaja.

Sellega on nõus ka järgmine sõnavõtja; ta ei saa ainult aru, mispärast kõik arutlejad pööravad kogu tähelepanu pisikestele, üksnes mõistuslikult lähenetavatele liikumistele, jättes kõrvale suured ja kõigile kogetavad muutused. Kuid Zeusil, kõigeväelisel valdjal, polevat mõtteski tegutseda varjatult ja nähtamatult: tema loob uue päeva jumaliku otsustavusega ja peatselt pärast seda olevat kõik täis liikumist. Inimesed ju pöörduvad tagasi oma igapäevaste tegemiste juurde ja muule lisaks olevat need kõike muud kui hääletud. Öösel seevastu püsivat õhk täielikus häirimatuses ning selles kanduvatel helidel polevat mingeid takistusi.

Näib juba, et õige seletus on käeulatuses: kõigeväelise Zeusi tahtel kerkib ööst roosasõrmine Eos, tuues inimestele valgust, et nad saaksid taas oma igapäevasele tööle pühenduda. Aga missugust tööd saaks jätkata täiesti hääletult? Isegi magamist tavatsetakse seostada norskamise ja unes rääkimisega! Seda häälekamalt peavad kulgema kõik päevased toimetamised. Ja kes ei mõistaks endastmõistetava kehtivusega seaduspära: on helide hulk piisavalt suur, siis nad võimenduvad ebamääraseks müraks ning sellesse sulandumisega tuleb leppida igal lisanduval häälel? Üksikud helid kostavad selgelt ainult siis, kui teised omasugused nende kandumist ei takista.

Toodud tõigad mõjuvad nii endastmõistetavatena, et me tahes-tahtmata kaldume sama-sugust suhtumist omistama kõigile aegadele. Aga võib-olla seisneski triviaalsuses põhjus, miks Plutarchose õpetatud ajal mõjusamaid seletusi otsiti. Igatahes lõpetab vaatlusaluse arutelu küproslane Aristodemos, tehes seda osutusega öistele suurliikumistele: öösel ju samuti esinevat mõnikord sõjavägede liikumisi ja isegi lahinguid, mis ju puhkeseisundis õhu peaksid vägagi liikvele ajama, kuid helide paremat kaikumist see ei kaotavat. Ja kohemaid selle järel tuleb Aristodemos välja omapoolse seletusega: öised olud nõudvat juba iseene-sest tavalisemast energilisemat tegutsemist; juba see, et käske jagama ollakse sunnitud ajal, mil kõik tavatsevad puhata, loovat mingi erilisel äreva õhkkonna, milles suurema jõu rakendamine ja tavalisest valjum rääkimine ilmuvat millegi ootuspärasena. Niisiis pannakse hääled öösel kaikuma suurema jõuga ja seepärast nad kanduvad kaugemale.

Siinkohal arutelu lõpeb ja me ei saa teada, kas seda viimasena esitatud põhjendust tuleb võtta kõige tõepärasemana või ainult ühena mitmest võimalikust. Tähelepanu ei juhita isegi mitte sellele, et viimasel juhul peetakse silmas ainult inimhääli, sellal kui arutelu tegeleb kõigi helide kanduvuse selgitamisega. Ometi tohib arvata, et praegune lugeja sedalaadi hajameelsustest ei hooli. Ammuse loodusteaduslikkusega kokku puutudes huvitab meid eelkõige küsimus: mispärast inimesed, kes elasid aastatuhandeid tagasi, rakendasid mõtlemisviisi, mis meie omast silmahakkavalt erineb? Üldisimaks seletuseks (nagu eespool juba toonitatud) on tollane üldhoiak: ainult vaimne vägi sai olla muutumiste põhjustaja; ka siis, kui uuritavat nähtust seletatakse puhtaineliste teguritega, pärineb põhjendus alati inimvaimust, „puhta mõtte jõust”. Teistsugused seletused said ilmuda alles siis, kui valitsevaks oli muutunud uusaegne, loodusteaduslik maailmapilt.

Muidugi toimus maailmapiltide vaheldumine väga pikkamisi ja see omakorda tähendab, et meie kujutlused kõnealusel muundumisest saavad olla ainult kõige lihtsustavamad laadi. Piirdugem peamisega: uusaegne maailmanägemine on vormunud paralleelsete vastand-

likkuste toimides: usk vaimsete vägede toimimisse muutus üha nõrgemaks ja kujutlusele nähtava ainelisuse jäävusest sai see tulla ainult kasuks. Tohib ju arvata, et nende kahe vahel oleks justkui mingi seos: mida vähem seostub elutu ainega kujutus elustavast vaimust, seda elutumaks ja ühtaegu jäädavamaks ta meie silmis muutub. Kui selline vastandite paralleelsus on pikki sajandeid jätkunud, siis lõpuks jõutakse niikaugele, et kõike elustavat ja kõikjal toimivat vaimu nagu ei mäletatagi. Nähtavus on muutunud jäävaks, ainukeseks ja tõeliseks maailmaks. Säärase maailma uurijale ei tule enam pähe, et muundumisi saavad põhjustada ainult nähtamatud vaimujõud; tema rahuldub nähtavuste mõõtmisega ega hooli kuigivõrd vaimsete vägede maailmast. Uusaegse loodusteaduse võimaldab alles uusaegsus: siis alles, kui nähtav maailm oli muutunud igaveseks, saadi teda (loodus)teaduslikult uurima hakata. Uurimistöö kujunes nii tulemuslikuks, et see polnud võrreldav millegi varasemaga; ja selles seisneb põhjus, miks kõnealune „pööre” on tagantjärele muutunud „suurimaks”.

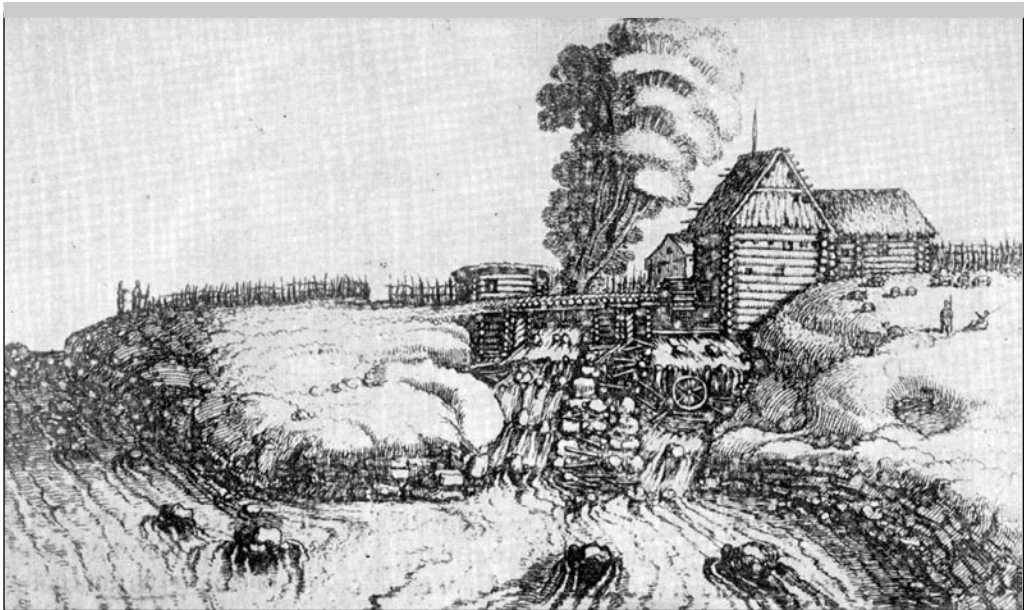
Ilmar Vene

(1951)

Lõpetas 1975. aastal TRÜ saksa keele ja kirjanduse erialal. Alates 1979. aastast Tartu ülikoolis raamatukoguhoidja. Mitmete esseeraamatute autor.

Manufaktuuriettevõtlusest ja veskitest Narva jõel 17. saj. II poolel

Enn Küng

Veski Narva kosel – illustratsioon Hollandi diplomaadi Anton Goeteerise 1615. aasta reisikirjast.

Manufaktuuride sisseseadmisest Rootsis

17. sajandi jooksul toimusid Rootsi majanduses märkimisväärsed muutused. Mäenduse arenedes tekkisid manufaktuurid. Majanduse ümberorienteerumine oli komplitseeritud protsess kõikidele osapooltele. Rootsil endal olid pakkuda kaevandused ja metsad, kuid uusi ideid ja investeeringuid tuli otsida väljastpoolt riiki, peamiselt Madalmaadest. Just võõrad finantsid käivitasid majanduslikud ideed, mis võimaldasid tehnilisi ja töökorralduslikke uuendusi. Samas ei tohi unustada riigi kasvavaid ressursivajadusi,

mis esmajoones olid tingitud peaaegu katkematutest sõdadest. Rootsi majanduse eripära arvestades oli oma osa ka välisellimustel. Teisisõnu: Rootsi edu tulenes loodusressursside olemasolust, mida teistel sageli ei olnud. Areneva manufaktuuriettevõtluse taga oli merkantilistlikult mõtleva riigi toetus. Valmistoodangu eksporti eelistati toorainete väljaveole. Esialgul puudusid õigusaktid, mis oleksid manufaktuuride tegevust Rootsis reguleerinud. Manufaktuurid ja ettevõtjad said oma tegevuse rajada konkreetsetele riiklikele privileegidele, mis kindlustasid ettevõttele monopoolse sei-

sundi kas teatud tegevusvaldkonnas või territooriumil. Manufaktuuriettevõtetele tehti mitmesuguseid soodustusi protektsionistliku kaitse, tolli- ja maksusoodustuste, töötajate sõjaväeteenistusest vabastamise, ulatuslike riiklike tellimuste jms. näol.

Tsentraliseeritud tootmist ja suuremat töötajaskonna kontsentratsiooni eeldavas mäenduses ja metallurgias toimus omakorda erinevatesse harudesse jagunemine. Metallitootmises spetsialiseeruti messingi, terase, pleki, traadi, suurtükkide ja muu relevantuse valmistamisele. Ka linnades leidis kitsamale tootmisalale spetsialiseerunud manufaktuuriettevõtteid, nagu kangakudumine, paberiveskid, köiepunumine, laevaehitus jms. Kõik need tootmisharud olid Rootsi oludes uudsed. Sellest tulenevalt vastandusid manufaktuurid traditsioonilisele tsunftikäsitööle. Karl XI (1660/1672–1697) majanduspoliitika domineeriv tendents oli manufaktuuride arendamine. See langes ühte absolutistliku valitsemisega kaasnenud kameralismiõpetusega. Ometi olid 17. sajandi Rootsi manufaktuurid Lääne-Euroopa, eelkõige Madalmaade ja Inglismaa ettevõtetele võrreldes alles kujunemisejärgus. Rootsi manufaktuuriäri hülgeajaks loetakse 18. sajandit.¹

Ka Rootsi ülemereprovintside Eesti-, Ingeri- ja Liivimaal tekkisid 17. sajandil mitmed manufaktuuriala ettevõtted, ehkki nende majanduseeldused polnud samasugused kui emamaa manufaktuuridel. Puudus seos mäenduse ja metallurgiaga. Läänemere provintside manufaktuurid olid sageli osa mõisamajandusest (klaasikojad, soolavalmistamine, lubja, telliste ja ehituskivide tootmine jms.). Reduktsioonijärgsed kroonumõisad pidid manufaktuuride arendamisest igati osa võtma. Oli ka manufaktuuriettevõtteid, mis rahuldasi linnaelanike igapäevaseid vajadusi (paberi-, vase-, vanutus-, sae- jm. veskid, tekstiili-, naha- ja metallimanufaktuurid). Osa toodangust suunati ekspordile. Laevaehituse ja laevadele vajalike tarvikutega (laevaosad, purjed, köied jms.) oli tegeldud nii mõisates kui ka linnades. Otseselt sõjaväe vajaduste katteks oli valmistatud salpeetrit. Üldiselt oli provintside manufaktuuriäri areng veelgi algelisem kui Rootsi emamaal ja vahe traditsioonilise tsunftikäsitööga seisnes sageli ainult eriprivileegides. Töövõtteid ei erinenud. Läänemere provintside tähtsaimad ja arenevad manufaktuuriettevõtluse piirkonnad olid Riia ja Narva. Mõlemas neis mängis olulist osa energiaallikana veejõu olemasolu ja toorainena Vene kaupade kättesaadavus.²

¹ E. F. Heckscher. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, II*, Stockholm, 1936, lk. 368, 500–515, 585–590, 680; *Istoriija Švecii*. Moskva, 1974, lk. 206–219; P. Nyström. *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*. Stockholm, 1983, lk. 61–137; B. Douhan. *Arbete, kapital och migration: valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*. *Studia Historica Upsaliensia*, 140. Uppsala, 1985; G. Behre, L.-O. Larsson, E. Österberg. *Sveriges historia 1521–1809: Stormaktsdröm och småstatsrealiteter*. Stockholm, 1992, lk. 70–71, 78–79; L. Magnusson. *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm, 1996, lk. 231–233.

² O. Liiv. *Die wirtschaftlich Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel*. – *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*. XXVII, Tartu 1935, lk. 79–81; A. Soom. *Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel*. – *Linnad ja Alevid*, 1937, 1, lk. 4–10; A. Soom. *Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund, 1954, lk. 172–179; A. Soom. *Die merkantilistische Wirtschaftspolitik Schwedens und die baltischen Städte im 17. Jahrhundert*. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (1963), lk. 203–215 A. Soom. *Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert*. In: *Hansische Geschichtsblätter*, 79. Jh., 1961, lk. 80–100; S. Dahlgren. *Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs*. – *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 11), hrsg. von A. Loit, H. Piirimäe. Uppsala, 1993, lk. 20–21; A. Loit. *Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich*. In: *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert* (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 11), hrsg. von A. Loit, H. Piirimäe. Uppsala, 1993, lk. 63–81. Üksikute tänasel Eesti alal tegutsenud ettevõtete kohta vt. nt.: J. Koit. *Om saltsjuderi i Estland under svenska tiden*. – *Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-Estniska samfundet*, Lund, 1949, lk. 44–73; M. Roosma. *Hüti klaasikoda Hiiumaal. Jooni klaasimanufaktuuri tegevusest Eestis XVII sajandil*. Tallinn, 1966; *Paberiveskist kombinatsioonid: kolm sajandit V. Kingissepa nim. Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinatsioonis*. Koost. O. Karma ja E. Jaanvärk. Tallinn, 1968.

Esimesed saeveskid Narvas

29. augustil 1643 kirjutas Rootsi Moskva-resident Peter Anton Loofeldt Narva eeldustest muutuda Vene ja rahvusvahelise kaubanduse laokohaks: „Kui Tema Kuninglik Majesteet armuliselt lubaks Narva kodanikel ja elanikel nende oma äranägemist mööda, ehkki omaenese kuludega, rajada jõe saeveskeid, andes neile teatud hulga aastaid aega neid veskeid vabalt kasutada, pärast kokkulepitud aastate möödumist aga annaks mõõduka maksu eest neile ja nende pärijaile eelisõiguse neid veskeid kasutada (ja juba leidubki mõningaid, kes on valmis sellist tööd ette võtma), siis see annaks linnale uue, seni veel peaaegu tundmatu kaubanduse, sest kui üks kaupmees näeb, et tema naaber sellest kasu saab, ei istu ta kaua vagusi, vaid teeb samasuguse asjaga algust, ja nii ei tuleks vahendeid mitte ainult Narva jõe, vaid ka Jami oja [Luuga või selle harujõgi Rosona – E. K.]. Mis puutub aga laudadesse, mida suurte kulu- tustega on saamestel juba mitmes sordis saagida lastud ja mida kaupmeestele kasutoo- valt Lübeckisse ja ka muudesse kohtadesse saadetakse, siis hakkaks neid palju rohkem välja minema, nad tooksid igal aastal märki- misväärset tulu litsentsitollidest, riigile aga kasvaks kasu uue aktsiisi pealt. Puitu saaks Venemaalt välja vedada niihästi Narva jõe kui ka Jami oja kaudu – selle hõlpsus on hästi näha ja täiesti ilmselge.”³ Niisiis pidi veskite rajajatele antama esialgu n.-ö. vaba-aastad, mille jooksul nad riigile makse ei tasunud, küll pidi viimane väljaveetavatelt kaupadelt saama tollitulu.

Edasi märkis Loofeldt: „... kaupmeestele oleks tulus kasulikke manufaktuure Narvas ja mujal sisse seada, kus saaks kanepit töödelda, laevavarustust toota, sest selleks

on vajalikud asjad olemas: tõrva suudavad talupojad piisavalt põletada ja Narva vedada ning nõnda oma leiba teenida. Tänu Jumalale leidub puitu Liivimaal, Ingerimaal ja Venemaal. Lina saaks linariideks (*canefas*) või purjeriideks jm. kasulikeks asjadeks muuta.”⁴

Toodud mõtted oli Loofeldt kirja pannud seoses keskvoimude 1640. aastate alguse kavaga tuua Venemaa-kaubandus Arhangeliskist Narva ja teistesse Soome lahe linnadesse, mis eeldas kohapeal kaubandusele mitmesuguste vabaduste ja soodustuste andmist (*libertas commerciorum*).

Kümme aastat hiljem, kui taas tõusis peavakorda Venemaa-kaubanduse intensiivistamine Soome lahe linnades ja sel eesmärgil kavandati Narvas ametisse määrata kuninglik linnusekrahv, kirjutas Ph. von Krusenstiern 1. augustil 1653 peamise kandidaadina sellele kohale, et tulevane linnusekrahv peab „kõigest jõust kaasa aitama sellele, et nende linnade juures seataks sisse igasugu manufaktuure, niihästi maa üldisteks vajadusteks kui ka selleks, mis laevaehituseks tarvis; et muudest kohtadest toodaks maale häid meistreid ja käsitöölisi; et väljaminevaid tooraineid kunstipäraselt, hästi ja korralikult töödeldaks; et maad nõnda varustataks, ja mida maal ära ei tarvitata, see kuninglike litsentside, portooriumi ja teiste sissetulekute suurendamiseks kasuga välja veetaks; et ühtlasi noor- sugu maal ja linnades jõudeolekust eemal hoitaks ning kaubanduse, heade kunstide ja käsitöö õppimise kaudu ausa kutsetegevuse juurde toodaks.”⁵

Kuigi Loofeldti memoriaalist ilmneb, et Narvas või selle tagamaal oli juba laudu saetud ja neid „kaupmeestele kasutoovalt Lübeckisse ja ka mujale kohtadesse saadetud”, ei ole saeveskitest ega ka puidukaupade vara-

³ Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet, dokument nr. 13, lk. 63–64. A. Soom pidas ekslikult memoriaali autoriks Ph. Krusenstierni: A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des Russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. XXXII, Tartu, 1940, lk. 192.

⁴ Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet, lk. 65.

⁵ *Instruction Wornach Ihrer Königl: Mayt: zu Schweden über dero Fürstenthumber Estlandt und Ingermanlandt, samt darinnen belegene Statte, Reval, Narva und Nijen verordneter [---] undt BurgGreffe zue Narva der WohlEdle und Veste, Philip von Krusenstiern sich zue verhalten.*: Rootsi Riigiarhiiv Stockholmis (= RA), Livonica II, vol. 649.

semast väljaveost⁶ midagi täpsemat teada.

Hollandi diplomaat Anton Goeteeris mainib 1615. aastal oma reisikirjas mitut Narva kosel asunud vesiveskit (*mehrere Wassermühlen*), jättes aga täpsustamata, millega need veskid tegelesid. Üht kosel paiknenud vesiveskit on kujutatud reisikirjeldusele lisatud illustratsioonil.⁷ Narva jõe äärseid kroonule kuulunud veskeid ja veskikohti mainitakse korduvalt ka linnale alates 1585. a. kuni 17. saj. keskpaigani antud privileegides ja resolutsioonides.⁸ Kõige järgi otsustades oli tegu jahuveskitega, mida 1640. aastate dokumentides paaril korral nii ka nimetatakse. Nimelt oli kroonu huvitatud sellest, et linnaelanikud jahvataksid oma vilja koos garnisoniga ega ehitaks endale eraldi viljaveskeid. Seetõttu lükati kõik linnapoolsed vastavad taotlused tagasi.

Esimene allikaline teade võimalikust saeveski ehitamisest Narva kose Ivangorodipoolsele kaldale pärineb 16. augustist 1617, kui Gustav II Adolf tegi vastava korralduse Ivangorodi asehaldurile Anders Erikssonile.⁹ Oletatavasti jäi see saeveski siiski rajamata.¹⁰

Narva rae ja kodanikkonna taotlusest ehitada sobilikesse kohtadesse sae- ja vanutusveskeid on juttu kuninganna Kristiina poolt 29. novembril 1648 linnale antud privileegides. Mingit konkreetset otsust kuninganna ei langetanud, vaid delegeeris küsimuse kohalikule kindralkubernerile Carl Mörnerile (ametis 1645–1650).¹¹ See otsus tulenes tõenäoliselt Narva kuningliku bürgermeistri Jakob Fougti 1646. a. märgukirjast kuningannale, milles ta mainis, et kuna Narva jõgi voolab tühjalt ja kasutult, võiks Narva kodanikel võimaldada jõe äärde sae- ja vanutusveskeid ehitada ning neile selleks krunte anda.¹²

1640. aastate lõpul ja 1650. aastate alguses realiseeruski kava sisse seada saeveskid Narva jõe ääres. Sellest on jäänud arhiiviallikatesse ka täpsem jälg. Nii on Narva bürgermeister Cordt Pöppelmann¹³ ja rentmeister Jonas Persson¹⁴ Ingerimaa kindralkubeneri C. Mörneri loal saanud 19. mail 1649 maa-pealik Hans Drakelt Narva jõel ülevalpool koske nn. Joala jõevoolu juures asetseva saare „immissiooni”¹⁵ korras oma käsutusse,

⁶ H. Piirimäe, kes on uurinud Narva 17. saj. teise kümnendi kaubandust, ei sedasta sel ajal Narvast puidukau-pade väljavedu: X. Pijrimjäe. O sostojanii Narvskoj torgovli v načale XVII veka. – Skandibnavskij sbornik, XI, Tallinn, 1966, lk. 82–109.

⁷ A. Goeteeris. Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Esthland in den Jahren 1615 und 1616. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Bd. III., Hrsg. von Fr. G. v. Bunge, Reval, 1844, lk 307; P. Johansen. Acht Bilder aus Estland 1615. Reval, 1927, lk. 19–21.

⁸ Vt. nt. Johan III privileege Narva linnale 22. juulil 1585; kuninglike komissaride raportit Narva majandusolude kohta 27. veebruarist 1598; Karl IX resolutsiooni Narva raele 24. augustist 1607; Gustav II Adolphi privileege Narva linnale 31. juulist 1614; kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse resolutsioone Narva raele 14. augustist 1640, 12. septembrist 1642 ja 29. novembrist 1648: EAA, f. 1646, n. 1, s. 1. 2, 5. Vt. 17. saj. esimese poole kroonu jahuveskite kohta: A. Soom. Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel, lk. 5.

⁹ RA, Riksregistraturet.

¹⁰ A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul. – Ajalooline Ajakiri 1940, lk. 68.

¹¹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 5.

¹² A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 68.

¹³ C. Pöppelmanni kohta vt. lähemalt: D.-G. Erpenbeck. Kaufleute und Unternehmer in Narva. Deutsche Migration an die Ostgrenze des schwedischen Reiches und ihre Kontinuität in russischer Zeit. – Der Finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten, hrsg. von R. Schweitzer, W. Bastman-Bühner, Helsinki, 1998, lk. 132; D.-G. Erpenbeck, E. Küng. Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch 1581–1704. – Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund. Hrsg.: J. Hoffmann. Reihe B. Band 64. Dortmund, 2000, lk. 65.

¹⁴ J. Persson (07.09.1609–17.05.1672) oli alates 1644. aastast Narva ja Ivangorodi rentmeister. Abiellus samal aastal Stockholmis Brita Appelbomiga (16??–1689). Aadeldamise järel kandis perekonnanime Appelberg. J. Persson Appelberg on tegelenud Narvas eraettevõtluse ja töödusega: Den introducerade Svenska adelns ättartavlor. Utg. av G. Elgenstierna, I, Stockholm, 1925, lk. 145.

¹⁵ *Immission* – maa ja talupoegade (koos kõigi nende andamite ja teokohustustega) ajutine üleandmine mõne teise isiku käsutusse, üldjuhul võla õiendamiseks. Vt. selle kohta: Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940: http://www.balt-hiko.de/baltisches_rechtswörterbuch.php (vaadatud 09.03.2009).

et „mitmeid kasulikke asju ja manufaktuure (*nyttige värkck och manufacturer*) ehitada”. „Immisioon puudutas ka üht lähedal asuva saare neeme (*udden af näst liggjande holma*) kuni vanutusveskini (*Valkeqvarnen*), mille paiknes juba üks nende poolt ehitatud saeveski.”¹⁶

Tõenäoliselt seoses alanud ehitustöödega pöördus Narva raad 3. märtsil 1652 kuninganna Kristiina poole palvega kinnitada C. Pöppelmannile ja J. Perssonile pärilikuks kasutamiseks nii eelmainitud saar Joala küla juures kui ka osa teise saare neemest kuni vanutusveskini. Nagu antud pöördumisest ilmneb, olid ettevõtjad lisaks C. Mörnerile saanud ehitusloa ka tema järel kindralkuberneri nimetatud Erik Stenbockilt (ametis 1651–1654) ning hakanud suurte kulutustega rajama nii vase- kui ka saeveskit. Raad pidas ettevõtmist oluliseks, sest see pidi muutma linna rahvarikkamaks ja suurendama sissetulekuid; kasvama pidid riigi litsentsi- ja aktsiisitulud, samuti laevaliiklus ja kaubakäive. Analoogiline palvekiri saadeti samal päeval ka riigikantsler A. Oxenstiernale, et see Narva patroonina (*dieser Stadt großen Patronen*) toetaks rae palvet kuninganna juures.¹⁷

24. märtsil 1652 allkirjastaski kuninganna Kristiina Stockholmis C. Pöppelmannile ja J. Perssonile taotletud privileegi. Dokumendi kohaselt olid mehed juba ühe saeveski üles ehitanud ja kavatsesid rajada veel teisigi kasulikke ettevõtteid ja manufaktuure. Seetõttu kinnitas kuninganna mõlemale mehele ja nende pärijatele Joala küla all asunud saare ja selle kõrval asunud saare

neeme koos jõevooluga pärilikuks kasutamiseks. Samuti lubas kuninganna saarel pidada avalikku kõrtsi (*Skänckery*) kõiksugu võõraste jookidega, ehkki kõrtsi osas tuli Narva raega eraldi veel kokku leppida.¹⁸ 18. augustil 1653 doneeris kuninganna Kristiina C. Pöppelmannile ja J. Perssonile juba terve kõrvalsaare ning lisaks veel 15 tündrimaad, mis varem oli kuulunud kroonule ja Narva linnale.¹⁹

Narva 1649. aasta kaardil on Narva kose juures neli saart: keset jõevoolu Kråke-Holmen,²⁰ sellest vasakul väiksem nimeta saar, mida Joala külast eraldas veevool. Paremal pool Kråke-Holmeni on veel üks nimeta saar, mida Ingerimaa kaldast eraldas samuti väike jõgi. Neist kolmest saarest ülevalpool paiknes suurem saar By Holmen. Kråke-Holmen on tühi ja sellele ei ole märgitud ühtegi saeveskit. Küll asus kummagi nimeta saare tipu ja kalda vahel ülevalpool koske veski (*Qvarnen*). Eestimaa-poolsel kaldal paiknenud veski on kaardil tähistatud numbriga 127. Ingerimaa-poolsel kaldal asunud veski (nr. 130) kohta on öeldud, et see on lagunenu (*Förfallen Qvarn*). Veel üks veski on asunud By Holmeni tipus parempoolsel kaldal (nr. 129) ja see on tähistatud kui Samske Qvarnen.²¹ Samas ei saa kindel olla, et tegemist on saeveskitega – need võisid jahvatada nii vilja kui ka teha muid töid. Ka Adam Olearius on oma Moskva ja Pärsia reisikirjeldusele lisanud gravüüri ühest Narva kosel asunud vesiveskist, mis on aga kopeeritud A. Goeteerise reisikirjast.²²

Tõenäoliselt doneeritigi C. Pöppel-

¹⁶ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2403. Sama dokument Rootsi riigiarhiivis: RA, Livonica II, vol. 664 (Kuninganna Kristiina privileeg C. Popelmannile ja J. Pederssonile, Stockholmis 24. märtsil 1652).

¹⁷ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2403. Dokumendi mustandil on esialgu olnud kuupäevaks 25. veebruar, mis on aga maha tõmmatud ja muudetud 3. märtsiks: EAA, f. 1646, n. 2, s. 168.

¹⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2403, RA, Livonica II, vol. 664. Vastavalt juba 1585. a. privileegidele ei tohtinud kolme miili raadiuses linnast keegi õlut müügiks pruulida ega ka alkoholi müüa. Müügiks mõeldud joogid pidid olema linnakodanikelt ostetud (EAA, f. 1646, n. 1, s. 1).

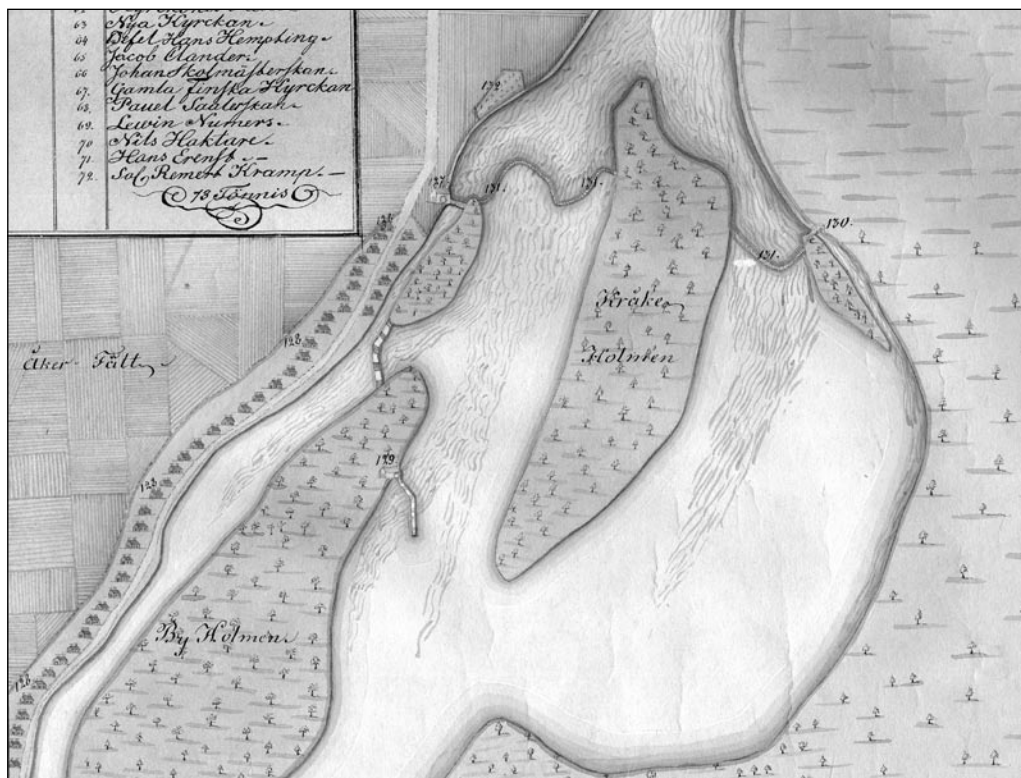
¹⁹ RA, Livonica II, vol. 664. A. Soomi järgi oli see 15 tündrimaad varem kroonu Joala veski mõldri käsutuses: A. Soom. Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel, lk. 6.

²⁰ Tõenäoliselt on tegemist Kreenholmi saarega. Kråke-Holm tähendab otsetõlkes Varesesaar.

²¹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3427.

²² Des Welt-berühmten Adami Olearii: colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibungen bestehend in der nach Musckau und Persien [– –] Hamburg, 1696.

Vesikohad Narva kosel – fragment Narva 1649. aasta kaardist.

mannile ja J. Perssonile väike nimeta saar Joala küla all. Saart²³ külast eraldavat jõge nimetati Joala jõeks. Saare ülatipus paiknes üks veskitest. Esimese donatsiooni juurde kuulus ka By Holmeni ülaosa „kuni vanutusveskini”, kuid kas see on kaardil märgitud Samske Qvarnen, jääb ebaselgeks. Arvestada tuleb, et kõnealune kaart valmis 1649. aastal, kuid materjali selle joonistamiseks koguti kindlasti varem, s. o. ajal, kui „kasulikke asju ja manufaktuure” kose piirkonda alles planeeriti. Nagu hilisematest dokumentidest ilmneb, peeti 18. märtsi 1653. a. donatsioonis terve saare pärilikult kasutada andmisel silmas just By Holmi. Kus

aga paiknes donatsioonikirjas märgitud 15 tündrimaad, ei ilmne.

Seega 1650. aastate algul asusid vähemalt kaks narvalast ära kasutama Narva jõest saadavat vee-energiat erinevate veskite, sealhulgas saeveskite sisseseadmiseks. Millal ja millises ulatuses (sae-)veskite ehitustööd aset leidsid, ei ole teada. Samuti ei ole teada, milline oli veskite tööruut. Vaid üks lühiteade bürgermeister C. Pöppelmanni arveraamatu fragmendis näitab, et ta on Narva raelt 16. juunist 1654 16. juulini 1655, s. o. 58 nädalaks, saanud 103 hõbetaalri ja 16 rundstüki eest rendile 18 Joala vabadikku „bobulit”. Need talupojad pidid nädalas järgemööda

²³ Ühes Narva rae kirjas, võimalik, et veel kuninganna Kristiinale, 12. juunist 1654 (troonivahetus leidis aset 6. juunil 1654, aga kas seda Narvas juba teati), on üht Joala kose juures asuvat väikest saart nimetatud Hesteholm või Hasteholm. Tõlkes lubaks see oletada kas Hobuse- või Rutusaare nime. Samas on teist selle juures asunud saart nimetatud Kreyenholmiks, mis on tõenäoliselt sünonüüm Kråke-Holmenile: RA, Livonica II, vol. 205. A. Soom on C. Pöppelmanni ja J. Perssoni käsutuses olnud saari seostanud praeguse Kreenholmi ja Georgi saarega: A. Soom. Tööstusest Eesti linnades XVII sajandi esimesel poolel, lk. 6.

ühe päeva kaupa (*wochentlich ieder einen Tagk*) töötama C. Pöppelmanni veskis (*an seinen Mühlendam zu arbeiten*).²⁴ A. Soomi andmeil oli C. Pöppelmanni ja J. Perssoni veskil kaks saagi.²⁵

Järgnevalt peatas paariks aastaks Narva majandusarengu 1656. aastal puhkenud Vene–Rootsi sõda. Kuna meie käsutuses ei ole Narva 17. sajandi esimese poole sadama- raamatuid, siis ei tea me ka, kas mainitud sõja eel hakati Narvast saematerjali välja vedama, ja kui seda tehti, siis millises sortimendis ja kogustes. Olgu võrdluseks toodud, et esimene puidukaubandusele orienteeritud saeveski toodi Riiga 1640. aastate lõpus Amsterdamist kaupmees Rutger Niederhoffi poolt. 1652. aastal valmis 30 saega veski, kuid see põles juba 1654. aastal maha. R. Niederhoff taastas veski 1656. aasta suveks, kuid Rootsi–Poola sõja käigus hävitasid selle poolakad. Uusi saeveskeid hakati Väina jõe äärde rajama alles 1670. aastatel.²⁶

1660.–1670. aastatel rajatud saeveskid

1656. aasta suvel puhkenud Vene–Rootsi sõja käigus hävisid Narva kose juurde rajatud veskid.²⁷ Sõja lõpuaastatel suri pagenduses Lübeckis veskite üks omanikke C. Pöppelmann.²⁸ Narva taastumine sõjast, aga eelkõige 1659. a. linna tabanud hiidtulekah-

just, võttis aega. Seetõttu on ehk ka seletav, miks alles 1667. a. paiku pöördus eespool mainitud J. Persson Karl XI eestkostevalitsuse poole palvega kinnitada kuninganna Kristiina donatsioon 24. märtsist 1652 ja 18. augustist 1653, mis puudutasid väikest saart ja selle naabersaart (*By Holmen*) Joala jõevoolus. Eestkostevalitsus lükkas mainitud dokumentide kinnitamise Karl XI täisealiseks kuulutamiseni edasi, kuid tõendas siiski, et mõlemad saared kuuluvad endiselt nii J. Perssonile ja tema järglastele kui ka C. Pöppelmanni pärijatele.²⁹

Põhjus, miks J. Persson taotles uut kinnitust, tulenes sellest, et 1660. aastate teisel poolel asus ta Joala saeveskit taastama. Sellele viitas hiljem tema väimees Heinrich Schultzen, kes 1. juunil 1675 müüs 1672. aastal surnud äia osa Joala küla kõrval asunud saarest koos taastatud saeveskiga 500 hõbetaalri eest Jürgen Tunderfeldtile, kes oli tõusnud ühtlasi ka C. Pöppelmanni päranditomu juhtima.³⁰ Üleandmisel kinnitas H. Schultzen, et Vene–Rootsi sõja ajal hävinud saeveskit esialgu ei taastatud ja alles hiljem tegi Persson seda omaenese vahenditega. Hinna osas märgib H. Schultzen, et J. Perssoni lesk Brita Appelbom ja teised pärijad, keda ta esindas, said saare eest piisavalt hüvitist.³¹

1. juunil 1675 sõlmitud ostu-müügilepingust ilmneb, et kui 1652/1653. aastal läks C. Pöppelmanni ja J. Perssoni valdusse

²⁴ EAA, f. 3248, n. 1, s. 39. Joala küla (ilma selle juurde kuulunud kroonuveskita) kinkis kuninganna Kristiina 27. novembril 1650 Narva linnale (EAA, f. 1646, n. 1, s. 1), kuid Rootsi Riigipäeva 1655. a. otsusega võeti see riigile tagasi, mida realselt saadi teha tulenevalt sõjaolukorrast alles 1660. aastal. Seejärel on Narva raad Joala küla rentinud (vt. Karl XI eestkostevalitsuse resolutsiooni 8. märtsist 1660, §2 ja 10. märtsist 1663, §-d 10–11; EAA, f. 1646, n. 1, s. 1).

²⁵ A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 68.

²⁶ A. Soom. Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert, lk. 87–94.

²⁷ Nagu mitmest kaasaegsest palvekirjast ilmneb, tekitas Narva elanikkonnale ja garnisonile tõsiseid probleeme viljaveskite hävimine, mistõttu oldi linnas sunnitud kasutusele võtma käsiveskid. Saeveskid kui eraäriprojekt laiemat üldsust ei puudutanud.

²⁸ E. Küng. „Krieg, Pestilenz und theure Zeit“. Schicksalsjahre Narvas 1656–1660. – Rund um die Meere des Nordens. Festschrift für Hain Rebas. Hrsg. von M. Engelbrecht, U. Hanssen-Decker, D. Höffker. Heyde, 2008, lk. 155–164.

²⁹ RA, Livonica II, vol. 664 (Karl XI eestkostevalitsuse resolutsioon 22. maist 1667).

³⁰ Edasises tekstis kasutame J. Tunder/Tunderfeldti nime lihtsuse mõttes ainult aadeldatud kujul, s. o. ka perioodi kohta, mil ta veel aadlisesuses ei olnud. Jürgen Tunderfeldti eluloolisi andmeid ja tema tegevuse kohta Narvas raehärra, bürgermeistri ja linnusekrahvina vt. lähemalt: E. Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Tartu, 2001, lk. 163 jj.

³¹ RA, Livonica II, vol. 664.

kaks saart ja 15 tündrimaad, siis 1675. aastal oli müügiobjektiks vaid Joala küla ääres asunud saar. Nagu lepingus märgitakse, oli riik millalgi ühe saartest (tõenäoliselt siis By Holmeni) ja 15 tündrimaad redutseerinud (*eingezogen*).³²

1678. aasta suve seisuga oli J. Tunderfeldti valduses sisuliselt ainult eelmainitud osa Joala küla alusest saarest. Sama aasta 19. juunil langetas Karl XI oma residentsis Ljungbys J. Tunderfeldti saetööstuse osas kolm olulist otsust. Esiteks kinnitas kuningas linnusekrahvi ametit pidanud J. Tunderfeldtile õiguse üles osta seni C. Pöppelmanni pärijatele kuulunud osa Joala küla alusest saarest. Nagu kuningas oma avalikus teadaandes märkis, oli J. Tunderfeldt lubanud oma juba olemasolevale saeveskile lisaks rajada veskeid veelgi juurde. Pärast lepingu sõlmimist C. Pöppelmanni pärijatega pidi saar olema linnusekrahvi ja tema järglaste pärilikuks omandiks ja ta võis saart kasutada samade õiguste alusel, mis kuninganna Kristiina oli C. Pöppelmannile ja J. Perssonile 1650. aastate algul andnud.³³ Sisuliselt oli kuningas J. Tunderfeldti mingi kaebuse peale lasknud kindralkuberner J. J. Taubel avaldada C. Pöppelmanni pärijatele survet, et juhul, kui nad ei taha või ei suuda saarel veskeid taastada ja käigus hoida, tuleb neil oma osa J. Tunderfeldtile maha müüa.³⁴ Nii põhimõtteliselt ka läks, ehkki vastavat ostu-müügi-dokumenti ei ole siinkirjutaja kätte sattunud.

Veelgi olulisem J. Tunderfeldti saetööstuse arengu seisukohast oli teine, 19. juuni 1678. a. otsus, millega kuningas andis linnusekrahvile õiguse sisse seada uusi saeveskeid nii Joala küla juures kui ka Ingerimaa riigimõisates, aga samuti tulevase reduktsiooni käigus riigistatavates mõisates. Saeveskid oli J. Tunderfeldt lubanud sisse seada omal kulul. Samas sai ta mõisates maad enda käsutusse

täpselt nii palju, kui oli vajalik iga konkreetse saeveski, selles töötavate inimeste eluhoonete ja materjalilao sisseseadmiseks. Tulevased veskid sai J. Tunderfeldt enda valdusse päri-likult ja iga veski pealt pidi ta riigile aastas tasuma 20 kuni 30 hõbetaalrit. Seda summat hinnati sümboolseks. Samas oldi veendunud, et riigi tulud saematerjali väljaveolitsentsi tollidelt on märkimisväärsed.³⁵ Kuigi kuningas ei näidanud oma kirjas peale Joala küla juures asuva saare ühtegi konkreetset mõisat, kuhu linnusekrahv võis saeveskeid rajada, eraldas Ingerimaa võimud talle veel samal, 1678. aastal Luuga jõeale Poritzta mõisa ja mõni aeg hiljem veel teisigi mõisaid. Neist lähemalt allpool. Tegemist oli põhimõttelise otsusega, mis tugevdas J. Tunderfeldti positsiooni Narva saemanufaktuuriettevõtluses. Nagu peagi ilmnas, käsitles J. Tunderfeldt kuninglikku resolutsiooni kui enda monopoliõigust.

Samuti otsustas kuningas 19. juunil 1678 lahendada J. Tunderfeldti kui linnusekrahvi palga küsimuse. Kuna pool töötasu pidi tulema Narva rae ja pool riigi vahenditest, siis otsustas kuningas n.-ö. oma osa võtta Narva sadamas laekunud litsentsirahadest, kuid nendelt summadelt, mis olid kogutud puidukaupade väljaveolt. Kuninga põhjendus oli lihtne. Ta soovis sel teel suurendada J. Tunderfeldti motivatsiooni saeveskite sisseseadmisel ja puidukaubandusega tegelemisel.³⁶

Peaaegu kolm aastat hiljem, 18. aprillil 1681,³⁷ otsustas Karl XI anda ka By Holmeni Joala jõesängis J. Tunderfeldti käsutusse.³⁸ Resolutsiooni järgi tuli nii J. Tunderfeldti saeveskile kui ka kroonu vilja- ja saeveskile liiga lähedal asunud Joala küla vabadike saunad ja hütid ümber kolida teisele poole küla. Koli-mise eest lubas J. Tunderfeldt vabadikele kas tasu maksta või nende majakesed ise uude kohta viia.³⁹

³² EAA, f. 3287, n. 1, s. 203 (J. Tunderfeldti ja H. Schultzeni vahel 1. juunil 1675 sõlmitud ostu-müügileping).

³³ SRA, Riksregistraturet, vol. 436; Sama dokument: EAA, f. 1646, n. 2, s. 20.

³⁴ EAA, f. 1646, n. 1, s. 34 (Karl XI Ingerimaa kindralkubernerile J. J. Taubele 19. juunist 1678). Vt. ka A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 68.

³⁵ RA, Riksregistraturet, vol. 436.

³⁶ EAA, f. 1646, n. 2, s. 20.

³⁷ RA, Riksregistraturet, vol. 460.

³⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786 (Ingerimaa kindralkubernerile M. Schultzeni teadaanne, Narvas 12. oktoobril 1681).

1660. aastate algul hakkas Narva kosele Ivangorodi-poolsele küljele uut saeveskit rajama kauaaegne lossifooft Axel Christersson Lilljegren.⁴⁰ Nimelt võis ta vastavalt kuningliku eestkostevalitsuse 21. novembri 1662. a. resolutsioonile ehitada kose juurde nii saeveski kui ka rajada samasse kalatõkke. Et kalatõke ei kahjustaks kroonu kalapüüki, kohustati meest maksma riigile *recognition*'i (s. t. aktsiisilaadset maksu).⁴¹ Samas sai veski kolmeks aastaks vabastuse igasugustest maksudest. Veskit võisid nii A. Christersson Lilljegren kui ka tema pärijad kasutada seni, kuni nad tasusid *recognition*'i.⁴² Võimalik, et just A. Christersson Lilljegreni veski tarvis saabus 1662. a. sügisel Tallinnast veskivarustust, muu hulgas viis suurt saelehte (*5 große Sage Bletter*) ja üks suur veskivõll (*Mühlen Zapffen*).⁴³ Samuti on 1666. a. suvel Stockholmist toodud rauast veskivarustust.⁴⁴

Millalgi 1670. aastate algul pöördus kõnelune lossifooft Karl XI eestkostevalitsuse poole palvega, et see annaks talle ja tema järeltulijatele päriilikult kasutada maa kose juures, kuhu ta oli eelmainitud kuningliku loa alusel rajanud sae- ja paari kiviga jahuveski, suurte kulutustega ehitanud vee juhtimiseks kivikaste ja tamme ning kaevanud paepinasesse veskikanali. Enda hinnangul oli ta ehitustöödega edendanud üldist heaolu ning puidu hankimisega Venemaalt toonud riigile tollitulusid. Kakkümmend hõbetaalrit aastas andis tulu ka jahuveski.⁴⁵

6. aprillil 1671 andiski eestkostevalit-

sus truu teenistuse eest A. Christersson Lilljegrenile ja tema järeltulijatele päriilikult kasutada ranna, millel asusid saeveski, elukoht (*lägenhet*) ja veevool kalatõkkega. Need oli lossifooft ehitanud 1662. aastal saadud loaga. Krunt ulatus väikesest ojast (*lyten rännil*) randa mööda üles Preestriojani (*pristhens bäcken*). Kinnituskirjas mainitakse ka jahuveskeid (*miöl qvarnar*), mida lossifooft võis aga ainult omaenda vajadusteks kasutada.⁴⁶ Mingit *recognition*'i kinnituskirjas enam ei mainita.

Mõni aeg hiljem taotles A. Christersson Lilljegren lisaks 6. aprilli 1671. a. donatsioonile oma kose juures asunud majale, saeveskile ja kalapüügikohale, samuti majale linnas vabastust kodanikele ette nähtud koormistest ja sõjaväe majutamisest. Samas oli ta nõus maksma tolli, litsentsi ja aktsiisi, kuna ta pere tegeles kaubandusega.⁴⁷ Kuidas taotlus lahenes, jääb selgusetu. Ühele 1676. a. Narva ümbruse kaardile on A. Christersson Lilljegreni vilja- ja saeveski kantud nr. 39 all.⁴⁸ Nagu allpool näeme, tegeles A. Christersson Lilljegren 1684/1685. a. paiku viljaveski ehitamisega, seda juba laiema tarbijaskonna vajadusi silmas pidades.⁴⁹ 1691. aastast on teada tema kavatsus rajada üks saeveski oma pandimõisa Cammelowasse, mis asus kusagil Ingerimaal. Nii toonane Ingerimaa kindralkuberner Jöran Sperling, Kuninglik Kommertskolleegium kui ka kuningas leidsid ettevõtmise igati kasuliku olevat, kuna puit, mis tuli tuua Venemaalt, „muutus saagimisel

³⁹ EAA, f. 3287, n. 1, s. 147 (Ingerimaa kindralkuberner M. Schultzen käsknik Erich Biorckebomile, Stockholmis 6. mail 1681).

⁴⁰ Axel Christersson Elephant, aadeldatud Lilljegren (18.07.1620–28.10.1693) oli alates 1658. aastast Narva lossifooft; 1672. a. võttis J. Persson Appelbergi surma järel üle rent- ja proviantmeistri ameti. A. Christersson Lilljegren abiellus teist korda (1678) Narva superintendendi Erik Albogiuuse tütre Hedvig Ahleblomiga, kes mehe surma järel hakkas Narva puidukaupmeeste metsa müüma. Vt. ka: Den introducerade Svenska adelns ättartavlor Svenska adelns ättar-taflor. Utg. av G. Elgenstierna, IV, Stockholm, 1928, lk. 699.

⁴¹ *Recognition*'i kohta vt. lähemalt: Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940: http://www.balt-hiko.de/baltisches_rechtswörterbuch.php (viimati vaadatud 09.03.2009).

⁴² RA, Riksregistraturet, vol. 349.

⁴³ EAA, f. 1646, n. 2, s. 342 (Narva portooriumiraamatu 4. oktoobri 1662. a. sissekanne).

⁴⁴ EAA, f. 1646, n. 2, s. 343 (Narva portooriumiraamatu 2. juuni 1666. a. sissekanne).

⁴⁵ RA, Livonica II, vol. 210.

⁴⁶ Samas.

⁴⁷ RA, Livonica II, vol. 214 (A. Christersson Lilljegren dateerimata supliik).

⁴⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2642.

⁴⁹ RA, Livonica II, vol. 186 (J. Sperling Karl XI-le 30. aprillil 1685).

paremaks, makstes nii rohkem kui saagimata kujul”.⁵⁰

Oma saeveski Joala küla all Narva kose juures oli endiselt ka kroonul – *Jowalla Cronones såghquarn*. Kui 1670. aastate algul kavandas J. Tunderfeldt Narvas algust teha laevaehitusega, soovis ta saada enda valdusse kas eelmainitud J. Perssoni osa Joala saarest koos saeveskiga või rentida kroonilt saeveski. Kuninglik Kammerkolleegium, kes rendiküsimust Stockholmis arutas, tegi Ingerimaa kindralkubernerile Jakob Johann Taubele 14. jaanuaril 1674 järelepärimise kroonu veski olukorra kohta. 16. märtsil s. a. teatas J. J. Taube, et kroonu saeveski on ehitatud kolm aastat tagasi ja paikneb Joalas kroonu viljaveski kõrval. Laudu, mida saeveskis kahel esimesel aastal oli saetud, oli kasutatud nii fortifikatsioonitöödel kui ka teistel ehitustel, nendega olid näiteks kaetud Ivangorodi kindluse tornid. Veskile osteti palke odava raha eest Venemaalt ning töö tegid ära garnisoni inimesed. See oli riigile odav. Juhul kui laudad tulnuks raha eest mujalt osta, läinuks need palju enam maksuma. Viimane oli ka põhjuseks, miks kindralkuberner ei olnud saeveskit lubanud varem välja rentida. J. Tunderfeldti osas leidis ta, et see saab kasutada kaht erasaeveskit (silmas on peetud seega J. Perssoni ja A. Christersson Lilljegreni veskit), mis samuti kose juures asusid, neid sai kas rentida või isegi osta, pealegi oligi üks veskitest müügis. Millise summa eest võinuks kroonu saeveski välja rentida, seda J. J. Taube öelda ei osanud, sest tal puudus ülevaade laudade arvust, mida veski tootis.⁵¹ 1678. aastast on kroonu saeveski kohta siiski teada, et see

suutis päevas saagida 20 palki lihtlaudadeks (*änckla bräder*), mis olid 3-4 sülda pikad, ning 24 ja vahel ka enam palki, kui saeti nn. topeltlaudu (*dubbla bräder*).⁵²

Ebaselgeks jääb, kas J. Tunderfeldt sai 1674. a. paiku kroonu saeveski rendile. Võimalik, et veel mitte. Sellele viitab kas või vajadus osta üles J. Perssoni saeveski 1675. aastal (millest tõenäoliselt oligi J. J. Taube kirjast juttu), aga sel ajal ei käivitunud J. Tunderfeldtil ka kavandatud laevaehitus, mistõttu võis tema huvi suurema hulga saematerjali vastu väheneda. Kindlasti on J. Tunderfeldt kroonilt saeveskit rentinud 1681. aastal. Nimelt leidis siis Ingerimaa kindralkuberner Marten Schultz, et krooni saeveski rendi võiks J. Tunderfeldt tasuda laudades, mida sai kasutada Narva ja Ivangorodi kindluste remontimisel.⁵³ See oli aeg, kui Narvas algasid ulatuslikud fortifikatsioonitööd ja sel eesmärgil viibis kohapeal fortifikatsiooniinsener Erik Dahlbergh.⁵⁴ Fortifikatsioonitööde üldkorraldus lasus kindralkuberneril.

27. augustil 1680 on riik mingi oma Joala sae- ja jahuveski rentinud Rootsi komissarile Moskvas Christoffer von Kochenile, milline rendileping kehtis 1685. a. lõpuni.⁵⁵ Nagu alljärgnevast nähtub, läks seejärel kroonu sae- ja jahuveski lõplikult J. Tunderfeldti valdusse, kes viis selle üle uude asukohta.

Samuti oli kroonul Joala kosel vesiveski vilja jahvatamiseks. See põles 1679. a. esimesel poolel maha, mistõttu kindralkuberner J. J. Taube pöördus provintsi rüütelkonna poole palvega saada veski taastamisel abi. Oma põhjenduses tõi J. J. Taube ette, et veskis jahvatati nii garnisoni kui ka aadli ja linna vilja.⁵⁶ Hiljemalt 1683. a. kevadeks pidi see veski olema

⁵⁰ RA, Kommerskollegium, Huvudarkivet, Kungl. Brev och remisser, E. I a., Vol. 12 (1691) (Karl XI kommertskolleegiumile Stockholmis 1. oktoobril 1691); RA, Kommerskollegium, Huvudarkivet, Protokoll, A. I. a. 1, Vol. 36 (väljavõte 3. novembril 1691. a. protokollist).

⁵¹ RA, Livonica II, vol. 184.

⁵² EAA, f. 1646, n. 1, s. 1977 (Anders Perssoni aruanne 30. jaanuarist 1678).

⁵³ RA, Livonica II, vol. 185 (M. Schultz Karl XI-le Narvast 27. juulil 1581).

⁵⁴ H. Sepp. Andmeid Narva kindlustamise üle 17. sajandi lõppaastakümnetel. – Sõdur 1933, nr. 35/36, lk. 986 jj; A. Soom. Narva kindlused fortifikatsioonilisest seisukohast vaadatuna. – Sõdur 1934, nr. 31/32, lk. 829 jj; S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tartu, 1936, lk. 289–295; Oleg Kočenovskij. Narva: gradostroitel'noe razvitie i arhitektura. Tallinn, 1991, lk. 58–67.

⁵⁵ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480 (kindralkuberner J. Sperlingi teadaanne 2. novembrist 1685).

⁵⁶ RA, Livonica II, vol. 183 (J. J. Taube Karl XI-le 16. juunil 1679).

taastatud, kuna sama aasta 3. mail kirjutas kindralkuberner J. Sperling Karl XI-le oma memoriaalis, et kroonu viljaveskit väljaspool linna ei saa rahututel aegadel kasutada, mistõttu ta pani ette rajada linna territooriumile hobuveski.⁵⁷ Riik eraldaski 1684. aasta eelarves summasid hobuveski ehitamiseks. 1687. aasta alguseks oli selle ehitus kindluse territooriumil lõpule viidud, ainult hobuste asemel, nagu J. Sperling Karl XI-le samal aastal kirjutab, rakendati veskiratta töölepanemisel eluaegsete ja teiste vangide lihasjõudu.⁵⁸ Võimalik, et sellest veskist linna ja garnisoni vajaduste katteks ei piisanud, kuna juba samas 1687. a. kirjas mainib J. Sperling võimalust ehitada uus vesiveski Narva ja Ivangorodi vahele. Selleks vajas ta aga kuninga heakskiitu, sest samal ajal oli töös ka kahte linna ühendava silla ehitus.⁵⁹

18. augustil 1690 tuli kindralkuberner J. Sperling selle teema juurde tagasi. Olles veendunud, et sõjaolukorras ei piisa olemasolevast hobuveskist ja linnas leiduvatest käsitööstajatest ning Joalas asuvad veskid oleksid niikuinii sattunud vaenlaste valdusse, pakkus ta uue veski asukohaks Narvat ja Ivangorodi ühendava silla naabrusest. Kuningale saadeti ka veski projekt ja kalkulatsioon 4041 hõbetaalri kasutamise kohta. Kindralkuberner kirjalikult Karl XI nimel tehtud resolutsioon kiitis uue vesikeskise ehitamise heaks, eraldades esialgu vajalikud rahad Narva fortifikatsioonitöödeks ette nähtud summadest.⁶⁰

Kroonu asuski veskit rajama, mistõttu Ingerimaa järgmine kindralkuberner Otto Wilhelm von Fersen sai 1694. a. kuningale teatada kahe kivipaariga vesikeskise valmimisest kindluste vahel. Kivid pani liikuma vesiratas. Veski ehitusmeistriks oli Hans Kindler. Kuna kohapeal oli piisavalt veeresurssi, oli

H. Kindler teinud kindralkubernerile ettepaneku veel ühe kaht kivi liikuma paneva vesiratta ehitamiseks. Kindralkuberner lisas oma kirja juurde väljavõtte Kindleriga 23. aprillil 1691 sõlmitud ehituslepingust, mis juba toona nägi ette veel teise paari veskikivide lisamise, ja ehitusmeistri pakkumise teha töö ära 400 hõbetaalri eest. Oma ettepaneku lõpetas H. Kindler taotlusega, et kui uus veski antakse rendile, siis ta sooviks saada selle enda kätte. Oma soovi põhjendas H. Kindler väikese tööraha ja raske tööga. Kindralkuberner O. W. von Fersen kirjalikult on kuninglikus kantseleis 24. mail 1694 tehtud märkus, et küsimus suunatakse Riigikontoris, kes pidi otsustama, kas leidub raha veskiehituse lõpuleviimiseks.⁶¹

Olgu eraldi märgitud, et 1679. a. on J. Tunderfeldt kavandanud vasekeskise ehitamist Narva, milleks ta kutsus Tallinnast vasksepa Tobias Hageni. Kuna viimasel oli Tallinnas pooleli pärandusajade ajamine, siis tõenäoliselt tema Narvas tööle ja elama asumine viibis.⁶² Kodanikuvande on vasksepp T. Hagen andnud 14. novembril 1681,⁶³ mis lubab oletada, et ta oli oma kutsetegevusega algust teinud. Nagu allpool näeme, märgib Johan Georg Müller oma 1688. a. aruandes ühe vasekeskise olemasolu Narva jõel.

Narva manufaktuuriettevõtluse laienemine 1680. aastatel

Arusaadavalt töötasid saeveskid piisava startikapitali olemasolu korral suuri sissetulekuid. Lisaks kroonu sae- ja jahuveskile ning A. Christersson Lilljegreni ja J. Tunderfeldti erasaevestele kavandasid 1680. aastate algul Ivangorodi kindluse juurde oma saeveski

⁵⁷ RA, Livonica II, vol. 186.

⁵⁸ RA, Livonica II, vol. 187 (J. Sperling Karl XI-le Narvast 3. veebruaril 1687).

⁵⁹ RA, Livonica II, vol. 187 (J. Sperling Karl XI-le Narvast 3. veebruaril 1687).

⁶⁰ RA, Livonica II, vol. 189 (J. Sperling Karl XI-le Narvast 18. augustil 1690).

⁶¹ RA, Livonica II, vol. 190 (O. W. von Fersen Karl XI-le 7. mail 1694). H. Kindler oli Narva ehitusmeister, kelle juhtimisel rajati 17. saj. viimasel kümnendil mitu esinduslikku hoonet. Näiteks alustati 1695. a. Narva börsihoone ehitust: S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung, lk. 334 jj.

⁶² Tallinna Linnaarhiiv, BD 8 VIII.

⁶³ Dirk-Gerd Erpenbeck Enn Küng. Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch, lk. 128.

rajada ka Narva kaupmees Jacob Porteus⁶⁴ ja postmeister Gunnar Nilssen Wält.⁶⁵ Nende algne plaan nägi ette kraavi kaevamisega juhtida vesi Narva jõest ümber Ivangorodi kindluse, et kraavi ja kindluse vahele rajada manufaktuure jahu- ja saeveskiteks (... *at få anleggia Manufacturer, medh Miöhl- och Sagequarnar* ...). Meeste arvates pidi kraav suurendama ka Ivangorodi kindluse kaitsevõimet. J. Porteuse ja G. Nilssen Wälti taotluse peale on kuningas Karl XI vastava loa väljastanud, kuid 11. juulil 1681 oli ta sunnitud selle tühistama. Nimelt teatas kuningas Ingerimaa ja Käkisalmi lääni kindralkubernerile M. Schultzile, et ta on J. Tunderfeldti kaebuse peale otsustanud, „et ei tohi rajada enam mitte ühtegi uut veskit, mis oleks vanadele ja varem ehitatud veskitele hukatuseks ja kahjuks”. Kuninga kirja järgi tuli J. Porteusel ja G. Nilssen Wältil alustatud ehitustööd peatada.⁶⁶

Asjade selline käik oli J. Porteusele ja G. Nilssen Wältile üllatust tekitav. Mehed ise leidsid, et nende saeveski ning puiduja puusepatööd ei tohtinuks kroonule ega J. Tunderfeldtile vastumeelt olla, samuti arvati piisavalt metsa leiduvat nii aladel, kust kroonu ja J. Tunderfeldti saeveskid puitu said, kui ka Luuga jõe ümbruses ja Venemaal. Probleemi lahendamiseks taotlesid J. Porteus ja G. Nilssen Wält kindralkubernerilt erapooletu komisjoni moodustamist, mis võtaks nende kavatsuse uurida ja näitaks kuninglikule majesteedile ettevõtmise kasulikkust nii riigile kui ka linnale. Samuti paluti luba pöörduda otse kuninga poole. Ettevõtjad kartsid,

et nende idee – rajada kraav Ivangorodi ümber – võetakse kellegi teise, eeldatavalt J. Tunderfeldti enda poolt üle.⁶⁷

Nagu eeltoodust ilmneb, sekkus Narva linnusekrahv J. Tunderfeldt J. Porteuse ja G. Nilssen Wälti ettevõtmisse. Tugineda sai ta seejuures just oma saadud monopoliõigusele.

J. Porteus ei loobunud siiski saeveski rajamise mõttest, vaid jätkas kuninga 11. juuli 1681. a. korraldust eirates veski rajamist. G. Nilssen Wälti nime sellega seoses enam ei mainita. Nüüd ei olnud tegu enam Ivangorodi kindluse ümbruse alaga, vaid Ingerimaa-poolsel küljel Alakülast allavoolu jäänud Kampersholmi (*Camperholm*) saarega,⁶⁸ millel J. Porteuse tuulejõul töötav saeveski paiknes. Kui J. Porteus 1689. a. suvel saare endale päriseks ostis, ilmnes, et varem kuulus Kampersholmi saar Narva saksa kirikule, kellega J. Porteus oli 22. juunil 1681 sõlminud ühe osa saare rentimiseks kahekümneaastase lepingu. Saare arvestuslik suurus oli 12 937 ruutsülda ja Ingerimaa-poolsest kaldast eraldas seda väike oja.⁶⁹ Kuna saksa kirik oli Narva rae patronaazi alune linnakirik, pidi rendilepingu heaks kiitma Narva raad.

J. Porteuse tegevus andis J. Tunderfeldtile põhjust kirjutada septembris 1682 Ingerimaa kubernerile Hans von Fersenile kaebekiri. J. Tunderfeldt nõudis tuuleveski lammutamist ja transportimist mõnda muusse kohta väljaspool Narva ja Luuga jõgikonda. Enda sõnul oli J. Tunderfeldt pakkunud J. Porteusele nii viimase äia bürgermeister

⁶⁴ Narvas 1643. a. sündinud Jacob Porteus oli kaupmees ja Narva Suurgildi oldermann, sai 1672. a. Narva kodanikuks, suri 1724. a.: D.-G. Erpenbeck, E. Küng. Narvaer Bürger- und Einwohnerbuch, lk. 117. A. Soomi järgi oli J. Porteus päritolult hollandlane: A. Soom. Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert, lk. 96.

⁶⁵ Gunnar Nilssen Wält oli Narva postmeistriks aastatel 1646–1694. Lisaks on ta tegutsenud ka maamootjana: E. Küng. Svenskt postväsen i Narva från år 1638. – Filatelisten. Svensk filatelistisk tidskrift. Nr. 1, februari 1999, lk. 56–57.

⁶⁶ RA, Riksregistraturet, vol. 463. Säilinud on ka kindralkuberner M. Schultzi vastav teade J. Porteusele ja G. Nilssen Wältile Narvas 27. juulist 1681, kuid autor on teinud koopiale unustanud märkida arhiiviviite.

⁶⁷ EAA, f. 1646, n. 2, s. 174 (J. Porteus ja G. Nilssen Wält Ingerimaa kindralkuberner M. Schultzile, dateerimata).

⁶⁸ Kampersholmi saart on kutsutud J. Porteuse järgi ka *Porteus Holm*. 1700. a. asus sellel tsaar Peeter Suure peakorter. Praegu on saar kaldaga kokku kasvanud: A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 69, viide 42.

⁶⁹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1995 (Narva rae leping J. Porteusiga 3. juulist 1689).

Johann Christoph Schwartzi vahendusel kui ka J. Porteusena silmast silma kõneldes abi sobilikku koha leidmisel Ingerimaal. J. Porteus ei olnud ettepanekust hoolinud. J. Tunderfeldt sai lisaks kuninga korraldusele tugineda veel ka eelmise kindralkubeneri M. Schultzi poolt kokku kutsutud ohvitseridest ja tsiviilametnikest koosnenud komisjoni arvamusele, mis oli samuti leidnud, et J. Porteus peab veski ehituse peatama. J. Porteus oli aga ära kasutanud M. Schultzi surmaga⁷⁰ tekkinud interreegnumit ja viinud algatatud ettevõtmise lõpule. J. Tunderfeldt süüdistas J. Porteust veel selleski, et tema veski tõttu olid Vene kaupmehed tõstnud puidu hinda. Kui varem sai 100 palki osta 15 rubla eest, siis nüüd tuli maksta 30 rubla.⁷¹

Tõenäoliselt ei jõudnud H. von Fersen linnusekrahv J. Tunderfeldti nõudmiste osas mingeid otsustavaid samme astuda. Küll pidi aga J. Porteus taotlema, et tema tuuleveski jääks alles ja saaks töötada; tal oli edu. Nii väljastas Karl XI vaevalt kuu aega ametis olnud kindralkubernerile J. Sperlingile 19. aprillil 1683 resolutsiooni, mis tühistas 11. juuli 1681. a. korralduse. Erinevalt J. Tunderfeldti arusaamast kirjutas kuningas J. Sperlingile, et linnusekrahvi monopolne seisund mitte ainult ei ruineerinud J. Porteust, vaid takistas ka Narva linna arengut, ja seda ajal, kui nii Narva linn oli täis ehitamist kui ka riik rajas kindlustusi, milleks oli vaja suuri koguseid laudu ja palke. Kõigi huvides pidi olema võimalus valida mitme saeveski vahel, et veskid võistleksid nii kauba kvaliteedi kui ka hinnataseme pärast. Lisaks põhjendas kuningas oma otsust suurte kulutuste ja võlgadega, mida J. Porteus oli teinud saeveski

sisseseadmisel. Muu hulgas oli ta tellinud Hollandist oma veski lõpuleviimiseks ehitusmeistri. Oma otsusest lasi kuningas teavitada ka J. Tunderfeldti, kellel keelati selles asjas uue kaebuse sisseandmine.⁷² Ühes hilisemas supliigis kuningale tänas J. Porteus majesteeti veel ühe, 1683. a. 19. veebruari resolutsiooni eest, milles tal lubati rajada tuule jõul töötav saeveski.⁷³

Seega arendas J. Porteus 1680. aastatel aktiivselt saetööstust edasi. Oma plaanide elluviimiseks vajas ta aga tervet saart. Millised need plaanid olid, ilmneb J. Porteuse ühest dateerimata, kuid tõenäoliselt 1688. a. paiku koostatud pöördumisest Karl XI poole. Palvekirjas märkis J. Porteus, et tema saeveski laud ja plangud lähevad laevaehituseks Hollandisse ja Inglismaale, kuid nüüd kavatseb ta hakata ise laeva ehitama. Ta oli Tallinnast leidnud kipri ja otsis laevale Rootsi reedereid, et need aitaksid tal laevaehitust rahastada. J. Porteuse kujutluses pidi laev sõitma Narvast Inglismaale, Madalmaadesse, Prantsusmaale ja mujale. Laeva ehitamiseks oli tal vaja aga sobilikku platsi, milleks sobis Kampersholmi saar.⁷⁴ Kuninglik Kommertskollegium on J. Porteuse taotlust arutanud 22. veebruari 1689. a. istungil, otsustades seda kuninga juures toetada.⁷⁵ Samal päeval teavitati Karl XI nimel kindralkuberner J. Sperlingit toetusest J. Porteuse kavatsusele hakata laevaehitusmaterjalide väljaveo asemel Narvas laevu ehitama. J. Sperling pidi igati kaasa aitama J. Porteuse tegevusele, sealjuures tehingu sõlmimisele Narva saksa kogudusega kogu Kampersholmi saare omandamiseks.⁷⁶

Juba 1685. aasta algul oli J. Porteus taotlenud saksa koguduse patroonilt ehk Narva

⁷⁰ Marten Schultz suri 16.03.1682.

⁷¹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480.

⁷² EAA, f. 1656, n. 1, s. 2. Sama dokument EAA, f. 632, n. 1, s. 2^B.

⁷³ RA, Livonica II, vol. 210 (J. Porteuse supliik Karl XI-le, dateerimata). Resolutsiooni dateerimisel võis J. Porteuse kuuga eksida ja vahetada aprilli veebruari vastu.

⁷⁴ RA, Livonica II, vol. 210. A. Soom oletas, et tõenäoliselt ehitas J. Porteus esimese laeva Kampersholmi saarel juba 1684. a. Nagu täiendavatest arhiivimaterjalidest ilmneb, on A. Soom osa 1688. ja 1689. a. sündmusi dateerinud viis aastat varasemasse perioodi: A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 69.

⁷⁵ RA, Kommerskollegium, huvudarkivet, protokoll, A.I.a.1, vol. 34 (1689).

⁷⁶ RA, Riksregistraturet, vol. 520.

raelt tema kasutada olevale krundile juurde 10 sülda (?) maad. Raad ei olnud maa täiendava eraldamise vastu, kuid Porteusel tuli selle kasutamises kohalike talupoegadega kokkuleppele jõuda.⁷⁷ 4. oktoobril 1688 registreeriti Narva raes J. Porteuse järjekordne taotlus. J. Porteus teatas nüüd ka linna raele kavatsusest hakata Kampersholmi saarel laevu ehitama. Mehe sõnul soovis ta saarele rajada hooned puuseppade majutamiseks ja laevaehitusmaterjali hoidmiseks. Samuti kavandas ta ühe rehehoone ehitamist laudade kuivatamiseks. Ühe põhjusena, miks J. Porteus vajas tervet saart, tõi ta tuleohutuse tagamise. Nimelt tavatsesid ümbruskonna talupojad öösiti karjatada saarel hobuseid, tehes seejuures tuld, mis oli saematerjalile ohtlik.⁷⁸

Vähem kui aasta hiljem, 3. juulil 1689, ostiski J. Porteus Narva raelt kuningas Karl XI loal ja Ingerimaa kindralkuberner J. Sperlingi heakskiitmisel ning vahendusel 200 riigitaalri *in specie* eest kogu Kampersholmi saare ja väikese oja saare idapoolsel küljel koos kõigi juurdekuuluvate asjade ja õigustega. Samas jäid kehtima 1681. aastal kahekümneks aastaks sõlmitud rendilepingu tingimused. Nii tuli J. Porteusel ostusummale lisaks saksa kogudusele maksta rendiaja lõpuni 30 riigitaalrit aastas ja anda kirikueestseisjale 21 vasktaalrit. Viimane summa läks kohalikele talupoegadele. Ostulepingut sõlmides kohustus J. Porteus mitte taotlema krundiõigust Ingerimaa-poolsele rannaalale. Kampersholmi saare sai J. Porteus enda valdusse päriolikult. Juhul kui J. Porteus või tema pärijad soovisid saart müüa, oli Saksa kirikul ostueesõigus.⁷⁹

Siinkohal on oluline märkida, et eespool viidatud kuninglik luba saare ostmiseks väljastati 22. veebruaril 1689 just tulenevalt J. Porteuse lubadusest seada saarel sisse laeva-

ehitus. Kuninga kirjast ilmneb, et J. Porteus oli andnud lubaduse ehitada esimene laev valmis sama aasta suveks.⁸⁰ Võimalik, et oma esimest laeva asus ta ehitama juba 1688. a. lõpus või 1689. a. alguses. Nimelt kirjutas kindralkuberner J. Sperling 13. juunil 1689 Narvast kuningas Karl XI-le, et päev varem oli Narvas vette lastud esimene kohapeal ehitatud 150-lastiline alus. Kindralkubeneri sõnul oli tegu üleüldse esimese Narvas ehitatud laevaga. Samuti olid käimas juba ettevalmistused järgmise laeva ehitamiseks. Laevaehituse edasise edukuse sidus Sperling võimalustega osta Vene metsamaterjale.⁸¹ On arusaadav, et J. Sperling pidas silmas n.-ö. suuremahuliste kaugsõidulaevade ehitamise algust, mis vajasid spetsiaalseid laevaehitusverfe ja sisseseadet, sest väikealuseid oli Narvas varemgi ehitatud.

Laev, millest J. Sperling nii pidulikult kuningale teatas, oli 150-lastine alus, millele narvalased panid tema esistaatust silmas pidades ainumõeldava nime – „Carolus”, dokumentides ka „Carolus von Narva” ja „Carolus XI”. 6. augustil 1689 mõõtsid bürgermeister J. Chr. Schwartz ning raehärrad Nicolaes Brüning ja Jochim Dittmer uue laeva üle, märkides, et laev oli ülatekil esi- ja tagatäavi vahel 106 jalga pikk, suure luugi juures 25½ jalga lai, samas kohas 16½ jalga kõrge ning võis peale võtta kuni 40 kahurit. Samal päeval tutvustati Narva raele laeva omanikke, kelleks olid Narvast J. Porteus ise, rentmeister A. Christersson Lilljegen, Thomas Lofftus, Johan Rodde, Gödert Hartmann, William Kettelwell, Albert Nummens; Tallinnast Dierich Rodde, Berend Rodde, Thomas Haks, Caspar Knieper ja Peter Knack; Stockholmist Berend Koch ja Adrian Tretzel. Laeva kipriks oli eelmainitud tallinlane Peter Knack. Laeva osad jagunesid reederite vahel kas 1/16 või 1/8 kaupa.⁸²

⁷⁷ EAA, f. 1646, n. 1, s. 97 (väljavõte Narva rae 7. veebruari 1685. aasta protokollist).

⁷⁸ EAA, f. 1646, n. 2, s. 270 (J. Porteuse taotluse vahendas Narva raele tema vend Reinhold Porteus).

⁷⁹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1995 (Narva rae 3. juuli 1689. a. leping J. Porteusega), sama kontseptina: EAA, f. 1646, n. 1, s. 2411.

⁸⁰ RA, Riksregistraturet, vol. 520.

⁸¹ RA, Livonica II, vol. 188.

⁸² LVVA, f. 7402, n. 2, s. 6; EAA, f. 1646, n. 1, s. 813, 2411, 2413, 2802. Vt. ka: H. von Bruiningk. Das Geschlecht von Bruiningk in Livland. Riga, 1913, lk. 84, viide 2.

1690. aastate keskel hakkasid Narvas laevu ehitama ka J. Tunderfeldti pärijad. Narva 17. saj. lõpu laevaehituse lähem ülevaade on aga juba mõne teise artikli teema.

Olgu siinkohal märgitud, et 1689. a. esitas kuninglikule majasteedile palve saada luba oma tuulejõul töötava saeveski sisseseadmiseks ka J. Porteuse vend Reinhold Porteus. Nimelt oli viimane kuningale teatanud, et ta on juba mitu aastat tegutsenud oma venna abilisena puidukaubanduses. Lisaks oli R. Porteus võtnud nõuks astuda Narva kodanikuks. Üldiselt kuningas toetas tuuleveski mõtet, kuid ehituseks vajalik koht, milleks R. Porteuse kujutluses oli samuti sobilik mõni Narva jões asuv saar, tuli tal enesel leida. Kuninga kirjast J. Sperlingile märgitakse üht Narva rootsi kogudusele ja superintendendile kuulunud jõesaart, mille müümist ei saanud aga ei kuningas ega kindralkuberner koguduselt nõuda. Viimase keeldumise korral pidi J. Sperling kaasa aitama mõne teise sobiliku koha leidmisel.⁸³ Tõenäoliselt R. Porteus tuuleveski ehitamiseni siiski ei jõudnud. Vähe-malt arhiiviallikatest andmeid selle kohta pole õnnestunud leida. Narva 1689. ja 1690. a. portooriumiraamatud näitavad küll kahel korral saeveskivarustuse toomist R. Porteuse nimele,⁸⁴ kuid tõenäoliselt oli ta endiselt oma venna teenistuses. Samas ei näita 1690. aastate portooriumiraamatud, et R. Porteus oleks metsakaubandusega seotud olnud.⁸⁵

J. Tunderfeldt ja kroonu sae- ja viljaveskid 1680. aastatel

J. Tunderfeldti monopoliõiguse tühistamise üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et veel 1680. aastate alguseks ei olnud ta suutnud Narvas lubatud laevaehitust alustada. Oma osa oli kindlasti ka Narvas neil aastatel alguse

saanud aktiivsel nii era- kui ka riiklikul ehitustegevusel; viimane vajas suurel hulgal saematerjali.

Puidumonopoli asemel saavutas J. Tunderfeldt 1685. aastal ainuõiguse jahvatada Narva lähiümbruses vilja. Kuna see tehing seondub otseselt tema saetööstuse arendamisega, tasub sellel lähemalt peatuda. Nimelt oli millalgi 1684. a. kuningliku majasteedi poole pöördunud rentmeister A. Christersson Lilljegren, kes, tuginedes talle 1662. ja 1671. a. antud resolutsioonile, soovis hakata rajama oma maadele viljaveskit, mis, nagu järgnevatest materjalidest ilmneb, ei pidanud enam olema ainult oma pere vajaduste katteks, vaid pidi rahuldama laiemat hulka inimesi. Kuna Karl XI-l, tõenäolisemalt tema nõustajatel, tekkis kahtlus, et rentmeistri viljaveski ehitus hakkab nii kroonu kui ka teistele viljaveskitele kahjulikku konkurentsi pakkuma, andis ta 29. oktoobril 1684 kindralkuberner J. Sperlingile korralduse asja uurida.⁸⁶

Oma 30. aprilli 1685 kirjas kuningale mõõnis J. Sperling, et A. Christersson Lilljegreni veskit võivad hakata vilja jahvatamiseks kasutama nii linnakodanikud kui ka garnison. Seejuures võis kroonu viljaveski Joalas tulevikus tööpoolest kannatada mõningat kahju, mistõttu veski rentnikud olid juba kuninglikult kammerkolleegiumilt taotlenud rendisumma alandamist. Rentnikud tõid siiski tekkinud raskuste peapõhjuseks kindluste ehitustöödele toodud tööliselised. Arvatavasti peeti silmas seda, et fortifikatsioonitöödele toodud sõduritele tuli vilja jahvatada tasuta. Oli ka terve hulk pettusi, mis takistasid rahade laekumist. Sellises olukorras teataski J. Tunderfeldt, et ta on kindlatel tingimustel nõus oma kulddega arendama nii kroonu vilja- kui ka saeveskit. J. Sperlingi väitel lisandus tema kirjale linnusekrahvi vastav selgitustekst, mida aga kirja juures pole säilinud.⁸⁷

⁸³ RA, Riksregistraturet, vol. 520 (Karl XI J. Sperlingile Stockholmis 22. veebruaril 1689).

⁸⁴ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1073, 1074.

⁸⁵ Teadaolevalt saatis ta nii 1689. kui ka 1690. a. vaid ühel korral puitmaterjali Amsterdami: EAA, f. 1646, n. 1, s. 1073, 1074. Ka A. Soom oli arvamisel, et R. Porteuse saeveski tööd ei alustanud ja mees jäi ise oma venna teenistusse: A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul, lk. 70.

⁸⁶ RA, Riksregistraturet, vol. 487.

⁸⁷ RA, Livonica II, vol. 186 (J. Sperling Karl XI-le 30. aprillil 1685).

Saadud selgituste peale teatas Karl XI 26. mail 1685 J. Sperlingile, et tema arvates oli J. Tunderfeldti pakkumine põhjendatud, mistõttu võis viimasele võimaldada uue viljaveski ehitamist. J. Sperlingi ülesandeks jäi temaga vastav leping sõlmida, mille kuningas lubas seejärel ka kinnitada.⁸⁸

Tuginedes J. Tunderfeldti lubadusele ja Karl XI loale, sõlmisidki s. a. 2. novembril kindralkuberner J. Sperling ja linnusekrahv J. Tunderfeldt lepingu kroonu vana saeveski kolimiseks jõe mööda allapoole vana viljaveski juurde. Vabanenud kohale Joala küla juures tuli J. Tunderfeldtil ehitada uus, kahe paari kividega viljaveski. Kõik kulud lubas J. Tunderfeldt enda peale võtta. Riik omalt poolt andis talle uue valmiva vilja- ja vana saeveski tasuta kahekümneks aastaks kasutada, alustades 1686. a. jaanipäevast. Soodusaja möödudes pidi sõlmitama rendileping, kusjuures J. Tunderfeldtil või tema järglastel oli selleks eelisõigus. Vana vilja- ja saeveski, mis alates 27. augustist 1680 olid viieks aastaks rendil Chr. von Kocheni käes, läksid nüüd samuti J. Tunderfeldtile rendile, vastavalt 800 ja 300 hõbetaalri eest aastas. Seejuures ei tohtinud teistel ettevõtjatel peale linnusekrahvi viljaveskeid Narva jõe ääres olla. Samuti ei olnud lubatud linnas ja eeslinnas kasutada käsikive. Narva ja Ivangorodi garnisoni inimesed alamatest ohvitseridest lihtsõjaväelasteni ning fortifikatsioonitöödele toodud 600 ehitajat said õiguse vilja tasuta jahvatada. Kui aga ehitusele komandeeritud meeste arv ulatus üle näidatud arvu, pidi riik jahvatamiskulud korvama, arvestades summa rendist maha. Omalt poolt kohustus J. Tunderfeldt talle antud soodustuste eest kahel esimesel aastal andma fortifikatsioonitöödele tasuta 1200 praaklauda ja sellele lisaks nii palju saepalke kui vaja.⁸⁹ Samas ei ole teada, kas Narva ümbruse teised viljaveskid, nt. A. Christersson Lilljegreni oma,

pidid oma tegevuse lõpetama või võimaldati neil vilja edasi jahvatada piiratud tingimustel. Oletada võib, et n.-ö. keelatud veskite sulgemine võttis aega, nagu ilmneb ka ühest nimeliselt mainimata jäänud, kuid tõenäoliselt J. Tunderfeldti kaebusest J. Sperlingile 1687. aastast. Kaebuse alusel välja antud korralduses käsitles kindralkuberner keelatud veskitena käsiveskeid ja iseäranis rentmeister A. Christersson Lilljegreni vesiveskit. Probleemiks on olnud ka jahvatatud vilja toomine Narva nii Ingeri- kui ka Eestimaalt.⁹⁰

J. Tunderfeldti põhitegevus oli aga seotud saeveskitega. 31. märtsist 1685 on säilinud üks tema tööleping 16 Joala küla vabadikuga (*bobullen*), kes kohustusid sel aastal Narva kosest ülevalpool asunud sadamakohas (*Pristan*)⁹¹ vastu võtma saabuvaid palke, need seal ladustama, ning kui saeveskid kevadel tööd alustasid, tooma palgid nii kroonusaevski kui ka saarel asunud saeveskite juurde. Palke tuli *Pristan*´i juurest allavoolu lasta kuni sügiseni, et veskid oleksid alati palkidega varustatud. Mainitud töö eest pidi iga talupoeg saama 20 vaskaalrit ja tündri rukist, lisaks kõik ühiselt kolm vaati õlut. Edasi kohustusid talupojad kroonusaevski juures maale tarima tuhat nelja sülla pikkust palki. Saja palgi eest pidid nad saama 12 vaskaalrit. Sama kogus samadel tingimustel tuli neil viia ka saarele. Lisaks läks sinna veel 2 1/3 ja 2-süllaseid palke, mille eest nad pidid saama seitse vaskaalrit saja palgi eest. Selle töö eest maksti igale talupojale juba ette tünder rukist ning tuhande 4-süllase palgi eest kokku 120 vaskaalrit.⁹²

Neil aastatel on J. Tunderfeldt hakanud Narva lähistel valmistama köisi (*Repslageri*). Nimelt teatas kindralkuberner J. Sperling oma avaliku teadaandega 26. novembril 1685, et linnusekrahv J. Tunderfeldt oli linna krundile väljaspool Narva eeslinna jõe äärde rajanud köiepunumismanufaktuuri koos kallite hoonetega, milles majutada käsi-

⁸⁸ RA, Riksregistraturet, vol. 490.

⁸⁹ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480.

⁹⁰ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2796 (J. Sperlingi teadaande kontsept 4. veebruarist 1687).

⁹¹ *Pristan* on hilisem Kulgu sadam. Sadamakohast veidi ülesvoolu suubus Narva jõkke Pljussa jõgi, mida mööda parvetati allavoolu Vene metsamaterjali.

⁹² EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794.

töölisi, aga ka võõraid ja reisil viibivaid inimesi. Köiepunumisel kasutati kanepit, mida toodi Narva suurel hulgal. Valmis köied läksid eksporti. J. Sperlingi sõnul oli ettevõtte kasuks üldisele heaolule, samuti suurendas see riigi tollisissetulekuid. Ettevõtte juurde soovis J. Tunderfeldt saada õigust pruulida õlut ja põletada viina ning neid koos välismaa jookidega müüa, samuti oma hooneis reisijaid majutada. Kindralkuberner andis J. Tunderfeldtile ajutise nõusoleku,⁹³ kuid lõpliku loa saamiseks pöördus J. Tunderfeldt 4. detsembril 1685 Karl XI poole. Samas kirjas mainiti ka W. Kettlewelli soovi seada Narvas sisse tubakapunumise manufaktuur.⁹⁴ Kuningas edastas kindralkubeneri kirja 27. detsembril Kommertskollegiumile lahendada.⁹⁵ Viimane tegeles selle küsimusega terve aasta ja jõudis J. Tunderfeldti toetava otsuseni. Kolleegium oli seisukohal, et kanepi väljaveo asemel on riigile kasulikum seda eksportida töödeldud kujul, antud juhul köite näol. Samas kohustati J. Tunderfeldti alkoholiaktsiisi maksma.⁹⁶ 30. detsembril 1686 teatas Karl XI Kommertskollegiumile oma otsusest võimaldada J. Tunderfeldtil kõrtsi pidada.⁹⁷ Ametlikult informeeris kolleegium kuninga otsusest J. Sperlingit alles 7. juulil 1687.⁹⁸

J. Tunderfeldti köiepunumissettevõtte kohta on veel teada, et ta soovis erinevaid köisi Hollandisse müüa. Seejuures tekkinud tal aga takistus, kui Amsterdami võimud keelasid välisriikidest köite sisseveo. Kolleegium leidis, et keeld läheb vastuollu Rootsi ja Madalmaade Generaalstaatide vahel sõlmitud kaubanduslepinguga.⁹⁹ J. Tunderfeldti sooviks oli, et kolleegium informeeriks juhtunust nii kuningat kui ka Rootsi saadikut Haagis, et esile kerkinud takistus kõrvaldataks.¹⁰⁰

J. Tunderfeldti rendimõisad saemanufaktuuride teenistuses

Kui kuninglik majesteet andis 19. juunil 1678 linnusekrahv J. Tunderfeldtile õiguse seada sisse uusi saeveskeid nii Joala küla juures kui ka redutseeritud mõisates mujal Ingerimaal,¹⁰¹ otsustas toonane kindralkuberner J. J. Taube anda J. Tunderfeldti käsutusse Ingerimaal 2 *obs*'i maad,¹⁰² millest 1 1/3 *obs*'i oli talupoegadega asustatud ja ülejäänud mitte. J. J. Taube sõlmis linnusekrahviga 10. oktoobril 1678 rendilepingu Poritza¹⁰³ jõe juures asuvate maade kohta. Sõlmitud rendilepingu kinnitas kuningas 30. augustil 1680,

⁹³ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794.

⁹⁴ SRA, Livonica II, vol. 186.

⁹⁵ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794. Märkus kirja edastamise kohta on tehtud ka J. Sperlingi 4. detsembri kirjale.

⁹⁶ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794.

⁹⁷ Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar, IV, lk. 701–702. W. Kettlewelli tubakapunumise manufaktuuri kohta vt. lähemalt: E. Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses, lk. 332, viide nr. 390.

⁹⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2794. Teade kuninga otsusest pidi siiski Narva jõudma kohe pärast selle langetamist. Seda tõendab kas või Narva rae esindaja Stockholmis Samuel Eosanderi kiri J. Tunderfeldtile 4. jaanuarist 1687 (samas).

⁹⁹ Mõeldud on tõenäoliselt 1679. aastal sõlmitud Madalmaade-Rootsi merelepingut ja 1681. aasta rahu- ja kaubanduslepingut: J. T. Lindblad. Evidence of Dutch-Swedish Trade in the 17th Century. – Baltic Affairs. Relations between the Netherlands and North-Eastern Europe 1500-1800. Ed. By J. Ph. S. Lemmink, J. S. A. M. van Koningsbrugge. (Baltic Studies I). Nijmegen, 1990, lk. 214–218; J. I. Israel. Dutch Primacy in World Trade 1585–1740, lk. 302.

¹⁰⁰ RA, Kommerskollegium, huvudarkivet, registratur. B I a, vol. 26 (1687) (Kuninglik Kommertskollegium Karl XI-le 14. juunil 1687). Samast viidatud kirjast ilmneb, et hollandlased olid hakanud takistama ka teiste Rootsis valmistatud manufaktuuritoodete sissevedu, eelistades toormaterjali pool- ja valmistoodetele.

¹⁰¹ RA, Riksregistraturet, vol. 436.

¹⁰² Ingerimaal kasutatav maa-arvestusühik oli maksustusfunktsiooni mõttes sarnane Eesti- ja Liivimaal kasutatud adramaaga.

¹⁰³ 17. saj. materjalides esinev *Poritza* (a) asub tänapäeval Leningradi oblastis Kingissepa rajoonis, kannab Poretšje nime ja asub Hrevitsa (17. saj. allikates Poritza jõgi) jõe Luuga jõkke suubumise kohal.

põhjendades seda asjaoluga, et tööd ühe saeveski ehitamiseks olid juba käigus. Kuninga sõnul oli J. Tunderfeldt muutnud kasutult seisnud koha riigile tulutoovaks.¹⁰⁴

14. aprillil 1681 tegi Karl XI Kammerkolleegiumile korralduse, et see, edendamaks J. Tunderfeldti saetööndust Ingerimaal, sõlmiks linnusekrahviga lepingud Wetkowa ja Onstapeli mõisa rendilevõtmise kohta.¹⁰⁵ Tulenevalt kuninglikust tahtest sõlmiski kolleegium J. Tunderfeldtiga 12 aastaks rendilepingud nii Wetkowa ja Onstapeli kui ka Klönna ja Jesterbina¹⁰⁶ mõisa kohta. Linnusekrahvi käsutusse läks kokku 41 52/60 *obs*'i asustatud maad ja 13 27/30 asustamata maad. Rendina pidi J. Tunder aastast andma igalt asustatud adramaalt 20 tündrit vilja. Asustamata maad olid kuus esimest aastat rendivabad.¹⁰⁷ Kõik mainitud mõisad¹⁰⁸ paiknesid üksteisele lähedal ning neist oli võimalik saematerjali vedada mööda Luuga jõge Rosona jõkke ja sealt Narva jõe suudmealale.

Siiski kujunes vaid Poritzast oluline metsatöönduskeskus. Juba 1684. aasta paiku jäi J. Tunderfeldt Wetkowast ja Klönnast ilma. Nimelt esitas ooberst Mauritz Velling Karl XI-le taotluse vahetada mõned maad, millest ta reduktsiooni tõttu Ingerimaal ilma oli

jäänud, sealsamas provintsis asunud maade vastu. 23. mail 1683 tegi kuningas kindralkuberner J. Sperlingile korralduse võimalikku vahetust uurida, nimetamata seejuures, millised need vastu antavad maad võiksid olla.¹⁰⁹ J. Sperling delegeeris saadud ülesande kindralkubermangu ametnikule Daniel Krämerile ja alles viimase aruannetes kerkisid esile J. Tunderfeldtile renditud Wetkowa ja Klönna. Sisuliselt otsustati asi M. Vellingi kasuks, ehkki D. Krämeri uurimistulemused viitasid vahetatavate maade erinevusele. J. Tunderfeldt andis seepeale sisse kaebuse, milles kirjeldas tema poolt tehtud suuri kulusi saeveskite sisseseadmisel ja sedagi, et saetööstus teenis puiduekspordi huve, mis omakorda andis riigile tollisissetulekuid. Kogutud materjalid edastas J. Sperling 18. veebruaril 1684 kuninglikule majasteedile.¹¹⁰

Linnusekrahv J. Tunderfeldti kaebus tuli Stockholmis arutluse alla 6. augustil 1684.¹¹¹ Säilinud materjalidest ilmneb, et J. Tunderfeldt arvas, nagu jääks ta Wetkowa ja Klönna mõisa kõrval ilma ka Poritzast. Linnusekrahv väitis, et ta oli neid mõisaid märkimisväärselt edendanud; neisse saeveskeid sisse seades suuri summasid paigutanud. J. Tunderfeldti sooviks oli, et ta

¹⁰⁴ RA, Riksregistraturet, vol. 454. Karl XI avalikust kirjast J. Tunderfeldtile ilmneb rendilepingu sõlmimise aeg – 10. oktoober 1678. Sama dokument: EAA, f. 1646, n. 2, s. 20.

¹⁰⁵ RA, Riksregistraturet, vol. 460; Sama korraldus: EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786. 17. saj. allikates esinev *Wetkowa* mõis asub Poritzta külast ülevalpool Hrevitsa jõel ja kannab tänapäeval *Vetki* nime. *Onstapel* (*Onstopel*) omakorda asub Vetkist ülevalpool, *Hrevitsa* Onstapeli nimelisel harujõel. Wetkowa mõis oli enne J. Tunderfeldtile rentimist assistentnõunik Hinneli valduses. Viimase sõnul oli ta mõisa oma kasutusse saanud peaaegu laostununa ja mõisahoonete ehitamiseks ja maade harimiseks sinna suuri summasid kulutanud. Nii ei olnud ta nõus mõisa enne loovutama, kui tema kulutused said korvatud. Hinneli investeeringute suuruse väljaselgitamiseks lasi kindralkuberner M. Schultze 28. juulil 1681 käsknik D. Krämeril moodustada neljaliikmelise uurimiskomisjoni, mille kaks liiget esindasid Hinnelit ja kaks Tunderfeldti: EAA, 1646-1-2786.

¹⁰⁶ *Klönna* (Klenna) asub Poritzta mõisast Luuga jõge mööda allpool. *Jesterbina* (Jastrebin) Vetkist ülevalpool Hrevitsa jõel.

¹⁰⁷ EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786 (Kuningliku Kammerkolleegiumi teadaanne Ingerimaa kindralkubernerile M. Schultzele 6. juunist 1681). EAA, f. 1646, n. 1, s. 2786 (M. Schultze teadaanne D. Krämerile Narvas 17. juunist 1681).

¹⁰⁸ 6. juuni 1681. a. korralduses nimetatakse Wetkowitz, Onstapelit, Klönnat ja Jesterbinat kõiki mõisateks. Samas on ühes käsknik D. Krämeri poolt koostatud ülevaates osadest J. Tunderfeldti mõisatest Klönnat nimetatud külaks: RA, Livonica II, vol. 186.

¹⁰⁹ RA, Riksregistraturet, vol. 477.

¹¹⁰ RA, Livonica II, vol. 186. J. Sperlingi 18. veebruari 1684. a. kirjale oli lisaks J. Tunderfeldti dateerimata palvekirjale lisatud ka D. Krämeri aruanne 18. jaanuarist s.a.

¹¹¹ Sel kuupäeval on ühele J. Tunderfeldti supliigile tehtud märkus selle läbivaatamise kohta: RA, Livonica II, vol. 212.

nimetatud mõisate eest saaks Ingerimaal vastu võrdväärseid või isegi paremaid maid. Kirjale tehtud märkuse kohaselt oli linnusekrahvi sõnu suurtest kulutustest saeveskite ehitamisel kinnitanud ka kindralkuberner J. Sperling.¹¹² Tõenäoliselt võeti Wetkova ja Klønna J. Tunderfeldtilt siiski ära, ehkki mingit kirjalikku teadet selle kohta ei ole õnnestunud leida. Poritza oli aga tema perekonna valduses veel 17. saj. lõpus. Osa mõisate tagasivõtmisele viitab ka üks punkt Rootsi saadikutele 1684. a. Moskvasse kaasa antud instruksioonis, mille järgi oli Ingerimaa talupoegi Venemaale põgenevad ning Vene tsaari alamad olid käinud Ingerimaa mõisatest hobuseid varastamas. Kahju kannatanud Rootsi alamate mõisate hulgas mainitakse ka J. Tunderfeldti mõisaid Onstapelit ja Jesterbinat ning Knebkullat.¹¹³ Wetkawat ja Klönnat, nagu ka kindlalt talle kuulunud Poritzat, aga ei nimetata.

Kohe pärast esimese rendilepingu sõlmimist 1678. aastal on J. Tunderfeldt asunud Poritzasse saeveskit rajama. Sellele viitab üks Ingerimaa rüütel- ja maiskonna dateerimata kaebus J. Sperlingile J. Tunderfeldti peale, kes oli Poritza jõekesele hakanud veskitammi ehitama ja sellega jõevoolu sulgenud.¹¹⁴ Eelmainitud D. Krämeri aruandes 18. jaanuarist 1684, mis puudutas kõiki J. Tunderfeldti Ingerimaal asunud rendikohti, öeldakse Poritza saeveski kohta, et see on märkimisväärne (*ahnseenligt Sågebruuk*). Samas ei näita D. Krämer, et J. Tunderfeldtil oleks teistes kohtades saeveskeid olnud, ehkki linnusekrahv ise nimetab oma palvekirjas Wetkowast ja Klönnast kirjutades saeveskeid mitmuses (*meine Sagereyen*).

Arvestades J. Tunderfeldti Ingerimaa rendimõisate lähedust üksteisele, võib oletada, et tema erinevate mõisate talupojad töötasid Poritza saeveskis.

12. juulil 1682 vabastas Karl XI J. Tunderfeldti rendimõisad kõikidest erakorralistest kontributsioonidest ja koormistest.¹¹⁵ Samal aastal taotles J. Tunderfeldt oma Ingerimaa mõisate talupoegadele vabastust ka küüdi kohustusest.¹¹⁶ Kas tema talupojad soovitud vabastuse said, jääb ebaselgeks, küll on kuningas oma 10. veebruari 1685. a.¹¹⁷ korraldusega vabastanud sõjaväkke värbamisest need talupojad, kes töötasid saeveskites.¹¹⁸ Nimelt on linnusekrahv Karl XI-le kaevanud, et ohvitserid olid tema töörahvast purjujootmisega sõjaväkke keelitanud, mistõttu ta kartis, et saeveskid on inimeste nappusel sunnitud töö peatama.¹¹⁹

Narva manufaktuuriettevõtte kaasaegsete kirjeldustes

Eespool oli juttu Narva kosel asunud vesiveskite mainimisest ja joonisest A. Goeteerise ning A. Oleariuse reisikirjas. Ühe värviküllasema Narva veskite kirjelduse on üles tähendanud Johan Gabriel Sparwenfeld, kes osales 1684. a. Conrad Gyllenstierna juhitud Rootsi suure saatkonna koosseisus diplomaatilisel missioonil Venemaale. Rootsi kultuurilukku on J. G. Sparwenfeld läinud slavistina. Oma reisimärkmetes mainib ta Narva veskeid kolmel korral. Nii kirjutab ta: „Poole miili kaugusel linnast on linnusekrahvil [J. Tunderfeldtil – E. K.] Narva jõel väga suur saeveski. Sellel on kaheksa saehte ja see lõikab kaheksa

¹¹² RA, Livonica II, vol. 212.

¹¹³ Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet, dokument nr. 49, lk. 257.

¹¹⁴ EAA, f. 1656, n. 1, s. 16.

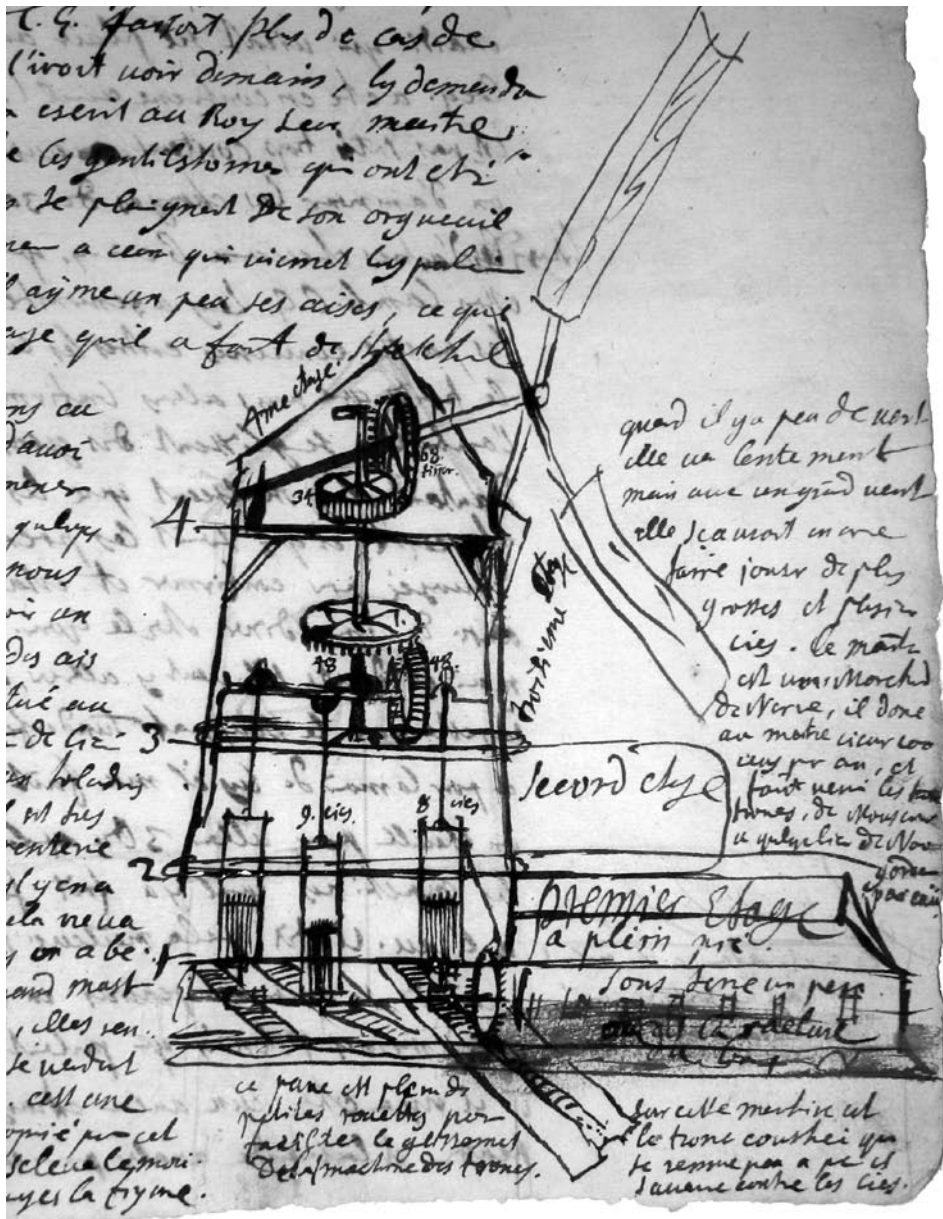
¹¹⁵ EAA, f. 3287, n. 1, s. 165 (Ingerimaa kuberner H. von Fersen käsknik Daniel Krämerile, Narvas 8. jaanuaril 1683).

¹¹⁶ EAA, f. 1646, n. 1, s. 3480 (J. Tunderfeldti pöördumine Ingerimaa kubeneri H. von Ferseni poole 2. septembrist 1682).

¹¹⁷ RA, Riksregistraturet, vol. 489.

¹¹⁸ EAA, f. 1646, n. 1, s. 804 (Ingerimaa kindralkuberner J. Sperling komandant ooberst von Funkile, Narvas 29. aprillil 1685).

¹¹⁹ RA, Livonica II, vol 212 (J. Tunderfeldti dateerimata palvekiri Karl XI-le).

J. Porteuse tuule jõul töötav veski – joonis J. G. Sparwenfeldi 1684. aasta reisikirjast.

lauda kolme või nelja minutiga. Selle juures on üsna kiire kosk. Ma nägin seda 28. [vebruaril 1684], kui ma koos Tunderfeldti pojaga saaniga seal käisin.”¹²⁰

Eriti väärtuslik on J. G. Sparwenfeldi kirjeldus 5. maist 1684 J. Porteuse tuule jõul töötavast saeveskist: „Ainus asi, mida me – kaks krahvi ja mõned teised ratsaväelased

¹²⁰ J. G. Sparwenfeld's diary of a journey to Russia 1684-87. Edited, translated and with a commentary by U. Birgegård (Slavica Suecana. Series A, Publications, vol. 1). Stockholm, 2002. Originaalkäsikiri asub: RA, Tidöarkivet, vol. 501.

ning mina ise – meelelahutuseks tegime, oli linnast välja ratsutama minek. Ja seoses sellega oli meil huvitav kogemus näha tuuleveskit, mis on tehtud laudade saagimiseks tuule abil. See veski asub Narva jõe kaldal, ¼ miili linnast väljas. Selle ehitas üks hollandlane ja see läks maksma enam kui 4000 eküüd. See on väga hästi tehtud ja on imeilus puusepatöö, ning ühe korraga saetakse 8–9 lauda, ja seal on kolm sellist saagide gruppi. Kuid see meetod ei ole nii kiire, kui on veega [saagides]. Siin vajavad nad kolm tundi, et lõpetada suure masti [saagimine]. Kuna aga saed on õhemad, teevad nad ka lauad ühetasasemad ning neid müüakse hollandlastele kaks või kolm kuldnat tükk. See on suur hoone, mõttudelt kohane selliseks asjaks, ja katuse keskel kõrgub tuuleveski, mis on kõigest üle. Vaata joonist. Kui on vähe tuult, liigub see aeglaselt, kuid suure tuulega võiks ta töötada jämedamate ja enamate saagidega. Omanikuks on üks Narva kaupmees. Ta annab saameistrile 100 eküüd aastas ja toob puidu Moskooviast vett mööda Novgorodi lähedusse.”

Veel korra mainib Sparwenfeld üht Tunderfeldti saeveskit, mis tõenäoliselt paiknes kusagil Ingerimaal, Narvast mitte kaugeimal kui 30 km. Nii kirjutab ta: „Ta [– –] pakkus mulle hobust, et minna tema pojaga siit 3–4 miili kaugusele vaatama masinaid, mille ta oli lasknud teha, et saagida puitu vesiveskis.”¹²¹

Saeveskite rajamine Narva jõe äärde oli muljetavaldav kohapealgi. Nii saatis Liivimaa kindralkuberner Jacob Johann Hastfer 1688. a. varakevadel Pärnu litsentsiinspektori Johan Georg Mülleri tutvuma Narva jõe rajatud saeveskitega. See oli aeg, kui riiklikul tasandil kaaluti Pärnus madalmaalastele puidukaubanduse võimaldamist ja kohapealse saetööstuse rajamist.¹²² Tänu sellele koman-

deeringule on meie käsutuses nii Narva saekui ka teiste veskite kirjeldus.

Pärnus tagasi olles kirjutab J. G. Müller kindralkuberner J. J. Hastferile 6. aprillil 1688 aruande, märkides: „...kuna [veskite – E. K.] rattad olid koost lahti võetud, nagu talviti juhtub, siis ei olnud peale panipaikade aga midagi näha, siiski ei saa jätta mainimata, et kose juures Joalas on õige toredad saeveskid, mille töö on korraldatud nii, et mõlemad esimesed töölised päästavad [saetavad palgid – E. K.] ühekorruga lahti, teised lõikavad ära veel olemasolevad ebaühtlased küljed ja kaared, kolmas salk jaotab 4-kandilisi palke ühe ropsuga nii palju kordi, kui soovitud, ning viimased annavad laudadele ühesuguse pikkuse vastavalt soovile.

Vett, mida selle ülekülluse tõttu ei sääseta, võib selles kohas vähese vaeva ja kulddega, nii nagu vaja ning kuhu soovitakse, ainult ojakese kaevamisega juhtida; mistõttu on lisaks saeveskitele sinnasamasse ehitatud 2 kuue käiguga viljaveskit, millised lakkamatult töötada võivad; üks 4 paari pressidega vanustöökoda, üks vase-, üks teritus- (?) ja üks viljapeksuveski.

6 miili sealt eemal peavad leiduma veel teisedki toredad veskid, millised kuuluvad samuti linnusekrahv Tunderfeldtile, kuhu äärmiselt halbade teede ja jõgede ohtlikkuse tõttu, nii väga, kui ka ei oleks soovinud, ei saanud minna, vaid vete murettekitava ülevoolamise tõttu oli mul kaalukas põhjus tagasi rutata.

Üks kurioosne tuuleveski, mis asub kohe linna lähedal, mis peaks lõikama rohkem laudu kui vesiveskid, on oma kalliduse tõttu vähe mainimist väärt, sest, nagu öeldakse, peaks see olema 3000 rtr. [maksma läinud].¹²³

Viimati mainitud, J. G. Mülleris palju imestust tekitanud tuuleveski sai kuuluda ainult J. Porteusele.

¹²¹ Sealsamas.

¹²² E. Küng. Pärnu metsakaubandusest 17. sajandi viimasel veerandil. – Pärnumaa ajalugu, vihik 3, artiklite kogumik 2, Pärnu, 2000.

¹²³ RA, Livonica II, vol. 90 (J. G. Mülleri raport on lisana J. J. Hastferi kirja juures Karl XI-le Riiast 30. aprillil 1688). J. G. Mülleri raportit on refereeritud: A. Soom. Der ostbaltische Holzhandel und die Holzindustrie im 17. Jahrhundert, lk. 97.

* * *

Narva sae- ja muud veskid said tegutseda Põhjasõja puhkemiseni. Christian Kelch kirjutab oma kroonikas, kuidas venelased põletasid 1702. a. Ingerimaal asunud saeveskeid, millest üks kuulus Tunderfeldti perekonnale. Samuti on kroonikas juttu samal aastal ühe Joala küla juures kosel asunud veski mahapõletamisest vaenuvägede poolt. Mis laadi veskiga oli tegu, seda kroonik ei selgita. Narva vallutamise eel 1704. a. mainib Chr. Kelch veel ka Narva jõe juures paiknenud Axeli veskit (*Axels Mühle*),¹²⁴ mis tõenäoliselt oli nime saanud selle kunagiselt omanikult Axel Christersson Lilljegrenilt. Et Tunderfeldti perekonna veskid olid sõjategevuses hävinud (*af fienden ruinerade Sågevärcken*), ilmneb ka ühest Kuningliku Kommertskolleegiumi 18. juuni 1703. a. kirjast Narva raele. Sama dokumendi teatel oli J. Tunderfeldti pärijate esindaja Georg Tunderfeldt ise maalt lahkunud ja viibis kolleegiumi teatel Akeni (samuti võimalik, et Aachen) linnas Saksamaal.¹²⁵

Kokkuvõtteks võib öelda, et eelnev artikkel on ainult põgus pilguheit ühte kapitalistlikku ettevõtlusvormi – manufaktuuriettevõtlusse – varauusaegses Narvas ja selle lähiümbruses. Paraku ei tea ikkagi täpselt, kui palju erinevaid veskeid Narva jõel ja selle ümbruses asus. Manufaktuurid ja erinevad veskid (sae-, vilja-, vase-, vanutusveskid) tekkisid Narva jõele tänu soodsa energiaallika – kiireloomulise ja suure vee-massiga jõe – olemasolule. Samas soosis kapitalistlike majandussuhete arengut nii terves riigis kui ka selle provintsidest merkantilistlikult mõtlev Rootsi keskvoim, kes toorainete väljaveole eelistas töödeldud või lausa valmistoodangu tarnimist Lääne-Euroopasse. 17. sajandi lõpu sõdade tõttu vajas Lääne-Euroopa suurtes kogustes

metsa ja metsasaadusi. Manufaktuuriettevõtted koondasid inimesi, pakkusid masilisemalt tööd, suurendasid kohapealset raharinglust ning kaupade edasimüügil pakkusid riigile tollisissetulekuid. Manufaktuurid eeldasid riskialtimat ettevõtjat (Narva puhul C. Pöppelmann, J. Perssohn, J. Tunderfeldt, J. Porteus ja A. Christersson Lilljegren), kes otsis väljast lisakapitali ja vajalikke tehnoloogilisi teadmisi. Rootsi ülemereprovintsidest saavutas manufaktuuriettevõtlus rahvusvahelise mõõtme vaid Riias, Narvas ja vähemal määral Nyenis. Narva manufaktuurid olid valdavas osas saeveskid, mis kasutasid esmajoones Venemaa puitu. 1660. ja 1670. aastatest säilinud Narva portooriumiraamatud näitavad metsa ja saematerjalide väljaveo järkjärgulise tõusu algust. Selgelt nähtub töödeldud puidu väljaveo osatähtsuse kasv. Massiliseks sai saematerjalide väljavedu 17. sajandi kahel viimasel kümnendil. Saeveskitest kasvas 17. sajandi lõpus välja laevaehitus.

Uurimus on valminud ETFi uurimisprojekti ETF6039 raames.

Enn Küng

(1963)

On lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1988, ajaloomagister 1992, ajaloodoktor 2001. Töötanud alates 1992 Eesti Ajalooarhiivis, 2005. aastast Tartu Ülikooli ajaloo osakonna dotsent. Uurib Läänemere maade 16/17. saj. poliitilisi ja majandussidemeid, s.h. kaubanduse ja kommunikatsiooni ajalugu.

¹²⁴ Ch. Kelch. Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707: nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister vers. von Johannes Lossius. Dorpat, 1875, lk. 307, 312, 407.

¹²⁵ EAA, f. 1646, n. 1, s. 35.

Vabadussõjalaste retseptioon Pätsi ajast kaasajani

Ago Pajur

Eellugu

Loomulikult kujunes vabadussõjalaste kuvand juba enne „Pätsi aega”, mis sai alguse 12. märtsi riigipöördega. Toona oli see aga üpris ebamäärane ja laialivalgub, seetõttu ka raskesti kirjeldatav. Ühest küljest teisesen nimetatud kuvand ajas, ning kuna pöördelistel aegadel toimuvad põhjalikud muudatused inimeste tõekspidamistes ja väärtushinnangutes väga kiiresti, siis erinesid ka kujutluspildid vabadussõjalastest – näiteks 1930. aastal ja 1934. aastal – kardinaalselt. Teisalt on see pilt veelgi rohkem inimeste poliitilistest sümpaatiatest. Üldistavalt võib väita, et mida rohkem vabadussõjalaste liikumine politiseerus, seda rohkem jagunes rahvas kahte lehte – vabadussõjalaste pooldajateks ja nende vastasteks, kusjuures vastaste hulgas andsid tooni n.-ö. vanade erakondade liikmed ja toetajad. Vanadest erakondadest omakorda taunisid vabadussõjalust kõige teravamalt sotsialistid, süüdistades vabadussõjalasi muu hulgas vägivaldse riigipöörde ettevalmistamises, diktatuuripüüdlustes, salasidemetes Saksa natsionaalsotsialistidega, kavatsustes korraldada arvete-õiendamine oma poliitiliste vastastega jne.¹

Enne riigipööret jõudis ilmuda vaid üks üldistavam vabadussõjaluse käsitlus – raama-

tuke Eduard Laamani sulest.² Selle puhul ei tohi muidugi unustada, et Laaman oli pikka aega kuulunud Tööerakonna ridadesse ning kritiseerinud vabadussõjalust ajakirjanduse veergudel korduvalt (meenutagem kas või tema avalikku kirja veebruaris 1933³). Nüüdse käsitluse puhul torkab silma Laamani kahetine suhtumine vabadussõjalusse. Kui lähtuda raamatu ülesehitusest, ei jää märkamata, et autor vaatleb vabadussõjalasi Eesti erakondliku süsteemi loomuliku osana ning paigutab nad koguni keskerakondade hulka, tõsi küll, ilmselt poliitilise tsentri paremale tiivale. Samas kehtib säärane liigitus nähtavasti üksnes n.-ö. algse vabadussõjaluse kohta, sest artikli kokkuvõttes jõuab Laaman – olles eelnevalt kirjeldanud mitmeid pöördelisi momente liikumise politiseerumise teel – hoopis teistsugusele järeldusele: vabadussõjalaste näol olla tegemist *parempoolse revolutsioonilise riigipöörjate rühmaga*, mille sünd poleks olnud mõeldav ilma tugevate välismõjudeta (Saksa natsionaalsotsialistid ja Soome Lapua-liikumine) ning mille taotlused olevat sihitud diktatuuri poole.⁴

Vabadussõjalased ise mõistagi eitasid nii välismõjutuste olemasolu kui ka riigipöörde kavatsusi ja püüdlusi diktatuuri suunas. Milliste poliitiliste jõudude väited ja millises ulatuses enne *Pätsi aega* rahva seas vabadussõjalaste kuvandi kujunemist mõjutasid, peab jääma vastamata küsimuseks. Teha saab vaid ühe väheütleva järelduse – enne riigipööret levis Eesti ühiskonnas vabadussõjalaste kohta väga erinevaid kuvandeid.

Pätsi aeg

Vahetult pärast riigipööret hakkasid uued võimumehed kujundama ühtset tervikpilti vabadussõjalusest. Säärase pildi loomisel etendasid võtmerolli riigivanem Konstantin Pätsi kõne Riigikogus,⁵ kaitsevõgede ülem-

¹ Vt. nt.: Vägivaldne riigipööre Eestis teoksil. – Rahva Sõna 09.08.1933.

² E. Laaman. Erakonnad Eestis. – Elav Teadus. Sissejuhatus poliitikasse IV. Tallinn, 1934.

³ E. Laaman. Kiri vabadussõjalasele. – Waba Maa 15.02.1933.

⁴ E. Laaman. Erakonnad Eestis, lk. 62.

⁵ Riigikogu V koosseis. Stenograafilised aruanded. IV istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1435–1438.

juhataja Johan Laidoneri käskkiri ametisse astumisel⁶ ning kohtu- ja siseminister Johan Mülleri otsus vabadussõjalaste organisatsioonide sulgemise kohta.⁷ Pisierinevustele vaatamata löid nimetatud seisukohavõtud, millele lisandusid rohked ajakirjanduslikud usutlused, palli ühte väravasse.

Vabadussõjalastele heideti ette, et nad on loobunud oma algsetest ideaalidest ja lasknud kõikvõimalikel kaasajooksikutel nii Vabadussõja kui ka Vabadussõja veteranide auväärse nime porri tallata. Väideti, et suur(em) osa liikumisega ühinenud inimestest läks kaasa üksnes isikliku kasu lootuses. Samuti süüdistati neid uusi kaasajooksikuid selles, et nad olevat varem pooldanud vabadussõjalaste tööekspeidamistele vastanduvat maailmavaadet, suhtunud omariiklusesse leigelt või lausa vaenulikult, sõimanud Vabadussõjas osalenuid valgeteks lihunikeks jne. Seega anti üpris otseselt mõista, et vabadussõjalaste liikumist üritasid oma huvides ära kasutada kommunistid.

Korduvalt rõhutati välistoetajate ja -rahas-tajate, samuti väliste eeskujude lubamatult suurt osa vabadussõjaluse arengus. Otseselt neid välisjõude enamasti küll ei nimetatud, kuid rahvas pidi ise taipama – olid ju sotsia-listid varemgi väitnud, et vabadussõjalased on tihedalt seotud natsidega. Muu hulgas pandi vabadussõjalastele pahaks sedagi, et nad kasutavad võõrsilt laenatud vormiriietust ja tervitusviisi.

Väideti, et Vabadussõjalaste Liit on oma seesmises korralduses loobunud demokraat-likest põhimõtetest, asendades need ainujuhi (füüreri) printsibiiga. Sellest tulenevalt ei kujunenud organisatsiooni sees langetatud otsused avaliku diskussiooni tulemusena ja konsensuslikult, vaid sisuliselt üks väga väike grupp keskjuhatuse liikmeid dikteeris oma tahet liikumises osalenud tuhandetele lihtliikmetele, kes täitsid kõiki korraldusi pimesi.

Eriti räägelt kõlasid süüdistused, nagu oleksid vabadussõjalased kujundanud põhikirjas ettenähtud poliitilise organisatsiooni kõrvale veel salajase sõjaväelise organisatsiooni. Selle

eesotsas seisnud peastaap ning selle liikmed olevat jagatud kompaniidesse, rühmadesse ja jagudesse, kusjuures igale allüksusele määratud kindel juht. Lisaks korraldatud nn. korrapidajate üksustest aktiivset löögijõudu.

Selline suurelt jaolt riigivastastest elementidest koosnev, vaenulike välisjõududega tihedalt seotud, üksikisiku ainuvõimu juhitud ning sõjaväelisel organiseeritud jõud olevat valmistunud revolutsiooniks – vägivaldseks võimuhaaramiseks. Ettevalmistused toimunud kindla kava alusel, mille esmaseks sihiks olevat olnud riigivõimu autoriteedi õõnestamine ja võimu enda seesmine laostamine. Riigivõimu autoriteedi õõnestamiseks olla käivitatud seninägematu ulatusega propagandakamaania. Tavapäraste propagandavõtete kõrval võetud kasutusele äärmiselt hoolimatu demagoogia. Rahvale väideti, et kehtiv riigikord ja valitsemisviis on riiki üksnes laostanud ning senised valitsused, riigiasutused ja poliitikud pole 15 aasta jooksul teinud midagi positiivset, vaid on üksnes omakasu taga ajanud ja rahvale õnnetusi kaela toonud. Niisuguste väidete tõestamiseks puhuti mitmesugused väikesed väärnähtused mõõdutundetult suureks ega kokkutud tagasi otsesest laimust ja valest. Varasemate saavutuste mahategemise, riigivõimu ja -juh-tide mustamisega külvati teadlikult-tahtlikult vihavaenu rahva sekka, killustati rahvast, kihutati erinevaid kihte üksteise vastu.

Võimu seesmiseks laostamiseks hakanud vabadussõjalased oma poliitilisi vastaseid terroriseerima, neid ähvardades ja neile moraalset survet avaldades. Muu hulgas ähvardati võimule tulles õiendada arved kõigi teisitmõtletajatega (võtame varanduse ära, saadame koonduslaagrisse jne.). Vabadussõjalaste hulka kuulunud ametnikud käitusid ülbel ja ütlesid ülematele otse, et nende valitsusaeg saab kohe otsa. Sellise hirmutamise tagajärjed ilmnenud peagi. Paljud riigi- ja omavalitsusametnikud jõudsid veendumusele, et senisel riigivõimul pole enam midagi öelda ega käskida, sest kohe-kohe tulevad uued mehed

⁶ Johan Laidoner. Koguteos. Koostanud V. Saarsen. Stockholm, 1953, lk. 98–100.

⁷ Riigi Teataja 1934, 26, 201.

ning tark ametnik püüab ju juba varakult uute juhtidega häid suhteid luua. Seetõttu eelistanud (või olnud sunnitud) ametnikud mitmel pool täita vabadussõjalaste korraldusi. Eriti ohtlikuks kujunes säärane võimu laostamine kaitseväes ja Kaitseliidus, kus eiratud seaduslike ülemate korraldusi ja käidud vabadussõjalastele usatavust vandumas. Mõneski väeosas organiseeritud vabadussõjalastele alluvaid rühmi ja tehtud ettevalmistusi relativastatud väljaastumiseks.

Halvustades senist demokraatlikku riigikorda, soovinud vabadussõjalased pärast võimuletulekut asendada selle võõrsilt laenatud poliitiliste põhimõtetega, mille sisuks igasuguse teistimõtlemise väljajuurimine ühiskonnast, ühe partei diktaatorlik ainuvõim ja kontrollimatu võimutsemine kõigi elualade üle, ning juhi põhimõttele rajatud valitsemissüsteem. Seejuures olnud vabadussõjalased veendunud, et võim läheb nende kätte juba lähiajal ning igal juhul. Korduvalt olevat avaldatud mõtet, et kui valimiste teel ei õnnestu riigi valitsemist oma kätte võtta, siis võetakse võim jõuga. Eriti agaralt propageeritud aktiivset võitlust võimu haaramiseks vabadussõjalaste lippude õnnistamisel.

Seega olevat kogu vabadussõjalaste tegevus arenenud selles suunas, et soodsa võimaluse korral teostada vägivaldne väljaastumine, kukutada kehtiv riigi- ja ühiskondlik kord ning panna maksma vabadussõjalaste diktaator. Väljaastumiseks vajalikud eeltööd olnud märtsiks 1934 tehtud ja vastavad korraldused antud. Isegi lipukangad olnud tellitud, et pärast võimu haaramist manifestatsioone läbi viia. Laidoneri kinnitusel „kujunes välja samane kodusõja ja riigipöörde õhkkond, mis meie rahvale tuntud 1. detsembri 1924. a. sündmustest”.⁸

Sarnased seisukohad domineerisid pärast 12. märtsi ka ajakirjanduse veergudel. Oli ju toonane erakondlik ajakirjandus juba varem vabadussõjalasi suuremal või vähemal mää-

ral tauninud ning tõttas nüüd muutunud olukorda oma huvides ära kasutama. Seda enam, et riigivanema, ülemjuhataja ja siseministri väited kavandatud riigipöörde asjus kõlasid vägagi veenvalt. Selleks ajaks aga, kui ajakirjanikud neis väidetes kahtlema hakkasid, olid uued riigijuhid jõudnud sõnavabadust tuntuvalt piirata ning nii jäidki eelpool refereeritud väited vabadussõjaluse maine kujundamisel püsima. Alternatiivseid hinnanguid polnud lihtsalt võimalik avaldada.

Mõningad muudatused esialgsetes seisukohtades siiski toimusid. Nii näiteks vähenesid pärast 1935. aasta suvel toimunud esimest vabadussõjalaste protsessi süüdistused, nagu oleks liikumine valmistunud vägivaldseks väljaastumiseks. Kuid see taandumine jäi väga lühiaegseks ning 8. detsembri sündmuste järel kogusid vanad süüdistused uut jõudu. Seejuures jäeti teadlikult tähelepanuta asjaolu, et vabadussõjalaste staatus, võimalused ja sihid märtsis 1934 ja detsembris 1935 ei olnud ligilähedaseltki võrreldavad.

Elujõulisemateks osutusid need uudsusele pretendeerinud hinnangud, mis jõudsid avalikkuseni Pätsi aja lõpuaastatel.⁹ Uute käsitluste kõige silmatorkavamaks erisuseks oli asjaolu, et kui vahetult pärast riigipööret kuulutati halvaks ja hädaohtlikuks kogu vabadussõjalaste liikumine, siis nüüd jagati see ajalisel kahte ossa. Seejuures leiti, et oma kujunemise ja arenemise algetapil oli vabadussõjalus kõigiti positiivne ja koguni hädavajalik. Eduard Laaman väljendas niisugust mõtet üsna ettevaatlikult ja tagasihoidlikult – ennekõike selles kontekstis, et sisepoliitiline kriis ei kasvanud välja mitte ainult vabadussõjalaste tegevusest, vaid omajagu süüd oli selles ka vanadel erakondadel, Riigikogul ja valitsusel, samuti järjest teravneval majanduskriisil ning välismaistel eeskujudel (siiski mitte niivõrd Saksa natside, kui Soome lapualaste eeskujul).

Friido Toomus seevastu läks märksa kaugemale ja kinnitas otsesõnu, et algne

⁸ Johan Laidoner, lk. 100.

⁹ E. Laaman. Põhiseaduse kriisi arenemine 1928–1933. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk. 29–45; E. Laaman. Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees. Tartu, 1940; F. Toomus. Konstantin Päts ja riigireformi aastad. Tartu–Tallinn, 1938.

vabadussõjalus kujutas enesest „tervendusliikumist”, mis esindas kainet arusaamist olukorrast ja kasvas välja Eesti enda oludest, olles ennekõike „meie poliitilise mõtlemise ja poliitiliste väärtusemõistete laostumise vastukajaks”.¹⁰ Toomuse sõnul olid vabadussõjalased rõhutanud täiesti õigesti vajadust kogu riiklikku elu kuni aluspõhjani uuendada. Nende alustatud võitlus erakondlike pahede ja kõikjal laiutava parteivaimu vastu olnud hädatarvilik. Igati mõistlik olnud ka nende soov kehtestada vastukaaluks erakondade võimule tugev presidendivõim ning kindlustada valitsusele piisav tegevusvabadus. Sel moel lootnud vabadussõjalased piirata poliitilisi erimeelsusi, seada riigi huvid kõrgemale kildkondlikest huvidest ja tugevdada rahva terviklikkust. Tänu sellisele positiivsele programmile koondunud algse vabadussõjaluse ümber inimesed, kes olid pettunud senises riikluses ja erakondades ning küllastunud poliitilistest võitlustest, inimesed, kes tundsid vastikust säärase riigi vastu, nagu see toona oli, ning soovisid kardinaalseid muudatusi.

Kuid seesuguste uudsete hinnangute sihiks polnud kindlasti mitte vabadussõjalaste moraalne rehabiliteerimine, sest häid sõnu jätkus autoritel üksnes algse liikumise iseloomustamiseks. Järgnes juba Pätsi, Laidoneri, Mülleri jt. kõnedest ja pöördumistest tuttav süüdistelaviin – ikka kuni riigivõimu laostamise, vägivaldse riigipöörde ettevalmistamise ning diktatuuripüüete ja *Führer*’i-prinsiibi rakendamise kavadeni. Kogu näiline „uudsus” kasvas välja toona võimuladvikust kultiveeritud seisukohast, mille kohaselt oli endisaegne *formaalne liberaaldemokraatia (liberaalne massidemokraatia)* koos oma põhiseaduse, parteide ja rahvaesindusega Eesti oludesse sobimatu ja taunitav, mistõttu tuli hävitada ning asendada uut laadi *organiseeritud ja distsiplineeritud juhitava demokraatiaga*.

Kokkuvõttes vajab rõhutamist, et kogu Pätsi aja jooksul sai avalikkus kuulda üksnes teravaid süüdistusi, sh. ka otseseid valesüü-

distusi vabadussõjalaste aadressil. Ametlikult propageeritavaid väiteid kahtluse alla seada polnud võimalik ning ka süüdistatavatel enesetel puudusid väljundid oma tõekspidamiste, tegevuse ja eesmärkide selgitamiseks. Seega kujunes Pätsi režiimi aastatel vabadussõjalaste kuvand täiesti negatiivseks.

Pagulus

Esimene võimalus Pätsi ajal kujundatud vabadussõjalaste renomeed korrigeerida tekkis Teise maailmasõja aastail, mil Harri Moora ning August ja Linda Annist seadsid kokku üldülevaate Eesti ajaloost.¹¹ 1944. aastal Helsingis soomekeelsena ja 1946. aastal Stockholmis eestikeelsena ilmunud raamat pidanuks väljendama kui mitte Pätsi režiimile opositsioonilist meelsust, siis vähemasti liberaalse haritlaskonna tõekspidamisi – oli ju nüüd esmakordselt võimalik kirjutada möödani- kusest, arvestamata propagandatalituse suunistega. Kuid teos ei toonud kaasa põhimõttelisi muudatusi, piirdudes vaid mõne rõhuasetuse ümberseadmisega. Nii seostati liikumise esiletõusu ennekõike majanduskriisiga (vähenes kriitika varasema liberaaldemokraatia aadressil), loobuti vabadussõjalasi halvustavast irooniast, tõsteti esile ohtu, mis vabadussõjalaste võimule tulles võinuks lähtuda Nõukogude Liidust, ei kõneldud konkreetsetest riigipöörde- kavadest 1934. aastal jne. Ent ülejäänus jäid varasemad hinnangud püsima: liikumise demokraatiavastatus, seotus natsionaalsotsialismiga, kihutustöö demagoogilisus, terroriseerivad ähvardused, salajane sõjaväeline organisatsioon... Tõsi, hinnangud esitati väljapeetult akadeemilises toonis, konstateerides fakte, mitte esitades süüdistusi.

1940.–1950. aastatel kõneldi paguluses vabadussõjalastest jätkuvalt negatiivses võtmes. Omalaadseks „saavutuseks” sellel süüdistuste teel kujunes Märta Raua raamat,¹² mis lähtus oma väidetes Pätsi aja „parimatest

¹⁰ F. Toomus. Konstantin Päts ja riigireformi aastad, lk. 108–109.

¹¹ M. Ojamaa, A. ja T. Varmas. Eesti ajalugu. Stockholm, 1946.

¹² M. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Toronto, 1953.

traditsioonidest". Raua väitel olnud esialgu tegemist Eesti oludest – mitte niivõrd majanduskriisist kui rahulolematusest senise valitsemisviisi, põhiseaduse, Riigikogu ja erakondadega – välja kasvanud protestiliikumisega, kuid peatselt asendunud soov riigi elu tervendada vabadussõjalaste isiklike võimuambitsioonide teostamisega. Raamatut lugedes torkabki eriti silma vabadussõjalaste isiklik ründamine, mis avaldus püüdes neid naeruvääristada ja halvustada. Nii rääkis Raud „noortest auahnetest tuisupeadest”,¹³ kes haaranud keskliidus võimu ainult selleks, et kasutada organisatsiooni omaenda poliitilise hüppelauana. Ühtlasi äratas ta ellu juba Laamanilt pärineva väite, mille kohaselt vabadussõjaluse politiseerumine sai alguse sellest, kui Riigikogu majandussurustise surve leevendamiseks alandas eruohvitseride pensione. Üksnes halvustamisena saab käsitleda Raua sõnu selle kohta, et kuna „vapside taskufüüer” Sirk ei saanud nooruse tõttu presidendiks kandideerida, leiti „sõjainvaliid” Larka, kes oli valmis leppima presidendi auga, loovutades võimu Sirgule.¹⁴

Ridade vahelt võib välja lugeda, et vabadussõjalaste liikumine oli ennekõike kasulik kahele Eesti suhtes vaenulikult meelestatud välisriigile – Saksamaale ja Nõukogude Liidule. Raua sõnul seadsid vabadussõjalased oma iidoliteks Hitleri ja natsionaalsotsialistliku Saksamaa (kurioosumina mõjub väide, et vabadussõjalased kavatsesid muuta Eesti uueks riigilipuks oma must-valge lipu, mille värvid olla laenatud Preisimaalt) – samas kui liikumisega olevat ühinenud „kommunistlike tööliste massid”, kes „kandsid nüüd punase kaelasideme asemel vapside nokata mütsi ja lootsid vapside abiga võimu haarata”.¹⁵

Tõeliseks „apoteoosiks” võib aga pidada Raua kirjeldust vabadussõjalaste riigipöördekavast. Kuna Larka saanud riigivanema kandi-

daatide ülesseadmisel vähem allkirju kui Päts ja Laidoner, siis kaotanud vapsid lootuse tema edust valimistel ja otsustanud haarata võimu vägivallaga. 12. märtsi hommikul võtnud tulevased mässumehed Toompeal paiknenud riigiasutused valve alla, valitsuse kukutamine olnud määratud sama päeva õhtuks ning signaali avalikuks väljaastumiseks pidanuks andma Mere puisteel toimuv rahvakoosolek.¹⁶

Uue ajajärgu vabadussõjalaste kuvandi loomisel juhatas sisse ajakirjanik Jüri Rimmelgas artikliga, mis ilmus korp! Sakala juubelikogumikus.¹⁷ Selles deklareeris autor väga selgelt: „Vabadussõjalaste liikumine oli reformistlik ja revisjonistlik liikumine, mille taotlusi püüti läbi viia nendes piirides, nagu see sellal Eestis maksvate seaduste põhjal oli lubatud. Kaugeemale sellest ei mindud ega üritatudki minna.”¹⁸ Ühtaegu ründas Rimmelgas teravalt 1935. aasta kohtuprotsessi vabadussõjalaste juhtide – ülimat austust väärivate Vabadussõja legendaarsete juhtide ja kangelaste – üle ning süüdistas poliitilist politseid (kaudselt toonaseid riigijuhte) Artur Sirgu mõrvamises.

Vabadussõjalaste kuvandi muutmise kõige olulisemaks verstapostiks sai kaks aasta hiljem lugejate ette jõudnud William Tomingase teos.¹⁹ Võiks väita, et Tomingas pööras Eesti lähiajaloo senise käsitluse pea peale (või ehk pea pealt jalgadele tagasi?). Ta ei eitanud mitmeid vabadussõjalastele esitatud vähemtähtsaid süüdistusi (ründav kihutustöö ja demagoogilised lubadused, poliitiliste vastaste solvamine ja halvustamine, omakasupüüdlike „saamameeste” osalemine liikumises jms.), kuid leidis, et needsamad patud iseloomustasid ka kõiki teisi poliitilisi jõude. Seetõttu saavat vabadussõjalastele ette heita vaid seda, et nad võtsid üle oma eelkäijate võtted ega suutnud tuua Eestisse uut, senisest kõrgemat poliitilist kultuuri. Seevastu põhisüüdis-

¹³ M. Raud. Kaks suurt, lk. 248–249.

¹⁴ M. Raud. Kaks suurt, lk. 266.

¹⁵ M. Raud. Kaks suurt, lk. 257.

¹⁶ M. Raud. Kaks suurt, lk. 266–267.

¹⁷ J. Rimmelgas. Meie vaimsure kujunemisest. – Verbum habet Sakala. Korp! Sakala 1909–1959. New York, 1959, lk. 28–36.

¹⁸ J. Rimmelgas. Meie vaimsure kujunemisest, lk. 32.

¹⁹ W. Tomingas. Vaikiv ajastu Eestis. New York, 1961.

tusi (riigipöördeks valmistumine, riigivõimu seesmine õonestamine, salasidemed natsliku Saksamaaga, soov asendada demokraatia diktatuuriga, liikumise juhtimine ainuvõimu printsiibil) eitas Tomingas kategooriliselt, tehes liikumisele ühe omapoolse etteheite: vabadussõjalased ei toonitanud küllalt tugevalt ja küllalt sageli, et diktatuuritaotlused on neile võõrad ja nende sihiks on üksnes kehtiva demokraatia tervendamine. Kuid Tomingas läks veelgi kaugemale, suunates vabadussõjalastele inkrimineeritud süüdistused Pätsi ja Laidoneri vastu, kusjuures ta tegi seda õige edukalt. Raamatu ilmumine tekitas pagulaskonnas väikese tormi ning tõi autorile tõsiseid pahandusi, ennekõike süüdistusi rahvusliku üksmeele lõhkumises, Eesti iseseisvuse seljataguse noahoobi andmises, rahvuslike suurmeeste mustamises jms.

Kindlasti on mitmed Tomingase raamatule osaks saanud etteheited (faktivead, subjektiivsus, erapoolikus, kaheldavad hinnangud ja järeldused) põhjendatud, kuid ometi tõi teose ilmumine kaasa radikaalse murrangu Eesti lähiajaloo käsitlemises. Oluline ei ole mitte niivõrd see, et siitpeale jagunes suur osa ajalookirjutusest, Rein Marandi sõnu kasutades, võitjate ja kaotajate ajalooks, samuti mitte küsimus, kummale poolele seisis ajalooline tõde lähemal, vaid ennekõike tõsiasjas, et nüüd muutus varasem must-valge ajaloopilt värvilisemaks ja seega tõepärasemaks. Ühtlasi muutus oluliselt ka vabadussõjalaste kuvand.

Väga suure panuse usaldusväärsema kuvandi loomisesse andsid mitte selgelt poole (võitjad või kaotajad) valinud kirjamehed, vaid professionaalsed uurijad, kes üritasid vastandlikest käsitlustest sünteesida võimalikult usutavat tervikpilti. Sellistest uurijatest väärivad nimetamist Imre Lipping ja Tõnu Parming

ning loomulikult ja ennekõike – pjedestaali kõrgeimal astmel seisvana – Rein Marandi.²⁰ Kuigi küsimus sellest, kui palju neid tõsiteaduslikke uurimusi loeti ja kuivõrd nendes sisalduvad uudsed seisukohad juba kivilinenud vaateid mõjutada suutsid, peab siinkohal jääma vastamata, pole kahtlust, et 1970. aastatel muutus paguluses ettekujutus vabadussõjalusest oluliselt tõelähedasemaks.

Eesti NSV

Paraku puudutas 1960. aastatel alguse saanud vabadussõjaluse ümberhindamine ainult pagulaskonda. Okupeeritud Eestisse need muutused mõistagi ei jõudnud ning kodumaal jäid ainuvalitsevaks nõukogulikud kontseptsioonid. Tagantjärele näivad need küll õige veidratena, kuid kuna just need moonutasid aastakümnete vältel mitmete põlvkondade ajaloonägemist, siis tuleb põgusalt nendegi juures peatuda.

Laia üldsuse ette jõudsid nõukogulikud hinnangud vabadussõjalastele Gustav Naani toimetatud kirikuulsa „Eesti NSV ajaloo”²¹ vahendusel. Suure kriisi aastaid käsitletud peatüki autor oli tulevane akadeemik isiklikult, kes maalís Eesti lähiajalooost sügavalt „omapärase” pildi. Esimene omapärasus seisnes asjaolus, et kogu omariiklusaeg kuulutati diktatuuri perioodiks – Pätsi-eelne aeg „kodanlik-natsionalistlikuks diktatuuriks” ja Pätsi aeg „fašistlikuks diktatuuriks”. Teiseks deklareeris Naan, et 1930. aastate alguses püüdis fašistliku diktatuuri kehtestamisele kõik toonased poliitilised liikumised ja erakonnad, ning tegi sellest teesist rohkem kui üllatava järelduse: „vapsee toetasid teised kodanlikud parteid”.²² Siiski oli ka uue „kont-

²⁰ I. Lipping. The emergence of Estonian authoritarianism. – Baltic History. Editors: A. Ziedonis jr., W. L. Winter, M. Valgemäe. Columbus, Ohio, 1974, lk. 209–216; T. Parming. The collapse of liberal democracy and the rise of authoritarianism in Estonia. London/Beverly Hills, 1975; R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 6. Stockholm, 1991; R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 18. Stockholm, 1997.

²¹ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1952.

²² Eesti NSV ajalugu, lk. 358.

septsiooni” loojal vaja vabadussõjalasi kuidagi teistest poliitilistest jõududest eristada, milleks Naan kutsus appi „välisimperialistid”. Tema sõnul toetasid Saksa imperialistid vapse ning Ameerika-Inglise imperialistid põllu-meestekogusid.

Uue taseme saavutas Naan siltide kleepimisel. Vabadussõjalaste Keskliitu nimetas ta „eesti hitlerlaste organisatsiooniks”, mis kujutanud üht osa „hitlerlaste agentuurist” Eestis (teise osa moodustasid baltisakslased). „Vapside sogane „liikumine””, mille eesotsas seisnud „fašistlikud avantüristid Sirk, Larka jt.”, haaras Naani sõnul kaasa ennekõike kuritegelikke elemente, pankrotistunud äri-mehi ja spekulante ning osa kriisitingimustes meelegeitele viidud väikekodanlusest. Kai-kameestel olnud kolm peamist eesmärki: 1) fašistliku diktatuuri kehtestamine; 2) Eesti allutamine Saksamaale; 3) töölisliikumise täielik mahasurumine.²³

Okupeeritud Eesti ajalookirjutuses 1950. aastate algul jagamatult valitsenud stalinlik-naaniliku marasmi kõige suuremaid totrusi hilisematel kümnenditel küll korrigeeriti, kuid seda üsnagi tagasihoidlikus ulatuses. Kuni iseseisvuse taastamiseni jäid vabadussõjalaste liikumise suhtes kõlama väited, mille kohaselt: 1) vabadussõjalaste näol oli tegemist fašistidega (loe: natsionaalsotsialistidega); 2) vabadussõjalased orienteerusid nii oma igapäevases tegevuses kui ka tulevikusihtides Hitleri-Saksamaale; 3) vabadussõjalased said hitlerlastelt ulatuslikku majanduslikku abi ja poliitilist toetust; 4) 1934. aasta algul valmistusid vabadussõjalased relvastatud riigipöördeks; 5) võimule tõustes oleksid vabadussõjalased viinud Eesti Saksamaa kiiluvette.²⁴

Pärast iseseisvuse taastamist

Eestis ilmusid esimesed nõukogulikest väärkujutlustest vabad Eesti ajaloo üldkäsitlused 1989. aastal²⁵ ning järgmised aastatel 1991–1992.²⁶ Nimetatud raamatutes suure kriisi aastatest kirjutanud Mart Laar, Küllö Arjakas ja Jüri Ant jäid vabadussõjalaste osas üpris napisõnaliseks ja ettevaatlikuks, loobudes varem nii meelsasti harrastatud sildistamisest. Siiski väitsid kõik autorid – kes veendunult, kes kahtlevamalt –, et vabadussõjalaste näol oli tegemist fašistliku (fašismi Itaalia vorm) massiliikumisega ning et vabadussõjalaste äge kihutustöö ja demagoogilised lubadused suurendasid oluliselt juba varem ühiskonnas leidunud pingeid. Pätsi ajal ja okupatsioonikümnenditel vabadussõjalastele inkrimineeritud süüdistusi vägivaldse riigipöörde kavatsustes ei mainitud isegi vihjamisi. Seega lähuti esimestes iseseisvuse taastamise järgselt ilmunud üldkäsitlustes paguluses kujunenud tasakaalustatud kuvandist.

Viimase kümmekonna aasta jooksul on ilmunud mitmeid üldkäsitlustest märksa põhjalikumaid uurimusi,²⁷ mis on kahtlemata oluliselt rikastanud vabadussõjalusest kujunenud pilti, täpsustanud üksikasju, avanud uusi vaatenurki, pakkunud senisest erinevaid tõlgendusvõimalusi, kuid toomata endaga kaasa suuri põhimõttelisi murranguid suhtumises vabadussõjalastesse. Nendele uurimustele iseloomulikku neutraalset tooni on üritatud vabadussõjalaste suhtes säilitada ka tänapäevastes kooliõpikutes ja muudes üldkäsitlustes. Enamjaolt tunnistatakse, et vabadussõjalus kasvas välja Eestit raskelt tabanud majanduskriisist ja sisepoliitilistest probleemidest. Samas

²³ Eesti NSV ajalugu, lk. 356.

²⁴ Vt.: Eesti NSV ajalugu. III köide. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn, 1971; O. Kuuli. Vapsidest Isamaaliduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976; Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. II osa. Tallinn, 1980.

²⁵ M. Laar, L. Vahre, H. Valk. Kodu lugu II. – Loomingu Raamatukogu 1989, nr. 42/43; Eesti ajalugu. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. 2. osa. Koostanud S. Õispuu. Tallinn, 1989.

²⁶ K. Arjakas, M. Laur, T. Lukas, A. Mäesalu. Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile. Tallinn, 1991; Eesti ajalugu ärkamisajast kuni tänapäevani. Koostanud S. Õispuu. Tallinn, 1992.

²⁷ A. Kasekamp. The radical right in interwar Estonia. Houndmills [et al.], 2000; M. Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. koos eellooga (1905–1917) ja järelooga (1934–1940). Tallinn, 2000; A. Ruusmann. Eesti Vabariik 1920–1940. Sisepoliitiline areng. Tallinn, 1997; Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn, 1998.

rõhutatakse, et vabadussõjalastega, kelle hulgas algselt domineerisid isamaa saatuse pärast tõsimeeli südant valutanud idealistid, läks kriisi süvenemisel kaasa ka mitmesugust muud rahvast – kes isikliku kasu lootuses, kes frustratsiooni ja depressiooni väljaelamise soovis; leidis nii marurahvuslasi kui fašismist innustust saanud, kusjuures Itaaliast ja Saksamaast rohkem mõju avaldas Soome (Lapua liikumine). Samas hoidutakse enamasti vabadussõjalaste liiga kindlast paigutamisest fašistide hulka. Tunnistatakse, et pärast oktoobrireferendumit muutus vabadussõjalus senisest aktiivsemaks, ründavamaks ja sõjakamaks ning et mitmel pool esines ähvardusi ja rahva seas levis kõikmõeldavaid kuulujutte (sh. kavandatavast riigipöördest), kuid Pätsi poolt inkrimineeritud süüdistusi vabadussõjalastele riigipöördekatvustes ei peeta tõsiseltvõetavaks, vaid toonitatakse vabadussõjalaste orienteerumist legaalsele poliitilise võitluse vahenditele. Seega on loobutud alusetutest süüdistustest, hoidutakse sildistamisest, toonitatakse liikumise kodumaist päritolu, mida välismaised eeskujud vaid mõjutavad, ning rõhutatakse liikumise mitmepalgelisust, mis kasvas välja asjaolust, et liikumine koosnes väga erinevatest inimestest, kellel olid väga erinevad ajendid, töökspidamised ja eesmärgid, mistõttu ei osutunud võimalikuks formuleerida üldomaksvõetud programmi, vaid püüti imponeerida võimalikult paljudele sotsiaalsetele gruppidele ja see soov omakorda süvendas demagoogiat.

Kahjuks peab jääma vastamata küsimuseks, kas ja kuivõrd on tänapäevased hinnangud jõudnud rahva sekka ning mil määral elavad inimeste teadvuses edasi nii Pätsi- kui nõukogudeaegsed kujutelmad. Võib karta, et kuna uudne suhtumine on tulnud Eestisse (erinevalt pagulusest) ilma ulatuslike diskussioonideta, siis on see mõjutanud nooremat põlvkonda, kuid jätnud vanemad inimesed ehk isegi teadmatusse sellest, et ammu aegadel vabadussõjalastele inkrimineeritud süüdistused on tänaseks iganenud. Nähtavasti on Kambja mees Heiki Kortspärn, kes 1999. aastal püstitas oma talu maadele ja omaenda rahade eest maakividest obeliski vabadussõjalastele, pigem erand kui reegel.

Kokkuvõtteks

Vabadussõjalaste kuvand on teinud aja jookul läbi mitmeid muudatusi. Vahetult pärast 12. märtsi pööret kujutasid uued võimurid vabadussõjalasi üksnes mustades toonides, põlgamata ära nende otsest laimamist ning süüdistamist eesmärkides ja tegudes, mille puudus liikumisega igasugune seos.

Murrang suhtumises sai teoks paguluses 1960. aastatel. Siitpeale jagunesid hinnangud vabadussõjalastele kaheks teineteisele järsult vastanduvaks suunaks – ühed jätkasid Pätsi-aegsete süüdistuste kultiveerimist, teised püüdsid vabadussõjalasi igasugusest süüst puhtaks pesta, seostades liikumisele varem omistatud demokraatia- ja parlamentarismivastasuse ning autoritaarsuse ihaluse hoopis 12. märtsil võimule tõusnud isikutega.

Okupeeritud Eestis võttis nõukogulik ajalookirjutus meelsasti üle Pätsi-aegsed süüdistused ja insinuatsioonid ning süvendas ja „rikastas” neid omalt poolt veelgi. Pikkade aastakümnete jookul kujutati vabadussõjalasi Saksa natside mõttekaaslaste ja käepikendusena ning väideti, et nad olevat olnud valmis Eesti iseseisvuse hitlerlastele maha müüma.

Pärast iseseisvuse taastamist on lähtunud paguluses kujunenud suunast, püüdes leida keskteed liikumise süüdistajate ja õigustajate vahel ning kujundada neutraalset, mõistvat ja tolereerivat suhtumist vabadussõjalastesse.

Ago Pajur

(1962)

Lõpetanud 1986. a. Tartu ülikooli ajaloolasena. Doktoritöö kaitsnud 1999. a. samas. Aastast 2000 Tartu Ülikooli Eesti ajaloo dotsent. Peamised uurimissuunad: Eesti poliitiline ja sõjaline ajalugu 20. sajandi algupoolel.

Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist?

Peeter Kenkmann

Sissejuhatuseks

Ajaloolise mütoloogia valdkonda kuulub arvamine, et 75 aastat tagasi, 12. märtsil 1934 Konstantin Pätsi poolt juhitud riigipöördele ja autoritaarkorra kehtestamisele andsid õigusliku aluse 14.–16. oktoobril 1933 toimunud rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseaduse muudatused.¹ Selle arusaama levitamisel on suuri teeneid sündmuste kaasaegsetel propagandistidel, näiteks üldtuntud on Eduard Laamani poolt Pätsile omistatud ütlus, nagu oleks 1933. aasta põhiseadus „talle juba nii palju võimu andnud, et ta seda kõike ära kasutadagi ei jõua”.² Et 1933. aasta põhiseaduse järgi koondus presidendi (!) kätte kogu seadusandlik ja täitevvõim ning demokraatia oli hädaohus, väitis Pätsi arvavat ka Märtn Raud.³ Nende väidete järel, mida autorid ise põhjendasid vaid demagoogiliselt, lisan lühikokkuvõtte asjaosaliste endi arvamustest

sündmuste keskelt ning ajaloolaste tagantjärele antud hinnangutest.

15. märtsil 1934 põhjendas Päts Riigikogu ees üleriigilise kaitseseisukorra kehtestamist rahva haigusega, vabadussõjalaste riiki laostava tegevuse ja riigipöördekaatsusega, aga ei maininud kordagi 1933. aasta „diktaatorlikku” põhiseadust.⁴ Ka peaministri asetäitja ja siseminister Kaarel Eenpalu rääkis 28. septembril 1934 Riigikogus kehtiva põhiseaduse täitmisest, kuid ei öelnud sõnagi selle ohtlikkusest demokraatlikule riigikorrale ega uue põhiseaduse koostamise vajadusest.⁵

Kujutluse loomine autoritaarset valitsemist võimaldavast põhiseadusest algas sama aasta oktoobris pärast Riigikogu panemist „vaikivasse olekusse”, kui päevakorda tõusis põhiseaduse järjekordne uuendamine.⁶ 17. jaanuaril 1935 riigi- ja omavalitsusjuhtidele esinenud Päts teatas kavatsusest kutsuda põhiseaduse muutmiseks kokku uus Asutav Kogu ning märkis, et „mina olen uue põhiseaduse järgi see, kellel käes võimu on küluses”.⁷ Põhjalikumalt loetles Päts kehtiva põhiseaduse puudusi raadiokõnes 19. jaanuaril 1936, kuu enne põhiseaduse muutmise ja Rahvuskogu kokkukutsumise üle peetavat rahvahääletust. Ta tõi näiteks võimude tasakaalustamatuse (1920. aasta põhiseaduses Riigikogu, nüüd riigivanema kasuks), milles kätkevate ohtudega valitsus, kes kaks aastat selle põhiseaduse järgi riiki on valitsenud, väga hästi kursis olevat.⁸ Kogumikus „Põhiseadus ja Rahvuskogu” väitis Eduard Laaman, et vabadussõjalaste põhiseadus oli mõeldud mitte põhiseadusliku kriisi lahendamiseks, vaid põhiseadusliku korra lõpetami-

¹ Lühiduse huvides, samuti arvestades põhiseaduses toimunud muudatuste olulisust ja ulatust (muudeti 10 paragrahvi 1920. aasta põhiseaduse 89-st), nimetan ma seda edaspidi 1933. aasta põhiseaduseks.

² E. Laaman. Konstantin Päts, poliitika ja riigimees. Stockholm, 1949, lk. 254–255.

³ M. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn, 1991, lk. 208.

⁴ Riigikogu V koosseis. Stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1435–1438.

⁵ „12. märts ning sellele järgnenud sündmused tähendavad seda, et siit peale on meie riigi valitsemine suundunud juba uue põhiseaduse tegelikule täitmisele, kuigi esialgu ilma valimisteta.” – Riigikogu V koosseis. Stenograafilised aruanded. V istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1469–1474.

⁶ Riigikogu ei tule kokku. – Päevaleht 06.10.1934, nr. 275, lk. 3.

⁷ Uus Asutav Kogu kutsutakse kokku. – Kaja 17.01.1935, nr. 15, lk. 1, 3.

⁸ Riigivanem K. Päts ja kindr. J. Laidoner kõnelesid. – Uus Eesti 20.01.1936, nr. 19, lk. 5.

seks – „hüppelauaks monopolierakonna diktatuurile”.⁹ Juriidilisest vaatepunktist õigustas Pätsi samme kõige järjekindlamalt tema liitlane ja paljude „vaikiva ajastu” õigusaktide autor Johannes Klesment.¹⁰

Kuigi Päts on alati väitnud, et tema valitsus tegutses kehtiva põhiseaduse alusel, ei tähenda see, et autoritaarkorra sisseseadmisel olid määravad 1933. aasta rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseaduse muudatused. Ka teemaga tegelenud ajaloolased on jäänud selles küsimuses pigem üldsõnaliseks. Artur Mägi arvates võimaldas riigivanema võimutäius valitseda ka ilma Riigikoguta.¹¹ Tõnu Parming väitis: „Ühest küljest mõistis Päts vabadussõjalaste põhiseaduse avalikult hukka, kui sellise, mis võib kergesti viia diktatuuri kehtestamiseni. Teisest küljest kasutas ta ise selle sätteid kaunis vabalt diktaatorlikuks valitsemiseks.”¹²

Vaid Andres Kasekampi järgi läks Pätsi ja tema liitlaste tegevus kaugemale vabadussõjalaste põhiseaduses ettenähtust ja seda ei saa nimetada teisiti kui riigipöördeks.¹³

Kõige põhjalikum oli Rein Marandi, kes analüüsis oma vabadussõjalaste-monograafias nii 1933. aasta põhiseaduse sisu kui ka 1934. aasta riigipöörde õigusaktide põhjendatust.¹⁴ Põhiseadusega seoses refereeris Marandi mitmeid õigusteadlaste väljapakutud võimalusi, kuidas riigivanem saanuks Riigikogu üle domineerida – kasutada korduvalt vetoõigust, saata Riigikogu korduvalt laiali ja lõpetada

oma suva järgi selle istungjärke. Neid õigusteadlaste poolt 1930. aastate põhiseaduse debati käigus esitatud variante Päts ei kasutanud. Mitmed riigivõimu tegelikud otsused pärast 12. märtsi olid Marandi arvates aga õiguslikult küsitavad.

Üldkäsitluse „Eesti ajalugu” VI köide võttis kokku ajaloolaste seas valitsevad vastuolud – ühtede arvates oli vabadussõjalaste ideoloogia tõttu demokraatia asendumine autoritaarse korraga nende koostatud põhiseaduse alusel paratamatu, teiste arvates aga võimaldas uus põhiseadus muutunud mängureeglite alusel jätkata demokraatlikku riigivalitsemist. Kokkuvõttes – „Vabadussõjalaste põhiseadus andis võimaluse muuta senist riigikorda nii, et parlamentarism taanduks tugevama täitevõimu ees.”¹⁵

Ühes viimastest käsitlustest seletas õigusteadlane Eerik-Juhan Truuväli autorite negatiivset suhtumist 1933. aasta põhiseadusesse sellega, et tegemist oli põlualuste vabadussõjalaste põhiseadusega. Samas aga unustavat kriitikud ära, kui sarnane see oli eelnevatel, 1932. ja 1933. aasta rahvahääletustel läbi kukkunud Riigikogu poolt esitatud eelnõudega.¹⁶

Lahendamaks probleemi, kuidas Pätsi riigipööre seostus 1933. aasta põhiseadusega, nimetan järgnevalt 1933. aasta põhiseaduses võrreldes eelnevaga teostatud olulisemaid muudatusi ning analüüsin seejärel mõningaid Pätsi ja tema valitsuse murrangulisi samme

⁹ E. Laaman. Põhiseaduse kriisi arenemine 1928–1933. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk. 45.

¹⁰ J. Klesment. Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk. 46–82.

¹¹ A. Mägi. Das Staatsleben Estlands während seiner Selbstständigkeit. I. Das Regierungssystem. Stockholm, 1967, lk. 271. Kahjuks ei selgu, kas tegemist on juriidilise analüüsi tulemuse või lihtsalt kujunenud olukorra konstateerimisega autori poolt.

¹² T. Parming. The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia. London, Beverly Hills, 1975, lk. 56. Siit võib välja lugeda, et Parming pidas 1933. aasta põhiseadust autoritaarseks ja otseseks Pätsi riigipöörde legitimeerijaks.

¹³ A. Kasekamp. The Radical Right in Interwar Estonia. Basingstoke, London, New York, 2000, lk. 104.

¹⁴ Vt. ptk. 1.7.2 Eelnõu sisu ja 2.4.2 Riigipöörde õigusnormid. – R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). Stockholm, 1991, lk. 188–208, 429–439.

¹⁵ S. Vahtre. (peatoim.). Eesti ajalugu. VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu, 2005, lk. 90.

¹⁶ E.-J. Truuväli. (koost.). Põhiseaduse teel. Tallinn, 2008, lk. 136. Truuväli märgib ka, et „Põhiseaduse enda formaaljuriidiline analüüs ei anna alust väita, et president [1937. aasta põhiseaduses – P.K.] oli väiksemate võimuvolitustega kui 1933. aasta põhiseaduse järgi riigivanem. Pigem vastupidi, eriti kui arvestada veel uue Kaitseseisukorra seaduse regulatsioone.” Samuti ei olnud Riigikogu, valitsuse ja presidendi volitused 1937. aasta põhiseaduses rohkem tasakaalus kui 1933. aastal vastuvõetus (samam, lk. 179).

kuni 1937. aasta põhiseaduse koostamiseni. Kuigi 1933. aasta põhiseadus andis riigivanemale (põhiseaduse II osa §4 järgi üleminekuaja peaministrile riigivanema ülesannetes) suure võimu, tuleb küsida, kas autoritaarne režiim tegutses ikka põhiseaduse alusel või seda rikkudes. Ja kui põhiseaduse alusel, siis kas selleks oli 1920. või 1933. aasta põhiseadus. Analüüsi raskendab võrdlusmomendi puudumine nn. normaalolukorraga, sest 1933. aasta põhiseadus ei rakendunud täielikult kunagi – valimiste „edasilükkamise” tõttu ei asunud tegevusse uue põhiseaduse alusel valitud Riigikogu ja riigivanem ega moodustatud valitsust.

Lühidalt 1933. aasta põhiseaduse muudatuste sisust

1933. aasta põhiseadus ei toonud kaasa muudatusi kodanike põhiõigustes. Tagatuks jäid sõnavabadus (§13) ning ühinemis- ja koosolekuvabadus (§18), mida võis piirata vaid vastavalt kõlbluse ja riigi kaitseks ning avaliku julgeoleku huvides. Kodanike põhiõigusi võis piirata vaid kaitseisukorra kehtimise ajal (§26).

1920. aasta põhiseaduse §60 järgi valitsuse pädevusse kuuluvad ülesanded läksid 1933. aasta põhiseaduses riigivanemale: Vabariigi Valitsus (1933. aasta põhiseaduses riigivanem) juhtis riigi sise- ja välispoliitikat, hoolitses riigi välise puutumatuse, sisemise julgeoleku ja seaduste täitmise eest; koostas riigieelarve, sõlmis välislepingud, kuulutas sõja ja tegi rahu, kehtestas kaitseisukorra ja koostas seaduseelnõud, milliste valdkondade otsused kinnitas Riigikogu. Iseseisvalt nimetas valitsus (1933. aasta põhiseaduse järgi riigivanem) ametisse ametnikke, kelle nimetamine ei olnud teiste asutuste ülesanne, andis välja määrusi ja otsustas armuandmise üle. Mõlemal oli õigus nimetada mobilisatsiooni või sõja alguse korral ametisse kaitseväge

ülemjuhataja (§80) ning esindada Eesti Vabariiki välissuhtluses (§61, 1933. aasta põhiseaduses §60, p. 1).

1920. aasta põhiseaduse järgi oli valitsus vastutav vaid Riigikogu ees, 1933. aasta põhiseaduse järgi pidi valitsusel olema nii Riigikogu kui riigivanema usaldus (§63). Eelise andis põhiseadus riigivanemale, kes võis valitsuse või ministri vabastada enda suva kohaselt (§64). Kui valitsusele avaldas umbusaldust Riigikogu, võis riigivanem valida valitsuse vabastamise või Riigikogu laialisaatmise vahel (§63).

Riigikoguga seonduvat muutis 1933. aasta põhiseadus järgmiselt: liikmete arv vähenes 50-le (§36), volitused pikenesid kolmelt aastalt neljale (§39), erakorralised valimised pidid toimuma 6 kuu jooksul väljakuulutamisest ja Riigikogu korraline istungjärk pidi algama iga aasta oktoobri esimesel esmaspäeval (§41). Peale selle olid 1933. aasta põhiseaduse II osas sätestatud tähtajad 1934. aasta Riigikogu ja riigivanema valimiste kohta (100 päeva jooksul põhiseaduse jõustumisest 24. jaanuaril 1934). Riigikogu kui rahvaesinduse järjepidevus oli teoorias piisavalt tagatud.

1933. aasta põhiseaduse §41 andis riigivanemale õiguse lõpetada riiklikel kaalutlustel Riigikogu korraline istungjärk, samas andis §42 nii Riigikogule kui ka riigivanemale võimaluse kokku kutsuda erakorraline istungjärk. §42 järgi oli Riigikogu erakorralise istungjärgu kestus riigivanema määrata ning vaid tema võis erakorralise istungjärgu kokku kutsuda Riigikogu volituste lõpu ja järgmise koosseisu kokkutulemise vahel. Viimane klausel oli väga oluline – seda kasutati 1934. aasta mais, põhjendamaks, miks Riigikogu tohib edaspidi kokku tulla vaid riigivanema kutsel.¹⁷

Põhiseaduse §53 järgi võis riigivanem jätta välja kuulutamata seadusi ning saatanad tagasi Riigikogusse, kuid ei selgu, kas seda võis teha üks või lõputu arv kordi. Eranõid olid §34 kohased seadused (küsimustes,

¹⁷ Johannes Klesmenti väitel olid Riigikogu volitused alates 3. maist 1934 (100 päeva 1933. aasta põhiseaduse jõustumisest, mille jooksul oleksid pidanud toimuma valimised) piiratud ja ta võis kokku tulla vaid riigivanema otsusel tema kinnitatud päevakorraga (J. Klesment. Sisepoliitiline kriis ja põhiseadus, lk. 63).

mida ei saanud rahvahääletusel otsustada¹⁸), mis Riigikogusse tagasi saatmise korral hakkasid kehtima, kui sama seaduse võttis vastu ka järgmine Riigikogu koosseis. Seda riigivanema väga suurt võimu tasakaalustas Riigikogu õigus muuta riigivanema poolt „edasilükkamatu riikliku vajaduse korral” dekreedina antud seaduseelnõusid (§60, p. 12). Vaatamata riigivanema suurtele võimupiiridele oli nii temal kui Riigikogul võimalus teise ambitsioone taltsutada ning põhiseaduse sätte ja mõtte järgimisel ei olnud tõenäoline kummagi diktatuur.

Põhiseaduse muutmise korda 1933. aastal ei muudetud. Vastavalt 1920. aasta põhiseadusele võis algatus tulla rahvalt või Riigikogult ning kinnitama pidi muudatused rahvahääletus. Muudatuse sisu, s. t. eelnõu tuli avalikustada vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva (§87–89).

Autoritaarreežiimi praktika

Kaitseseisukorra kehtestamine. Eesti ajaloo- teaduse peavoolu seisukoha järgi ei valmistunud vabadussõjalased 1934. aasta kevadel riigipöördeks. Kuigi põhjused kaitseseisukorra kehtestamiseks 12. märtsil 1934 olid otsitud, toimus see vähemalt formaalselt põhiseadust järgides, s. t. §60, p. 7 alusel.¹⁹ Põhiseaduses nõutud kinnituse andis 16. märtsil ka Riigikogu.²⁰ Kindral Laidoneri nimetamine kaitseväge ülemjuhatajaks oli aga vastuolus nii põhiseaduse §80 kui ka „Kaitseseisukorra seaduse” §7, p. 1-ga. Nende kohaselt

nimetati kaitseväge ülemjuhataja ametisse vastavalt „mobilisatsiooni väljakuulutamise kui ka sõja alguse korral” ja „sõjahädaohu ja sõja puhul väljakuulutatud kaitseseisukorra ajal”. Seega ei saanud ülemjuhatajat rahuajal ametisse seada.²¹ Kaitseseisukorra kehtestamine ei olnud 1933. aasta põhiseaduse alusel lihtsam kui varem. Muudatusena läks kaitseseisukorra kehtestamise ja ülemjuhataja määramise õigus valitsuselt riigivanemale, kuid säilis nõue, et otsuse peab kinnitama Riigikogu. Lisandus aga vastava valdkonna ministri kaasallkirja kohustus või seadusevastase otsuse korral kohustus sellest keelduda. Tuletagem ka meelde, et kaitseseisukord ei olnud Eestis midagi erakorralist, kehtides osal riigi territooriumist pidevalt ja üleriigiliselt viimati 11. augustist kuni 20. oktoobrini 1933.

Valimiste edasilükkamine. Riigivanema 19. märtsi 1934 dekreediga lükati 22.–23. aprillil 1934 toimuma pidanud riigivanema ja 29.–30. aprillil toimuma pidanud Riigikogu VI koosseisu valimised edasi kuni kogu riigis kehtiva kaitseseisukorra lõpuni.²² Dekreedi alusena märgiti põhiseaduse §26 ja §60. Neist esimene pärines muutmatuselt 1920. aasta põhiseadusest ning lubas kodanike põhiõigusi ja vabadusi erakorraliselt kitsendada vaid seaduspäraselt väljakuulutatud kaitseseisukorra kestel, teise muutus oli 1933. aastal vormiline – sõna „valitsus” asendati sõnaga „riigivanem”²³. Valimiste edasilükkamine ei tulenenud 1933. aasta põhiseadusest, kus olid sätestatud kõik garantiid, et valimised toimuksid kindlatel tähtaegadel. Peale selle

¹⁸ Siia kuulusid eelarve ja laenude tegemine, maksuseadused, sõja ja rahu tegemine, kaitseseisukorra väljakuulutamine ja lõpetamine, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni väljakuulutamine, välislepingud. Loetelu 1933. aastal ei muudetud.

¹⁹ Riigivanema 12. märtsi 1934 otsus nr. 173. – Riigikogu Teataja (RT) 1934, nr. 22, art. 156.

²⁰ Riigikogu poolt 16. märtsil 1934 vastu võetud „Otsus kaitseseisukorra maksmapanemise kohta kogu vabariigis” – RT 1934, nr. 23, art. 169.

²¹ E.-J. Truuväli. (koost.). Põhiseaduse teel. Tallinn, 2008, lk. 177. Riigipöörarjad said oma veast ka ise aru, sest riigivanema 20. novembri 1934 dekreediga muudeti „Kaitseseisukorra seaduse” §7 nii, et kaitseväge ülemjuhataja võis ametisse nimetada ka rahu ajal. Vt. RT 1934, nr. 99, art. 784.

²² RT 1934, nr. 25, art. 184.

²³ Valimisõigust märgitakse põhiseaduse 3. peatükis „Rahvast”, mitte 2. peatükis „Kodanike põhiõigustest”, seega on küsitav, kas §26 viitamine selles kontekstis ikka sobib. §60 puhul viidatakse riigivanema otsuse seletuskirjas (ERA, f. 31, n. 3, s. 946) vaid selle esimesele lausele: „Riigivanem juhib riigi sise- ja välispoliitikat, hoolitseb riigi välise puutumatus, sisemise julgeoleku ja seaduste täitmise eest.”

oli erieeskiri (põhiseaduse II osa) 1934. aasta valimiste kohta ja põhiseaduse §60, p. 12 andis Riigikogule võimaluse riigivanema dekreeti muuta.²⁴ Seda võimalust ei kasutatud. Tuletame meelde, et pärast riigipööret riiki juhtiva „triumviraadi” kolmas liige Kaarel Eenpalu oli enne ministritoolile istumist kuni 1934. aasta augustini Riigikogu esimees. Hilisemate Riigikogu juhatuse poolt esitatud protestide ajal oli esimeheks 28. septembril 1934 valitud opositsiooni esindaja Rudolf Penno.

Siiski seletas Riigikohus 19. juunil 1936 seoses vabadussõjalaste teise suurprotsessi otsusele esitatud edasikaebusega, et valimiste edasilükkamine 1934. aastal ja 1933. aasta põhiseaduse II osas esitatud valimistoimingute tähtaegade eiramine olid seaduslikud.²⁵ Kui tegemist ei olnud poliitiliselt kallutatud kohtuotsusega, tuleb ikkagi küsida, kui pikk võib üks edasilükkamine olla, ilma et ta kaotaks esialgset tähendust ja muutuks kestvaks? Sest Riigikogu edasilükatud valimised ei toimunudki.

Poliitiliste õiguste piiramine. Poliitilised koosolekud keelati 12. märtsil 1934.²⁶ Erakondade tegevus peatati kaitsevägede ülemjuhataja 22. septembri 1934 sundmäärusega nr. 18 ja pandi seisma siseministri 5. märtsi 1935 sundmäärusega nr. 21.²⁷ Kuigi erakon-

dade tegevus oli juba igaveseks seisma pandud, määras riigivanema dekreediga vahetult enne Riigikogu VI koosseisu kokkutulemist 19. aprillil 1938 kehtestatud „Ühingute ja nende liitude seadus” varem tegutsenud poliitilised organisatsioonid veel kord likvideerimisele.²⁸ Ainsana protesteeris selle vastu Rahvuslik Keskerakond Jaan Tõnissoni isikus, kuid kaebust ei rahuldatud.²⁹ Kuna alates 1934. aastast oli erakondade tegevus peatatud, siis seisma pandud, ning 1938. aastal likvideeriti nad lõplikult, tuleb taas küsida, mis teeb erakondade tegevuse peatamise ja seismapanemise vähem ebaseaduslikuks kui hilisema kogu erakondliku süsteemi likvideerimise? Erakondade tegevus ei taastunudki.

Põhiseaduse §18 sätestas muutumatult 1920. aastast peale, et koosolekute pidamine ja ühingutesse koondumine on vaba ning seda õigust saab „piirata” (mitte kaotada!) üksnes kaitseisukorra ajal (§26). 1934/1935. aasta sundmääruste aluseks olnud „Kaitseisukorra seadus”³⁰ kehtestati 1930. aastal, s. t. 1920. aasta põhiseaduse alusel. Seadus ei reguleerinud alguses üldse erakondade tegevuse peatamise küsimust, aga riigivanema 1. märtsi 1935 dekreediga lisandus kaitsevägede ülemjuhataja õigus „sulgeda ühinguid ja nende liite või panna seisma nende tegevus”.

²⁴ Riigikogu koosoleku ja kogu korralise istungjärgu päevakord ammendus 16. märtsil 1934 kaitseisukorra kehtestamise otsuse kinnitamisega, kusjuures uue istungi aega ei määratud (Riigikogu V koosseis. Stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1463). Riigivanema otsus valimiste kohta jõudis Riigikogu kantsleisse 3. aprillil ja saadeti juhatuse 9. aprilli otsusega üldkomisjoni (ERA, f. 80, n. 5, s. 676, l. 1). Üldkomisjoni viimatine koosolek oli toimunud 14. märtsil (ERA, f. 80, n. 5, s. 305, l. 419–420). Riigivanem lõpetas oma 24. aprilli 1934 otsusega nr. 326 Riigikogu korralise istungjärgu (RT 1934, nr. 35, art. 311). Põhiseaduse §42 andis võimaluse kutsuda kokku Riigikogu erakorraline istungjärk, kuid seda võimalust Riigikogu ei kasutanud.

²⁵ ERA, f. 1356, n. 4, s.141; Riigikohtu otsus ka ERA, f. 927, n. 2, s. 10, l. 472–485p.

²⁶ Sisekaitse ülema sundmäärus nr. 14. – RT 1934, nr. 22, art. 157.

²⁷ RT 1934, nr. 79, art. 657; RT 1935, nr. 21, art. 200. Mõlemad sundmäärused keelustasid ka koosolekute pidamise, esimene tühistas koosolekud keelustanud sundmääruse nr. 14 ja teine esimese sundmääruse. 5. märtsi 1935 sundmäärust kommenteerides rõhutas siseminister Eenpalu, et erakondade tegevus pannakse seisma kestvalt, s. t. igaveseks. Vt. Erakondade tegevus lõplikult seisma. – Kaja 06.03.1935, nr. 56, lk. 1.

²⁸ RT 1938, nr. 42, art. 396.

²⁹ Tõnissoni väitel oli see seadus põhiseadusega vastuolus – põhiseaduse §18 lubas poliitilistesse ühingutesse kuulumise õigust üksnes kitsendada, mitte aga ühinguid jäädavalt likvideerida. Siseministri 18. septembri 1939 otsusega lükati Tõnissoni kaebus sisulist otsust tegemata kaebuse tähtaja ületamise tõttu tagasi. Vt. ERA, f. 14, n. 2, s. 1206.

³⁰ RT 1930, nr. 61, art. 423; muudetud RT 1934, nr. 26, art. 194; nr. 73, art. 614; nr. 99, art. 784 ja RT 1935, nr. 20, art. 187.

Küsimusele, kas 1933. aasta põhiseaduse järgi oli võimalik valitsemine ilma erakondadeta, tuleb vastata eitavalt. Põhiseadus ei näinud alates 1920. aastast ette poliitiliste organisatsioonide täielikku likvideerimist ega nende asutamise võimatust, kuigi üksikuid organisatsioone suleti konkreetsete süüdistuste alusel ka varem.

Kaitseseisukorra pikendamine. Esiialgu pooleks aastaks sisse seatud üleriigilise kaitseseisukorra kehtivust pikendas riigivanem 7. septembril 1934 ühe aasta võrra³¹ ja saatis otsuse Riigikogule.³² Kuigi kaitseseisukorra pikendamise küsimus esitati Riigikogule mitte dekreedina, mille menetlemine ei ole sunduslik, vaid kinnitamist või tühistamist nõudva otsusena, ei olnud seda küsimust riigivanema poolt 28. septembril 1934 kokku kutsutud Riigikogu erakorralise istungjärgu riigivanema poolt määratud päevakorras.³³ Põhiseaduse järgi pidi kaitseseisukorra kehtestamise otsuse kinnitama Riigikogu ja 1933. aasta põhiseadus ei toonud siin kaasa sisulisi muudatusi. Põhiseadus ei saanud ette näha, et kaitseseisukorra pikendamise järel riigivanema poolt kokku kutsutud Riigikogu päevakorras ei ole otsuse kinnitamist või et Riigikogu mitmeid aastaid üldse kokku ei tule (sellise võimaluse põhiseadus välistas).³⁴

Eelarve kinnitamine. 1934/1935. aasta riigieelarve kinnitas Riigikogu 15. märtsil 1934, 1935/1936. aasta riigieelarve andis riigivanem dekreedina 15. märtsil 1935.³⁵ Kuigi erakorralise istungjärgu eel 1934. aasta septembris rääkis Eenpalu Riigikogu kokkukutsumisest

„sääraste riigivanema poolt esitatud eelnõude ja esitiste arutamiseks ja otsustamiseks, mida ka valimisele määratud Riigikogu peaks loomulikult otsustama, nagu riigi lisaeelarve, eelarve jm.”³⁶, oli tema seisukoht kuu aega hiljem muutunud ja siis lubati eelarve kehtestada samuti kooskõlas põhiseadusega, aga sõltumata Riigikogu kokkutulemisest või mittekokkutulemisest.³⁷

Kui 1934. aastal saatis valitsus Riigikogule kinnitamiseks 1934/1935. aasta eelarve eelnõu³⁸, siis 1935/1936. aasta eelarve puhul kinnitati eelarve riigivanema dekreediga ja saadeti Riigikogule põhiseaduse §60 p.12 alusel³⁹, mille menetlemine ei olnud Riigikogule kohustuslik. Selline põhiseaduse väänamine oli loogiline, sest kuigi vormiliselt saadeti eelarve Riigikogule, oli selles vastavalt seletuskirjale vähendatud Riigikogu eelarvet umbes poole võrra „eeldusel, et Riigikogu 1935/36 eelarve-aasta kestel kokku ei tule”⁴⁰. 1933. aasta põhiseaduse sätetel ei olnud toimunuga mingit seost, kohustus esitada eelarve kinnitamiseks Riigikogule eksisteeris nii 1920. kui ka 1933. aasta põhiseaduses. 1937. aasta põhiseaduses märgiti veel eraldi, et eelarvet ei saa kehtestada dekreediga (§99).

Põhiseaduse muutmise. Konkreetsest põhiseaduse muutmise kavatsusest teatas riigivanem raadioesinemises 1. jaanuaril 1936: rahvahääletus otsustaks Rahvuskogu kokkukutsumise ning viimane vaataks, kas 1933. aasta põhiseadus jääb kehtima, seda muudetakse või koostatakse uus. Samas teatas Päts esimesest kehtiva põhiseaduse rikkumise kavatsusest – keerulistele aegadele viidates

³¹ Riigivanema 7. septembri 1934 otsus nr. 685. – RT 1934, nr. 74, art. 631.

³² ERA, f. 80, n. 5, s. 1555, l. 1.

³³ Riigivanema 17. septembri 1934 kiri Riigikogu juhatusel. ERA, f. 80, n. 5, s. 1619, l. 1, 3. Autoritaarse režiimi loogika järgi saigi Riigikogu kokku tulla vaid riigivanema kutsel ja tema poolt kinnitatud päevakorraga. Vt. ka allmärkus nr. 17.

³⁴ Sama muustrit järgiti ka järgnevatel aastatel. Riigivanema 11. septembri 1935 otsusega nr. 724 pikendati üleriigilist kaitseseisukorda taas aasta võrra (RT 1935, nr. 77, art. 660) ja edastati otsus kinnitamiseks Riigikogule (ERA, f. 80, n. 5, s. 1553, l. 1), kuigi juba ammu oli avalikult välja öeldud, et Riigikogu enam kokku ei tule.

³⁵ Vrd. RT 1934, nr. 27, art. 206; RT 1935, nr. 27, art. 239.

³⁶ Valitsuse ja Riigikogu koostöö alused. – Päevaleht 15.09.1934, nr. 254, lk. 3.

³⁷ Riigi ehituse alused ja sisekorraldused uuendamisele. – Päevaleht 12.10.1934, nr. 281, lk. 3.

³⁸ ERA, f. 31, n. 3, s. 1208, l. 2–3.

³⁹ ERA, f. 80, n. 5, s. 879, l. 1.

⁴⁰ samas, l. 17.

mitte kinni pidada rahvahääletuse toimingute tähtaegadest.⁴¹

8. jaanuaril 1936 kuulutas riigivanem välja 23.–25. veebruaril toimuva rahvahääletuse, viidates oma otsuses sellistele põhiseaduse paragrahvidele (§1 ja §27), millel ei olnud põhiseaduse muutmise ega rahvahääletuse korraldamisega midagi pistmist.⁴² Mittekooskäiva Riigikogu endiselt tegutsev juhatus saatis 15. jaanuaril 1936 riigivanemale märgukirja, milles juhtis tähelepanu põhiseaduse ja „Rahvahääletuse seaduse” rikkumisele seoses Rahvuskogu kokkukutsumisega põhiseaduse muutmiseks, toimingute tähtaegadest mittekinnipidamisega, rahvahääletuse korraldamisega riigivanema otsusel ning Riigikogu juhatuse kõrvalejätmisega. Päts saatis Riigikogu juhatuse pikalt.⁴³ Rahvahääletuse algatajate loogika oli lihtne – põhiseadus ei näe küll ette riigivanema poolt rahvahääletuse algatamist, aga kui riigivanemal on vastav vajadus, siis peab see olema lubatud, sest rahvas on nii kõikvõimas „suverään”, et võib oma arvamust avaldada ka põhiseadusega mitte ette nähtud viisil.⁴⁴

Rahvuskogu töö algas 18. veebruaril 1937. Teisel üldkoosoleku koosolekul 26. veebruaril otsustati võtta töö aluseks riigivanema poolt esitatud uue põhiseaduse eelnõu. 1936. aasta rahvahääletusel heaks kiidetud otsuse esimest poolt – kehtiva põhi-

seaduse säilitamist või parandamist – ei arutatud üldse.⁴⁵

16. augustil 1937 saatis Riigikogu juhatus riigivanemale uue märgukirja, milles viitas põhiseaduse rikkumisele põhiseaduse maksmapanemise korral ilma rahvahääletuseta. Protesteeriti ka „Üleminekuaja seadusega” riigihoidjale antud õiguse vastu Riigikogu volitusi lõpetada.⁴⁶ Viimane oli ilmselgelt põhiseadusevastane, sest Riigikogu on permanentne institutsioon, mille ühe koosseisu volitused lõpevad alles järgmise koosseisu volituste algusega. 7. septembril 1937 saadeti riigivanemale kolmas pöördumine, kus osundati, et Riigikogu juhatuse järelevalve all ei ole toimunud rahvahääletust põhiseaduse heakskiitmiseks, samuti ei ole Riigikogu juhatus esitanud riigivanemale väljakuulutamiseks ühtegi seadust (põhiseaduse §53). Pöördumise see osa oli suunatud Rahvuskogu vastu, mis lisaks põhiseaduse koostamisele oli asunud ka seadusandja rolli.⁴⁷

Teistkordselt tunnistas Päts põhiseaduse rikkumist kõnes Rahvuskogu üldkoosoleku viimasel istungil 17. augustil 1937, öeldes, et uue põhiseaduse jõustamisel „võivad seaduses peensused olla, mis kõik ei ole täidetud”, ning kehtiva põhiseaduse järgi ei saagi Rahvuskogu oma põhiseaduse eelnõu rahvahääletusele panna.⁴⁸

Kogu Pätsi plaani näol oli tegemist põhiseaduse rikkumisega, sest sellist teed põhisea-

⁴¹ Rahvahääletus tulemas. – Päevaleht 02.01.1936, nr. 2, lk. 2–3. Erakordsete oludega põhjendas Päts kiirustamist ka 1940. aasta suvel Riigivolikogu valimisi välja kuulutades. Vt. Vabariigi presidendil otsus ja üleskutse. – Päevaleht 06.07.1940, nr. 178, lk. 1.

⁴² RT 1936, nr. 3, art. 21. Põhiseaduse §1 „Eesti on iseseisev, rippumatu vabariik, kus riigivõim on rahva käes.”; §27 „Riigivõimu kõrgemaks teostajaks Eestis on rahvas ise oma hääleõiguslike kodanikkude näol. Hääleõiguslik on iga kodanik, kes on saanud kaksikümmend aastat vanaks ja on olnud vahetpidamata vähemalt ühe aasta Eesti kodakondsuses.”

⁴³ Riigikogu juhatuse etteheide oli põhjendatud, sest põhiseaduse §33 järgi pidid kõik rahvahääletused toimuma nende järelevalve all. Riigikogu juhatuse kirjavahetust riigivanemaga põhiseaduse rikkumise küsimuses vt. ERA, f. 80, n. 5, s. 1664.

⁴⁴ Vt. Rahvuskogu kokkukutsumiseks rahvahääletuse seaduse seletuskirja ja peaministri asetäitja Kaarel Eenpalu kõnet Isamaaliidu keskkomitee täiskogu koosolekul 9. jaanuaril 1936. – ERA, f. 80, n. 5, s. 1020, l. 7p–8; ERA, f. 1093, n. 1, s. 129, l. 52–54.

⁴⁵ Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded. Tallinn, 1938, lk. 9–13.

⁴⁶ ERA, f. 31, n. 4, s. 970, l. 87–87p. Üleminekuaja seadus. – RT 1937, nr. 71, art. 598.

⁴⁷ ERA, f. 80, n. 5, s. 282, l. 272.

⁴⁸ Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded. Tallinn, 1938, lk. 41.

duse muutmiseks ei näinud kehtiv põhiseadus ette.⁴⁹ Rahvahääletuse korraldamise ja põhiseaduse muutmise võimalused kehtestas 1920. aasta põhiseadus ja 1933. aasta põhiseadus neid ei muutnud.

Kokkuvõte

Väide, et Konstantin Pätsi juhitud 1934. aasta riigipööre ja autoritaarse valitsemiskorra kehtestamine said võimalikuks 1933. aasta põhiseadusesse kodeeritud autoritaarsuse või demokraatiavastasuse tõttu, ei pea paika. Samas ei saa eitada nihet põhiseaduses täidesaatva võimu suurenemise suunas. Nagu toodud näidetest näha, kasutasid riigipöörajad õigusnorme, mis sisaldasid juba 1920. aasta põhiseaduses või läbisid 1933. aastal üksnes vormilisi muutusi. Pigem võib rääkida põhiseaduse väga vabast tõlgendamisest, kus lähtuti valikuliselt selle sättest või mõttest, või otsesest põhiseaduse rikkumisest. Põhiseadusesse olid sisse kirjutatud mehhanismid, mis pidanuks ohjeldama kõigi institutsioonide kontrollimatut tegutsemist, kuid kahjuks need ei töötanud. See on aga juba teine teema.

Peeter Kenkmann

(1977)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna 2000. aastal. Magistrikraad Tartu Ülikooli Ajaloo- ja Arheoloogia Instituudist 2009. aastal. Töökoht: Eesti Riigiarhiiv, kasutusosakond, uurimissaalide talituse juhataja. Peamine uurimisteema: Eesti 1930. aastate sisepoliitika, eriti 1934. aasta riigipööre ja selle järel kujunenud autoritaarne režiim.

⁴⁹ Vt. ka E.-J. Truuväli. (koost.). Põhiseaduse teel, lk. 178.

Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid

Jaak Valge

Probleem

Mis oleks Eestis juhtunud, kui Päts ja Laidoner oleksid heast peast jätnud riigipöörde tegemata ja 1934. aasta kevadel oleksidki toimunud riigivanema ja Riigikogu valimised, nagu seadused ette nägid? Kas vabadussõjalased oleksid valimiste järel järginud nende endi koostatud põhiseadust, s. t. sõltuvalt valimiste tulemustest kas jäänud opositsiooni, moodustanud valitsuse koalitsioonis mõne teise erakonnaga või valitsenud üksi, kuid käsitletud võimu demokraatlikult? Või hoopis üritanud võimu ühel või teisel teel oma kätte koondada ja likvideerinud sarnaselt Saksa natsionaalsotsialistidega demokraatia? Vastustest sõltub, kas 12. märtsi riigipööret ja Pätsi autoritaarkorra kehtestamist pidada võimuhaardeks, mis ennetas vabadussõjalaste diktatuuri, või riigipöördeks, mis likvideeris demokraatia ilma igasuguse õigustuseta.

Otse vastata pole loomulikult võimalik. Kuid vastusele lähemale viib vabadussõjalaste ja Saksa natside ühis- ja erijoonte tuvastamine ning vabadussõjalaste ja Saksa natside kontaktide analüüs riigipöörde eel.

Kuid pole lihtne seegi. Vabadussõjalased saavutasid oma lühikese tähelelennu välisel erakordse populaarsuse, ent kogusid ka erakordselt palju vaenlasi. Viimased võisid hiljem oma suhtumist peaaegu kriitikavabalt välja elada. Teiseks raskuseks on vabadussõjalaste liikumise heterogeenne olemus. Osalt tulenes see nende taotlusest saavutada laia kandepinda, osalt toorest, väljakujunemata

ideoloogiast. Keeruline on ka poliitilise propaganda ja tegelike eesmärkide eristamine. Erakonnakuvand oli 1930. aastate alguse Eestis üsna negatiivne. Parteide „oligarhiat, korrupsiooni ja lehmakauplemist” ründav propaganda oli seega tõhus, ning selle kasutamine vabadussõjalaste poolt loomulik. Ning veel üheks raskuseks on meie tänase maailma poliitkorrektsuse stereotüübid, mille kohaselt kaldutakse ükskõik missuguseid sümpaatiavaaldusi, kokkulangevusi ideoloogias või sidemeid natsidega pidama *a priori* demoniseerivaks juba enne, kui natside endi olemus selgeks sai.

Vabadussõjalaste liikumise olemust mõista püüdes peame end lahti rakendama oma tagantjäreletarkusest Saksa natside hili-sema tegutsemise kohta, teadvustama, et Hitleri edulugu paistis tollal Eestis sakslaste legitiimse valikuna, ning proovima end kujutleda 1930. aastate alguse dünaamilisse maailma, mil üliraske majanduskriis ja Eesti poliiteliidi heitlikud otsused näisid tõestavat, et kogu senine süsteem vajab radikaalset muutust. 1932.–1933. aastal muutus valitsuste võimuloleku aeg Eestis groteskselt lühikeseks, lisaks toimus ainuüksi 1933. aastal kaks suurt korrupsiooniskandaali, kuhu olid segatud senise võimu tipud.

Nii võis väga paljudele, ja hoopiski mitte ainult vabadussõjalastele näida, et Eesti poliitiline süsteem ei tule kriisiga toime. Ning pigem oleks olnud imelik, kui ühiskonnast poleks välja kasvanud senisele poliiteliidile ning -süsteemile aktiivselt alternatiivi otsivat jõudu.

Varasemad seisukohad

Ehkki poliitilise võitluse haripunktil 1933.–1934. aastal olid süüdistused vabadussõjalaste fašismi- ja natsimeelsuses ning kontaktides Saksa natsidega väga levinud, hääbusid need mõni aeg pärast riigipööret Eestis. Ilmselt nii seepärast, et uurimisel kontakte ei tuvastatud, aga võib-olla ka välispoliitiliste komplikatsioonide kartuses üha tugevneva Saksamaaga. Pätsi režiimi ametlikku vaadet kajastavas „Eesti Kroonika 1934-s” ei väideta, et natsid oleksid vabadussõjalasi suunanud või rahastanud, vaid osundatakse hoopis sellele, et vabadussõjalaste sissepoole suunatud poliitiline retoorika mõjutas nende ideoloogiat: „Mussolini ja Hitler ei sobinud oma fašistliku doktriini ja valitsemisprogrammiga selle demokraatliku sihi raamidesse, mille „vabsid” olid algul seadnud oma lipukirjaks”, kuid demokraatlike erakondadega sarnanemisest pidid vabadussõjalased hoiduma, sest muidu poleks nad ju erinenud erakondadest. „Otse pealesunnitult muutusid nii „vabsid” selleks, milleks nad ei olnud tahtnud saada ja millest nad vahest hiljuti ei unistanudki.”¹

Eduard Laaman võtab oma 1940. aastal ilmunud raamatus teema küll üles, ent hoopis erinevalt oma varasematest väidetest: „Mõni neist katsus ühte ja teist fašistlikust ja rahvussotsialistlikust mõttevarast laenatud jutlustada, kuid läks nendega varsti segi. Vastupidi fašismile ja rahvussotsialismile polnud siin ei üleulatavaid juhte, võitluses proovitud

löögi, ega ka mingit kokkukuuluvat ideoloogiat.”²

Eesti NSV ajalookirjutajad pole aga kahelnud, et vabadussõjalased olid natsimeelsed, Saksamaalt juhitud ja finantseeritud. Ellen Plotnik väidab, et materjali vapsidelt nende sidemete kohta „hitlerliku Saksamaa ja parunitega” ei leitud seepärast, et nii Jaan Tõnisson kui ka Konstantin Päts andnud oma kavatsustest neile aegsasti teada, võimaldades kompromiteerivad dokumendid peita.³ Olaf Kuuli kahetseb, et dokumentaalseid tõendeid raha saamise kohta on vähe säilinud, kuid kinnitab: „1933. aasta sügisel sai ajaleht „Võitlus” Soome fašistide vahendusel Saksamaalt moodsa rotatsioonimasina, ilma, et selle eest midagi oleks makstud.”⁴ Brežnevi aja Eesti NSV ametliku ajalookirjutuse seisukohad võib aga kokku võtta järgmiselt: „Natsionalismi propaganda oli vapsidel tihedalt seotud antisemitismiga [– –]. Vapside ideaalidel ja seisukohtadel oli suur sugulus itaalia ja saksa fašistide põhimõtetega [– –]. Kui vapside liidrid oleksid võimule pääsenud, oleksid nad Eesti kiires korras viinud avalikult hitlerliku Saksamaa sõiduvette [– –] on rohkesti andmeid selle kohta, et vabadussõjalased said ulatuslikku majanduslikku toetust hitlerlastelt.”⁵

Välis-Eesti üsna mahukas teemakohases ajalookirjanduses esineb mõlemat seisukohta. Siinkohal pole põhjust neil pikemalt peatuda, kuna autoreil ei olnud võimalust allikatele tugineda ning niimoodi väljendavad need seisukohad pigem isiklikku suhtumist. Kahes leeris on ka mälestuste autorid.⁶

¹ Eesti Kroonika 1934. Tartu, 1935, lk. 20–21. 1936. aastal ilmunud Pätsi režiimi samme propageerivas raamatus „12. märtsi radadel”, kus oleks olnud just õige koht vabadussõjalasi kritiseerida, ei kirjutata nende mõjutatusest fašismist/natsionaalsotsialismist ega Saksa-suunalistest kontaktidest ridagi.

² Tsiteeritud raamatust: E. Laaman. Konstantin Päts. Poliitika- ja riigimees. Stockholm, 1949, lk. 243.

³ E. Plotnik. Kodanliku parlamentarismi kokkuvarisemine maailma majanduskriisi aastatel ja fašistliku diktatuuri kehtestamine Eestis (1929–1934). Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi saamiseks. Tartu, 1954, lk. 247, 259, 302. E. Plotnik tugineb vabadussõjalaste natsimeelsust tõestada püüdes Eesti sotsialistide ajakirjandusele. (Rahva Sõna 12.04.1933; Rahva Sõna 21.04.1934).

⁴ O. Kuuli. Vapsidest isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976, lk. 84.

⁵ Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1980, lk. 177–178.

⁶ Autoritaarrežiimi propagandaametnik Voldemar Kures väidab oma päevikus, et kui Päts ei oleks teostanud oma diktatuuri, „oleks võimule tulnud Saksa natside poolt ideeliselt ja rahaliselt toetatud Sirgu kaikameeste klike”. (Seitsme lukuga suletud raamat. Voldemar Kurese päevaraamat ja kirjad aastatest 1918–1950. I köide. Tartu, 2006, lk. 61); Vabadussõjalaste liikumisega seotud William Tõmingas mõnab, et pole midagi inimlikumat kui ▶

Seevastu kahe spetsiaalselt vabadussõjalastele keskendunud autori Rein Marandi ja Andres Kasekampi uurimistulemused väärivad erilist tähelepanu. Rein Marandi tugineb vabadussõjalaste määratlemisel Ernst Nolte lähenemisest tuletatud Lauri Hyvämäki kuuepunktilisele fašismi „miinimumi” definitsioonile, milleks on juhprintsip, antimarksism, militariseeritud organisatsioon, antikonservatismi kallak ja totaalsuse nõue. Seda miinimumi vabadussõjalased Marandi arvamus kohaselt ei kata. Marandi järeldusena „Eesti vabadussõjalus osutub omanäoliseks, eestirahvuslikuks „paremradikaalseks” liikumiseks”. Kontaktide osas märgib Marandi, et teadaolevalt leidis vabadussõjalastel väliskontakte ainult Soome suunal. Süüdistusi, et vabadussõjalased olid natsi-Saksamaalt finantseeritud, peab Marandi tõestamatuks või valeks, kuid leiab siiski, et lõplik kindlus ja selgus on saamata. Marandi suhtub skeptiliselt ka natside väidetavasse abisse vabadussõjalaste rotatsioonimasina soetamisel.⁷

Andres Kasekamp tarvitab Stanley George Payne'i fašismi definitsiooni ja tüpoloogilist kirjeldust (S. G. Payne. *History of Fascism, 1914–1945*. Wisconsin, 1995). Kasekampi arvates pole kahtlust, et vabadussõjalased katisid Payne'i tüpoloogia fašistlikke negatsioone – antimarksismi, antiliberaalsust ja antikonservatiivsust.

Võitlus liberaalse demokraatia ja poliitiliste parteide hegemoonia vastu oli Kasekampi väitel vabadussõjalaste kõige silmanähtavam joon, kuid samas möönab ta, et nad ei püüelnud üheparteilise autoritaarriigi, veelgi vähem aga totalitaarse riigi poole. Itaalia fašistid ei omanud kuigivõrd tähtsat mõju vabadussõjalastele. Ka Saksa natside mõju on Kasekampi arvates suuresti ülehinnatud. Kokkuvõttes otsustab Kasekamp Payne'i kriteeriumide järgi, et ehkki vabadussõjalastel oli fašistidele iseloomulikke jooni, ei saa neid lugeda ehtsaks fašistlikuks liikumiseks. Mis puutub vabadussõjalaste kontaktidesse Saksa natsidega, siis kirjutab Kasekamp, et ehkki tõendeid ei ole, ei raputanud vabadussõjalased ka maha süüdistusi ühendusest nendega.⁸

Kasekampi ja Marandi põhiideid näib aktsepteerivat ka Mati Graf, kes toonitab lisaks, et vabadussõjalasi iseloomustas terav erakonnastatus ja leiab Pätsi-meelse Eduard Laamani jälgedes Saksa natsionaalsotsialistide ja vabadussõjalaste vahel terve rea ühisjooni, kuid nimetab vabadussõjalasi siiski paremäärmuslasteks.⁹

Magnus Ilmjärv ei kirjuta vabadussõjalaste ideoloogiast midagi, kuid seevastu väidab, et vabadussõjalasi finantseeriti natside poolt.¹⁰

► mõista, et uued amatöörpoliitikud olid teataval määral nakatunud tolle aja Euroopa autoritaarse süsteemide moevoolust. Kuid vabadussõjalased ei näidanud küllalt teravalt oma värvi, kas võttes autoritaarsuse omaks või seda piisavalt ja kategooriliselt eitades (mille taga võis olla ka valesti arvestatud poliitiline ettevaatus), ning nii tekkis olukord, mil „Päts neid hiljem üle külvas tõestamatute süüdistustega, sealjuure ise kõike seda tehes, mille kavatsemist ja teostamist katsetamist ta pani patuks vabadussõjalastele” – nii tekkis ja jäigi „püsima legend vabadussõjalaste fašismist K. Pätsi ja sotsialistide õhutatuna ja ärakasutatuna.” Rotatsioonimasina kohta märgib Tomingas, et „valitsusvõimude kontrollimisel selgus, et masinad olid ostetud kirjastusühisus „Võitleja” vekslitega, mis kandsid mõnede vabadussõjalastest kinnisvara omanike žiirosid”. (W. Tomingas. *Mälestused*. Väikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992, lk. 322–324, 358) Vabadussõjalane Hjalmar Mäe väidab, et esialgu olid peamiseks rahaallikaks Akadeemilise Rahvusklubi liikmemaksud, kihutustööd tehtud siiski omal kulul, hiljem aga „rahvas muutus meie vastu heldeks”. Pärast oktoobrikuist rahvahäälletust läinud rahaga kergemaks... „Siis otsustasime „Võitluse” jaoks trükkikoda soetada, eeskätt ostis Jalakas ühelt Soome firmalt rotatsioonimasina, mis tegelikult asus Hamburgis. Seda masinat võis maksta vekslites ja sellepärast võttis Jalakas neilt tegelastelt, kel oli kinnisvara, vekslite žiirosid [– –]. Hiljem, kui meid vahistati 12. märtsil ning valitsus võttis üle ka rotatsioonimasina oma uuele ajalehele „Uus Eesti”, siis võttis valitsus üle ka nende võla tasumise.” (H. Mäe. *Kuidas kõik teostus*. Matrix, 2005, lk. 100–101).

⁷ R. Marandi. *Must-valge lipu all*, I, lk. 332–333; 482–486; 490–495.

⁸ A. Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London, 1999, lk. 65–72; 156; 158–159.

⁹ M. Graf. *Parteid Eesti Vabariigis*. Tallinn, 2000, lk. 269, 274–277.

¹⁰ M. Ilmjärv. *Häälletu alistumine*. Tallinn, 2004, lk. 131–132; *Sõja ja rahu vahel*. I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2003, lk. 55.

Heino Arumäe kinnitab, et teadagi oli Saksamaa ja eriti veel Hitleri ning natsionaalsotsialismi maine Eestis madal. „Ei saa kuidagi väita, et omal ajal Landeswehr'i vastu võidelnud vabadussõjalaste laiemad ringkonnad Saksa orientatsiooni oleksid pooldanud. See oli rohkem juhtkonna taotlus.” Ilmjärvele viidates väidab ta, et vabadussõjalaste sidemed Berliiniga vajavad täpsemat uurimist, kuid eitada neid ei saa.¹¹

Nii on senised seisukohad kohati täiesti vastukäivad ja probleemistiku selgitamisel tuleb üritada alustada justkui tühjalt lehelt. Värskema vaate neile küsimustele annavad välisrahiivide, eelkõige aga Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivi materjalid, mida on senistes teemakohastes uurimustes vähe kasutatud.

Vabadussõjalaste ideoloogia

Vabadussõjalaste ideoloogia seostamine fašismi, hitlerismi või natsisimiga pärineb omaaegsetelt Eesti kommunistidelt ja sotsialistidelt, kes olid omavahel küll vaenujalal, ent selles küsimuses ühte meelt. Kommunist Nikolai Karotamm kirjutas 1933. aastal, et oktoobri-põhiseaduse vastuvõtmine tähendab Eestis „varjamata fashistliku diktatuuri maksmapanekut”, et alustada kallaletungi NSV Liidule, vabadussõjalaste „sisepoliitiliseks generaalliniks on saksa hitlerismi eeskujud”.¹² Sotsialist Johannes Mihkelson märgib tagantjärele, et Eesti tööliikumisel tuli „poliitilisel rindel võidelda peadtõstva, kodukootud natsismiga, vabadussõjalaste ehk lühidalt vapside liikumisega”.¹³ Kuid

Eesti kommunistid ja sotsialistid kippusid tollal fašistideks ja fašistlikuks nimetama kõiki mittemarksistlikust ideoloogiast lähtuvaid isikuid ja seisukohti. Näiteks Aleksander Oinas märkis, et Rahvusliku Keskerakonna peasekretäri Ilmar Tõnissoni tõmbab fašismi poole.¹⁴ Nigol Andresen nimetas fašistlikuks nii Kaitseliidu juhtkonda kui ka Ants Piibu põhiseaduse projekti.¹⁵ Aga tähelepanuväärne on, et hoolimata sotsialistide ajalehe Rahva Sõna kohati lausa hüsteerilistest rünnakutest vabadussõjalaste vastu ja nende natsimeelseteks ja Saksa orientatsiooniga poliitikuteks tembeldamisest ei olnud sotsialistide üks tasakaalukamaid liidreid August Rei Nõukogude Liidu diplomaatidega küsimust sisuliselt arutades ise selles sugugi kindel, märkides 22. novembril 1933, et kindlaid andmeid vabadussõjalaste välispoliitilise orientatsiooni kohta ei ole.¹⁶ Ka kõigi kanalite kaudu aktiivselt selgusele jõuda sooviv Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Boriss Stomonjakov nentis 1933. aasta detsembris: „Meil ei ole siamaani selgust „veteranide” välispoliitilises orientatsioonis.”¹⁷

Allpool analüüsitakse põhiliste fašismile ja natsionaalsotsialismile omaste joonte – anti-liberaalsuse, antikonservatiivsuse, antiparlamentarismi, antimarksismi, antisemitismi, rassismi ja juhikultuse olemasolu vabadussõjalaste ideoloogias ning läbivalt seda, kas natsionaalsotsialismi nähti eeskujuna.

Vabadussõjalaste ideoloogia tuum oli rahvustervikluse kontseptsioon, sarnanedes selles osas Saksa natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga. Kuid ise väitsid nad end määratledes, et „igasuguste paralleelide tõmbamine Eesti vabadussõjalaste ja välismaiste avantü-

¹¹ H. Arumäe. 1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis. – Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. 2007, lk. 31–33.

¹² N. Karotamm. Rahvahääletus ja Eestimaa fashiseerimine. Leningrad, 1933, lk. 3, 5, 27.

¹³ J. Mihkelson. Vastu tuult. Stockhom, 1985, lk. 171–172; 230.

¹⁴ A. Antipovi (N. Liidu Tallinna saatkonna 1. sekretär) päevik 28.04.1933. AVPRF (Venemaa Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv), 0154-26-37-5, l. 98.

¹⁵ A. Antipovi päevik 11.01.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 27; 02.10.1933, samas, l. 182. Piibu põhiseaduse projekt oleks kõne alla tulnud siis, kui vabadussõjalaste projekt oleks 1933. aasta oktoobri rahvahääletusel tagasi lükatud.

¹⁶ F. Raskolnikovi (Nõukogude Liidu saadik Eestis) päevik 22.10.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 234.

¹⁷ B. Stomonjakov (Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi liige) Antipovile 15.12.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 64.

ristlike vägivaldorganisatsioonide vahel on ebaõige¹⁸. Rahvasterviklus ei olnud vabadussõjalaste käsitluses parlamenti välistav või (ainu)omane natsionaalsotsialismile või Itaalia fašismile. Ajaleht Võitlus tõi Eestile eeskujuks ka näiteks „inglise rahva geniaalset poliitilist instinkti”, kus 1931. aasta sügise valimistel lükati kõrvale „vastutustundetud klassihuvilised rühmitused”.¹⁹ Ülistati ka Roosevelti riigikeskset majanduspoliitikat USA-s.²⁰ Teisalt on aga täiesti selge, et vabadussõjalaste Võitlus oli Saksa natside vastu vähem vaenulik kui teised kodanlikud Eesti ajalehed, rääkimata sotsialistlikest.²¹

Rahvasterviklus vabadussõjalaste mõistes ei sisaldanud ka ühest antiliberalismi. Võitluse programmilises artiklis väideti: „Individaalse vabadusega saab kõiki jõude küllaldaselt maksvusele päästa ja suuremaid energia hulke esile kutsuda [– – –]. Rahvuslik terviklus mitte ainult ei jäta üksikule indiviidile tegevusvabaduse, vaid ta otse nõuab seda, et sellega üksik isik suudaks kõiki oma jõudusid ära kasutada ja neid ühendada kogu rahvuse ühtluseks. Tä ei ole indiviidivaenuline, nagu seda on sotsialist.”²² Antikonservatiivsus aga, kui seda vabadussõjalastel üldse esines, oli igatahes märksa mõõdukam kui natsidel, kellel oli esialgu Saksa äriühingute silmis sotsialistlik maine.

Ka erakonnastatus, millega on seotud vabadussõjalaste antiparlamentarismi, näib olevat pigem vabadussõjalaste ülihästi toimiv poliitiline loosung kui fundamentaalne ideo-

loogia. Tõsi, võib-olla läks osa vabadussõjalasi selle retoorika lõksu. Parlamentarismi halba mainet arvestades oleks *bona fide* fašismi propaganda võinud Eestis isegi teatavat edu tuua. Vabadussõjalased väitsid aga siiski, et nemad ei ole demokraatia vastased, vaid vastupidi – tahavad seda täiustada. Liidu eesmärk on koondada kõiki, „kes seisavad demokraatlike ja iseseisvuslike riikluse alusel”.²³ „Riik vajab stabiilsemat korda, ratsionaalsemat eluvormi, haaravat võimu ja suuremat vastutust, kui seda pakub praegune erakondade oligarhiline ringmäng [– – –]. Igaüks, kes tahab tuua olukorda parandust, tembeldatakse demokraatia vastaseks, ei mõisteta aga, et parandusettepanekud on sihtitud just demokraatliku korra säilitamisele.”²⁴ Eesti erakondi ei tahetud likvideerida, vaid neid käsitleti üleannetute poisijõmpsikatena, keda on vaja ohjeldada.²⁵ Väideti, et parteimehed on demokratismi all kaitsnud oma musti tegusid, nagu kaitsesid sukord ja tsensuur. „Demokraatiat on hakatud ette kujutama kui mingit perekondlikku, tavaõiguslikku normi ja võimalust, mis neile ja nende lähendalolijatele garanteerib maksimumi heaolu.”²⁶ „Uus kord vabadussõjalaste vaimus ei eita sugugi poliitiliste rühmituste vaba tekkimist ja õiguslikku arenemist.”²⁷

Oma intervjuus märkis Sirk vastuseks Segodnja ajakirjaniku märkusele, et vabadussõjalasi loetakse Eesti fašistideks: „See ei ole õige. On tarvis tunda eestlaste psühholoogiat, et aru saada – siin on fašism mõttetult. Eesti

¹⁸ Võitluse Eesti parema tuleviku eest. – Võitlus nr. 1, 01.05.1931.

¹⁹ Riikliku mõtteviisi võit Inglismaal. – Võitlus nr. 4, 02.11.1931.

²⁰ Ameerika teel rahvusriiklusele. – Võitlus nr. 101 (146), 31.10.1933.

²¹ TÜ ajalootudeng Kristel Leif analüüsis Võitluse 1933. aastakäigus ilmunud 126 numbrit, ning ka sama kuupäevaga Päevalehe numbreid. Selgus, et Võitluses mainiti Hitlerit 42 artiklis, millest 16 olid positiivse, 21 neutraalse ja 5 negatiivse alatooniga. Päevalehes mainiti Hitlerit aga kokku 61 artiklis, neist positiivselt aga ainult ühel korral, neutraalselt 43 ja negatiivselt 18 korral. Veel üks järeldus oli, et Hitlerit pooldavaid artikleid leidis eelkõige 1933. aasta alguse Võitluses. (K. Leif. Meediakuvand Hitlerist 1933. aasta Eestis. Käsitluse artikli autori valduses.) Toonimuutus võis toimuda seetõttu, et teised lehed hakkasid vabadussõjalasi natsimeelsuses süüdistama, nagu arvab Kasekamp (A. Kasekamp. The Radical Right, lk. 70), aga ka lihtsamal põhjusel – kuna Hitleri poliitika muutus neile vastuvõetamatuks.

²² Kuhu sihib vabadussõjalaste liikumine. – Võitlus nr. 1 (8), 11.01.1932.

²³ Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikiri. Tallinn, 1933, lk. 1.

²⁴ Kes me oleme ja mida me tahame. – Võitlus nr. 1, 01.05.1931.

²⁵ Esilehe karikatuur. Karikatuur „Tänavu tuleb jõuluvana kaikaga. Emal on hea meel, et üleannetud poisijõmpsikad ka kord kartma löövad.” – Võitlus nr. 7, 21.12.1931.

²⁶ Veidike rahva tarkust tema senistele juhtidele ja õpetajatele. – Võitlus nr. 105, 09.11.1933.

²⁷ Uue korra kujunemisel. – Võitlus nr. 106, 11.11.1933.

rahvas armastab vabadust. Tema ei alistu diktatuurile [– –]. Meie ei ole fašistid [– –]. Meie ei tunnista juhi-põhimõtet [– –]. Nii jääme meie demokraatideks, aga omal viisil. Meie tunnustame parteide olemasolu riiklikus seadusandlikus asutuses [– –].”²⁸ Ning veel olulisem on see, et nende endi koostatud põhiseadus ei oleks saanud toimida erakondadeta.

Samal ajal olid vabadussõjalased kahtlemata antimarksistid. Ent kui lugeda nii Rahva Sõna kui ka Võitlust, siis pole kahtlust sotsialistide lehe märksa agressiivsemas toonis. Sotsialistid agiteerisid vabadussõjalaste liikumist sulgema juba vähemalt alates 1933. aasta märtsist alates, vabadussõjalased tegid vastukäigu alles 1933. aasta detsembris, pärast sotsialistide järjekordset teravat ja ebaõiglast rünnakut. Veel detsembri alguses antud intervjuus oli Sirk märkinud, et sotsiaaldemokraatidele ei taheta suukorvi pähe panna.²⁹

Antisemitismi täielikku puudumist või õigemini selle tunnuseid tänases mõistes vabadussõjalaste retoorikas eitada ei saa, kuid tolle aja keskmisest Euroopa foonist oli see vaevalt tugevam, oma teravuselt võrreldamatu Saksa natside antisemitismiga. Küllap oli põhjuseks seegi, et Eesti üldine suhtumine juutidesse oli märksa sallivam kui näiteks Poolas, Saksamaal või Venemaal. Taoline juutidevastane vägivaldiline nagu Saksamaal 1933. aasta märtsis, mis pealegi ei olnud ülaltpoolt orkestreeritud ega ametlikult

sanktsioneeritud³⁰, olnuks Eestis mõeldamatu.

Vabadussõjalased seostasid juute küll marksismiga, ent mitte suurkapitaliga, nagu natsid. 1934. aasta 6. märtsi Võitluses üles loetud Andres Larkale auaadressi saatnute seas on ka I Tallinna Karusnahkade Parkimise ja Värvimise Tööstus Abramson ja Ko, Osaühing J. Rubini kuld- ja hõbeasjadeäri ning Samuel Besprosvanie Tööstuse-Kaubanduse AS.³¹ Saksa natsionaalsotsialistide avalikku finantsilist toetamist juutide poolt oleks ülimalt raske ette kujutada.

Ka Saksa natsionaalsotsialismile omast rassismi vabadussõjalastel ei esinenud. Eestlasi peeti küll omapärasteks, aga mitte ülimuslikeks.

Saksa natsionaalsotsialism nõudis kõigutamatu usku karismaatilisse juhti. Vabadussõjalaste ideoloogia – ja mis veel olulisem, ka praktika – eitas aga ühte juhti lausa demonstratiivselt. Andres Larka oli tuntud oma pehme loomuse poolest ning liikumise juhina ja vabadussõjalaste poolt esitatud riigivanema kandidaadina oli ta justkui praktiliseks näiteks, et vabadussõjalastel pole kavatsust teha diktaatorit. „Jumal hoidku meid diktaatorlike kalduvustega riigivanema eest.”³² „Segodnja” intervjuus märkis Sirk: „Meie ei tunnista juhi põhimõtet [– –]. Meil ei ole tarvis ei Hitlerit ega Mussolinit [– –]. – Aga kui teie siiski tahaksite saada Eesti Mussoliniks? – Siis mind homme enam ei oleks. Meie rahvas ei lepiks ühe isiku diktatuuriga [– –].”³³

²⁸ Tsit. artiklist: Kirjasaatja Sirgi juures. – Vaba Maa nr. 285, 05.12.1933, lk. 37.

²⁹ K. O. Vana-sotsialisti manitsussõnad sotsialistidele ja lepitussõnad vabadussõjalastele. – Võitlus nr. 7, 21.12.1931; Kirjasaatja Sirgi juures. – Vaba Maa nr. 285, 05.12.1933, lk. 37. Eestimaa Töölisühingute Keskliidu organisatsioon-instruktor Johannes Mihkelson, kelle palk tuli Rootsi ametiühingute keskliidult, kirjeldab oma mälestustes seika, mis ehk sotside-vapside suhteid ja suhtumisi laiemalt kõlbab iseloomustama: „Eesti töölisorganisatsioonid panid vapside põhiseaduse vastases võitluses välja kõik, mis neil panna oli [– –]. Kõnelema saadeti kõik, kes kõnelda võisid [– –]. Kord Kundast Tallinna sõites vahetasin Rakveres rongi. Kupeesse tuli ilmselt ülevas meeleolus vapside juht Theodor Rõuk. Tutvustasime end ja seda, kust keegi tuli. Rõuk keeras vapside märgi oma kuue revääri alla. Kupeesse tulid ka kaks kena ja lõbusat naist, kes tundsid Rõuku. Jutlemisel teatas Rõuk, et „päästsin jälle maad ja rahvast”. Tallinna eel läksid daamid tualetti end korraldama. Rõuk tegi ettepaneku: „Meid on kaks ja neid on kaks. Lähme „Du Nordi” ja teeme ühe lõbusa õhtu.” Lükkasin ettepaneku tagasi ja mõtlesin endamisi, et milline klatšilaine see oleks olnud – vapside juht Rõuk ja sotsialist Mihkelson mässavad koos naistega „Du Nordis”. (J. Mihkelson. Vastu tuult, lk. 295.)

³⁰ H. Beck. Between the Dictates of Conscience and Political Expediency: Hitler’s Conservative Alliance Partner and Antisemitism during the Nazi Seizure of Power. *Journal of Contemporary History* 2006, Vol. 41(4), lk. 617).

³¹ Võitlus nr. 28, 06.03.1934. lk. 13.

³² Uue korra kujunemisel. – Võitlus nr. 106, 11.11.1933.

³³ Tsit. artiklist: Kirjasaatja Sirgi juures. – Vaba Maa nr. 285, 05.12.1933, lk. 37.

Sotsialistide propaganda süüdistas vabadussõjalasi ideoloogilises läheduses ka Balti parunitega. See oli küll täiesti ülekohtune. Võitlus ründas baltisaksa ideoloogiat ja saksust rohkemgi kui parlamendierakonnad.³⁴ Niisiis on vabadussõjalaste side fašistliku või natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga – niipalju kui neid ideoloogiaid on võimalik defineerida ja arvestades ka omaaegset üldtausta – vägagi vaieldav.

Vabadussõjalaste poliitiline taktika

Osaliselt mõisted „ideoloogia” ja „taktika” kattuvad. Siinkohal tuleks vaadelda vabadussõjalaste vägivaldsust, nende organisatsiooni militariseeritust, samuti seda, missugused analoogiad olid Hitleri Saksamaal olukorraga Eestis.

Vabadussõjalaste süüdistamine vägivaldas pärines ikka eestiaegsetelt sotsialistidelt ja 1930. aastate Nõukogude Liidu ajakirjandusest ning kandus loomulikult üle Eesti NSV ajalookirjandusse. Rahva Sõnas kirjutati: „See on kaikameestel juba otsustatud küsimus, et võimu oma kätte haarates otsekohe pannakse toime üldine veresaun kogu maal.” Rõuk ja Sirk tundvat väga hästi teise ilma saatmise tehnikat, mahatapmisele kuuluvate hitlerismivaeulike isikute nimekiri olevat juba koostatud. „Õudne on õhtuti astuda liidu ruumidesse. Sääb käib sellist rahvast, kelle näoilme rõõvib sul kogu ööks une-rahu [– –].”³⁵

Võitluse programmilises artiklis aga väideti: „Kõiki oma sihte püüab vabadussõjalaste

keskliit saavutada täiesti lojaalselt, maksvate seaduste najal. Igasugune väevõim on võõras ja vastuvõtmatu talle.”³⁶ Sirk kinnitas oma Segodnja-intervjuus: „Moraalne või füüsiline terror Eestis ei ole mõeldav. Ja meie oleme tema vastased. Meie ei või enesele lubada konsentratsioonilaagred, see oleks meie põhi-seaduse vastane.”³⁷

Teisalt – kus on liikumist, seal on ka löömingut. ESTP kongress oli juba 1930. aastal otsustanud asutada linnades ja alevites parteiühingute juurde sotsialistlikud võimlemisrühmad Austria *Schutzbund*’i eeskujul. Lisaks moodustati Eesti noorsotsialistide liidu noorvalvurite rühmad 16–20-aastastest, kelle vormiks oli tumehall pluus punase lipsuga. 1932. aasta 1. mai rongkäigus marssis sotsialistlike võimlemisrühmade ees täies vormis Riigikogu liige, võimlemisrühmade üldjuht Erich Joonas ning noorsotsialistlike valvurite ees Nigol Andresen.³⁸ Märkigem, et esimene neist tegutses Vabadussõja ajal Tallinnas põrandaaluse lehe toimetajana ning teine sai Varese valitsuse välisministriks ja oli juba siis või sai mõni aeg hiljem ka OGPU/NKVD agendiks.

Vabadussõjalaste korrapidajateüksused formeeriti aga reaktsioonina sotsialistide provokatsioonile Tapal vabadussõjalaste päeval juulis 1932.³⁹ Tallinna korrapidaja-üksus koosnes 100 mehest.⁴⁰ Vabadussõjalastest korrapidajaid oli seega proportsionaalselt suurusjärgu võrra vähem kui natside SA- või SS-mehi Saksamaal. Nimelt kasvas SA liikmeskond juba 1931. aasta lõpuks 260 tuhandeni.⁴¹ Nii võib paradoksaalselt leida, et sotsialistidel oli Saksa natsionaalsotsialistidega

³⁴ Vt. nt.: Sakslased suurmaamandamist kindlustamas. – Võitlus nr. 1, 11.01.1932; Meie ajaloo suurim häbiplekk.

Landesweerlastele makstakse siiski tasu. (rehepeksjate vembla all purunes rauddivisjon). – Võitlus nr. 2, 29.01.1932.

³⁵ Veresauna ettevalmistajad Eestis. – Rahva Sõna nr. 106, 29.07.1933.

³⁶ Võitluse Eestis parema tuleviku eest. – Võitlus nr. 1, 01.05.1931.

³⁷ Tsit. artiklist: Kirjasaatja Sirgi juures. – Vaba Maa nr. 285, 05.12.1933, lk. 37.

³⁸ J. Mihkelson. Vastu tuult, lk. 165–166.

³⁹ Kõige tuntuma löömingu algatajateks olid sotsialistid, kelle võimlemisrühmade üldjuht Erich Joonas saatis Tapale vabadussõjalaste ürituse segamiseks kaks veoautotäit võimlemisrühmlasi, osa neist relvastatud. Nood provotseerisid kokkupõrke ja aeti minema. Ka Joonas oli sündmuste arengust löödud. Politsei vahistas kaks sotsialisti, üldise löömingu hoidis ära Sirgu rahulik esinemine ja manitsused. (J. Mihkelson. Vastu tuult. 1985, lk. 235–238; R. Marandi. Must-valge lipu all. I, lk. 120.) See ei seganud aga sotsialiste korraldamast 27. juulil suurrünnakut vabadussõjalaste vastu Riigikogus, kus just neid süüdistati vägivaldas.

⁴⁰ A. Kasekamp. The Radical Right, lk. 87.

⁴¹ I. Kershaw. Hitler. Esimene köide 1889–1936. Kõrkus. 2007, lk. 341.

suuremgi side ühesuguse militariseerituse näol kui vabadussõjalastel, tõsi küll, natsidevastaste jälgedes.

Ehkki vägivalintsidentide toimus veelgi ja vabadussõjalased harrastasid sotsialiste eesti poliitilise võitlusviisi kohaselt kotti toppida, võiks siinkohal küll tunnustada mõlema osapoole suhtelist vaoshoitust. Tulistamiseks ei läinud, ehkki paljudel olid tukid taskus või vindid kodus aidas, lakas või sahvris. Olukord polnud võrreldavgi tolleaja Saksamaa vägivallega, kus natside ja Saksa sotsialistide ning kommunistide kokkupõrked kujunesid väga ulatuslikuks. Näiteks ainuüksi 1932. aasta juuni teisel poolel pandi toime 17 poliitilist mõrva, ning juulis 1932 tapeti veel 86 inimest, peamiselt natsid ja kommunistid.⁴² Mõni neist mõrvadest pandi toime erakordse metsikusega.

Ehkki vabadussõjalased olid antimarkсистid ja tuletasid pidevalt meelde hädaohtu Nõukogude Liidust, polnud nad erinevalt Saksa natsionaalsotsialistidest välispoliitiliselt agressiivsed ega militaarselt organiseeritud. Vabadussõjalaste Keskliidu ja selle järeltulija, Vabadussõjalaste Liidu organisatsioon oli põhikirja kohaselt läbinisti demokraatlik. Nõukogu koostati *ex officio* põhimõttel, juhatused ja nende esimehed valiti kõigil tasemeil otse liikmeskonna poolt, mis oli tavaline üleriigilise ühingu ülesehitus. Ka hiljem ametisse seatud aktsioonijuhi ja nelja kohaliku juhi ametid ei loonud autoritaarset organisatsiooni, milles vabadussõjalasi süüdistati, sest kõik nad määrati ametisse mingi valitud juhatuse poolt.⁴³

Varasemad uurijad pole pööranud erilist tähelepanu Saksamaa sündmuste mõjule Eestis. Teatavasti said natsionaalsotsialistid Saksamaal võimule 1933. aasta alguses. Sellele eelnes natsionaalsotsialistliku töölispartei kiire ja muljetavaldav edulugu ning terav vastasseis kommunistide ja sotsialistidega – erakonnaga, kellega Eesti sotsialistidel olid traditsioonilised koostöösuhted ning kes ilmselt olid ka finantseerinud Eesti sotsialiste. 1930. aasta suvistel valimistel hääletas natsio-

naalsotsialistide partei poolt kaheksa korda rohkem valijaid kui kaks aastat varem. Hitler rõhutas, et tahab võimule tulla põhiseaduslike vahenditega, ning vabadussõjalaste retoorika sarnanes tema omale. 1932. aasta kevade presidendi valimiskampaaniale eelnes SS-i ja SA keelustamine. Pisut rohkem kui aasta hiljem kehtestas Jaan Tõnisson Eestis kaitseisukorra ja keelustas samuti paramilitaarsed organisatsioonid. Kumbki aktsioon loodetud tulemust ei saavutanud. Juulis 1932 toimunud parlamendivalimistel suurendasid Saksa natsionaalsotsialistid oma häälteosa 37%-ni, enne valimisi legaliseeriti taas SS ja SA. 1932. aasta sügisel toimunud parlamendivalimistel said natsionaalsotsialistid 33% häältest. 30. jaanuaril 1933 sai Hitler riigikantsleriks, seejuures olid vastavad kokkulepped veel vahetult enne küsimärgi all. Ian Kershaw väidab, et kui president von Hindenburg oleks andnud Schleicherile loa parlament laiali saata ning lükanud Riigipäeva valimised edasi kauemaks kui põhiseadusega ette nähtud 60 päevaks, oleks Hitleri kantsleriks saamist võinud vältida. Kuid demokraatia alistus võitluseta. Kuu ajaga olid Weimari vabariigi põhiseadusega kaitstud isikuvabadused minema pühitud. Kahe kuuga olid kõige aktiivsemad poliitilised vastased kas vangi pandud või maalt põgenenud. Riigipäev oli loovutanud võimu ja andnud kontrolli seadusandluse üle Hitleri kätte. Nelja kuuga saadeti laiali mõjuvõimsad ametiühingud. Vähem kui kuue kuuga olid kõik opositsiooniparteid sunnitud tegevuse lõpetama.⁴⁴

Pole kahtlust, et see, mis toimus Saksamaal 1933. aastal, oli koos vabadussõjalaste populaarsuse suurenemisega Eesti sotsialistidele õudusunenägu. Oleks imelik, kui nad, samastades sisuliselt või vähemalt poliitilises retoorikas vabadussõjalasi natsionaalsotsialistidega, poleks prognoosinud Eesti poliitilist arenguloogikat Saksamaa sarnaseks. Selle kohta on palju tõendeid. Ast olevat väitnud, õigustades sotsialistide osavõttu valitsusest:

„... ainult lollpea võib rääkida põhimõtetest

⁴² I. Kershaw. Hitler, lk. 356.

⁴³ Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikirja. Tallinn, 1933; R. Marandi. Must-valge lipu all. I, lk. 322–327.

⁴⁴ I. Kershaw. Hitler, lk. 374; 402–405; 414.

sel ajal, kui maja katus on tules.”⁴⁵ Riigikogu rahaasjanduse komisjoni koosolekul märtsis 1933 rääkis ta aga nii: „Nähtavasti on ekslik, kui demokraatia oma võimu igas olukorras püüab käsitada demokraatlikult. Seda näitab ka Saksa demokraatia kaotus hitlerismile [---]. Demokraatlikkude vabaduste kaitseks tuleb abinõud tarvitusele võtta ja selleks isegi ajutiselt kitsendada demokraatlikke vabadusi – see on minu seisukoht [---]. Valitsus peaks selleks maksva seaduse ümber töötama. Kui demokraatia ennast ise ei kaitse, siis kaevab ta sellega ise enesele haua.”⁴⁶

Nigol Andresen rääkis N. Liidu saatkonnas, et Saksa sündmused on olnud heaks õppetunniks, seetõttu on nad otsustanud osutada „veteranidele jõulisemat vastupanu [---]”.⁴⁷

Kuid sotsialistide propagandavõimalused vähenesid, nende kunagi 10 000-ni küündinud Rahva Sõna tiraaž kahanes juba 1933. aasta kevadel 3000-le, samal ajal kui Võitluse tiraaž tõusis sügisel 10 000-ni,⁴⁸ aasta lõpuks kindlasti veel palju suuremaks. Erich Joonas kurtis 1933. aasta aprillis Nõukogude Liidu saatkonnas, et „küla fašiseerub”, asunikud lähevad üle fašistideks, sotside seast minnakse üle mõnikord tervete organisatsioonidena. Tartu Ülikooli 3400 tudengist olevat juba 1300 „fašistideks värvatud”.⁴⁹ Sotsialistid olid teinud ridamisi poliitilisi vigu, ja esialgu ka selgelt alahinnanud vabadussõjalaste võimalusi. Nad olid olnud raevukalt krooni devalveerimise vastu ja seda kõigiti venitanud, mis halvendas Eesti majandusolukorda. Just nende eestvõttel manipuleeris Riigikogu põhiseaduse projekti hääletamise kvoorumiga.⁵⁰

Kõik need ebaõnnestumised tegid neid närviliseks. ESTP oli kokku pandud erineva-

test marksistlikest grupeeringutest, kellel olid sügavad omavahelised lahkkelid, ja tõenäoliselt võisid sotsialistide juhid Karl Ast ja August Rei loota nende fraktsioonide ühise identiteedi tugevnemisele just „fašismivastase” võitluse loosungi all.⁵¹ Aleksei Jansoni väitel tugevnes pärast Hitleri võimuletulekut sotsialistide seas tendents läheneda Nõukogude Liidule.⁵² Need arengud muutsid sotsialiste kindlasti vabadussõjalaste vastu veelgi vaenulikumaks ja teravdasid ka järsult sisepoliitilist olukorda Eestis.

Aga Saksamaa sündmused mõjutasid kindlasti ka vabadussõjalasi, kes võtsid Saksa natsionaalsotsialistidelt üle välise atribuutika elemente ning propagandatehnilisi võtteid, mis neid kriitikatulva alla seadis.

Kuid veel olulisemad olid eeskujud poliitilises käitumises. Hitler keeldus 1932. aasta suve valimiste järel asekancleri kohast ja NSDAP valitsuses osalemast, leppimata vähema kui kancleri kohaga. Kompromissitut poliitikat jätkas ta ka pärast sügisese valimisi, kuigi NSDAP oli hääli kaotanud.⁵³ Kui 30. jaanuaril 1933 sai Hitler, nõustumata taas pakutud kompromissidega, siiski riigikantsleriks, tekkis legend Hitleri võimulesaamisest tahte triumfi läbi. Ilmselgelt võtsid vabadussõjalased malli mitte ainult natsionaalsotsialistide propagandatehnikast, vaid – kas teadlikult või ebaseadlikult – ka nende poliitilisest kompromissitusest.

Kas Saksa natsionaalsotsialistid finantseerisid vabadussõjalasi?

Ilma kahtluseta oli vabadussõjalastel teatavaid poliitilisi kontakte Saksa poliitikute ja ka natsionaalsotsialistidega, juba seetõttu, et

⁴⁵ J. Kljavini (Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna 1. sekretär) päevik 23.01.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 23.

⁴⁶ K. Ast Riigikogu rahaasjanduse komisjoni koosolekul 09.03.1933. ERA, f. 80, n. 5, s. 289, l. 71.

⁴⁷ A. Antipovi päevik 20.09.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 170.

⁴⁸ J. Kljavini päevik 03.04.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 88; J. Kljavini päevik 15.09.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 166.

⁴⁹ A. Antipovi päevik 04.12.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 80–81.

⁵⁰ A. Antipovi päevik 02.10.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 182.

⁵¹ J. Mihkelson. Vastu tuult, lk. 284–285; A. Antipovi päevik 30.12.1932. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 3; A. Antipovi päevik 04.12.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 81–82.

⁵² J. Kljavini päevik 19.05.1933. AVPRF, 0154-26-37-2, l. 115.

⁵³ I. Kershaw. Hitler, lk. 360–361; 376–377.

viimased olid alates 1933. aastast Saksamaal võimul. 1934. aasta veebruari lõpul pakkus Jüri Sammul ka Nõukogude Liidu saadikule Aleksei Ustinovile kohtumist vabadussõjalaste liidritega.⁵⁴ Teistmoodi see olla ei saanudki, sest vabadussõjalased valmistusid võimule tulemiseks ja olidki kohustatud end tutvustama. Saksamaa oli aga pealegi Eesti teine peamine ekspordiriik.

Hoopis teine asi on aga nende kontaktide iseloom. Käesoleva teema seisukohalt on kõige olulisem küsimus see, kas vabadussõjalasi toetati mingil sellisel moel, mis oleks teinud neid tänuvõlglasteks või šantažeeritavateks, s. t. kas nad kohandasid või oleksid pidanud oma poliitikat Saksamaa huvidele kohandama?

Süüdistus vabadussõjalaste finantseerimisest Saksa natside poolt pärines ikka Eesti kommunistidelt ja sotsialistidelt. Rahva Sõna artiklis „Baltlased ihuvad juba pussi” väideti, et Hitler plaanib Balti riike vallutada, aga selleks peavad siin omad Hitlerid võimule pääsema: „Ega siis päris põhjuseta valitse juba mõnda aega kõige südamlikum koostöö ja vastastikune arusaamine ühelt poolt saksa hitlerlaste ja balti parunite ja teiselt poolt meie mitme-palgeliste kaikameeste, Toompea „puhastajate” ja „riigipäästjate” vahel. Ei ole kellelegi saladuseks, et meie kaikameestel on kasutada üsna suured summad kihutustöö tegemiseks ja oma meelele joomingute korraldamiseks. Pole ka saladuseks, missuguse parunite panga ja missuguste ärimeeste poolt seda liikumist rahaliselt toetatakse. Üsna tõenäoline, et rahast tuleb koguni Saksa hitlerlaste staabist.”⁵⁵

Nikolai Karotamm kirjutas, et vabadussõjalased on „saksa fachismi agentuuriks”, saavad neilt toetust ja endised Balti parunid kolivad juba Eestisse tagasi, lootes oma majanduslikke ja poliitilisi positsioone tagasi saada.⁵⁶

Süüdistused jätkusid terve 1933. aasta kevade, suve ja sügise, paljunesid teistesse ajalehtedesse ning kulmineerusid novembri-detsembris. Veel lisandus süüdistus, nagu oleks vabadussõjalastele Saksamaalt kingitud rotatsioonimasin.⁵⁷ Viimase esmaesitajaks oli Päevaleht, tõsi küll, ainult kahtlusena.⁵⁸

Rahva Sõna 15. novembri 1933 esilehel ilmunud ja erinevalt varasematest tähelepanuväärselt detailirikkas ning seetõttu justkui tõsiseltvõetavas artiklis, mida ka hiljem palju tsiteeriti, väideti, et vabadussõjalasi finantseeritakse hitlerlaste poolt Balti parunite kaudu. Nimelt hakanud baltisakslane, Eesti natsionaalsotsialistide juht Victor von zur Mühlen Saksamaalt saadud juhtnööride kohaselt looma sidemeid „natsi-fašistliku ideoloogia” omaks võtnud vabadussõjalaste juhtidega, asudes looma võrku lihtsameelsete „larkade-sirkude” ümber. Ta mõistis, et vabadussõjalaste kõige nõrgem koht on rahapuudus. 1933. aasta alguseks oli Võitluse kassa täitsa tühi. Kuid aasta esimesel poolel hakkas vabadussõjalaste kassasse salapärasest allikast raha voolama. „Meil olevatel andmetel võime anda vastuse: neid allikaid oli kolm.” Esiteks see osa Eesti kodanlusest, kes parempoolse diktatuuri puhul lootis rahvast paremini pügada. Aga need summad polnud kuigi suured, ja „vabsid oleks kõngenud nälga”, kui toetust poleks tulnud mujalt. Pärast seda, kui vabadussõjalaste juhid olid von zur Mühleni, Thurmanni ja teistega kokku leppinud, andsid viimased parooli saksa rahakatele kihtidele minna appi vabadussõjalastele. „Ja raha hakkaski sealt tulema.” Roter mann, Luther ja Siegel ja teised annetasid vabadussõjalastele „sadantettesse tuhandettesse” ulatuvaid summasid. „Aga Eesti rahva hullutamiseks ja petmiseks arendatav kihutustöö nõudis vabadussõjalastelt palju suuremaid summe, kui need kaks allikat suutsid anda.” „Hitleriga

⁵⁴ A. Ustinov (N. Liidu saadik Eestis) B. Stomonjakovile 07.03.1934. AVPRE, 0154-27-38-3, l. 23.

⁵⁵ Baltlased ihuvad juba pussi. – Rahva Sõna nr. 59, 15.03.1933.

⁵⁶ N. Karotamm. Rahvahääletus ja Eestimaa fashiseerimine, lk. 5.

⁵⁷ Vt. näiteks Vabadussõjalaste salauhendus parunitega. – Rahva Sõna nr. 134, 04.11.1933; „Vabadussõjalaste” rahaallikad selgumas. – Rahva Sõna nr. 136, 15.11.1933; K. Ast Riigikogus 05.12.1933. – Riigikogu V koosseisu täielikud protokollid. Tallinn, 1934, lk. 1079–1086; 1102–1105.

⁵⁸ Eja. Avaldatagu seisukohad. – Päevaleht nr. 320, 23.11.1933.

heal jalal seisval von zur Mühlenil” polnud vaja eriti vaeva näha summade hankimisega Saksa propagandaministeeriumist. Küsimuse otsustamine jäeti oma spetsiaalagendi hoooleks, kelleks oli „Goltzi plekkdiviisi” endine ohvitser, nüüd Siemens-Schukerti esindajaks maskeerunud Malzan (artiklis on kasutatud sellist nimekuju – J. V.) [– – –]. „Sidepidajaks von zur Mühleni hitlerlaste ja meie kaitseväe ohvitseride vahel, hitlerlaste silmaks meie kaitseväes on ratsarügemendi kolonel Weiss.”⁵⁹ Sirk kinnitas aga intervjuus Segodnjale, et ta ei tunne von zur Mühlenit ega Maltzahnit: „Jutud ühendusest meie ja sakslaste vahel on vale.” Sama kinnitasid Segodnjale ka von zur Mühleni kaaslased.⁶⁰

Kogu see Rahva Sõna konstruksioon tundub tõepoolest üsna uskumatuna. Lisaks tuvastas Marandi, et mainitud Weiss on olematu, Eestis tõepoolest viibinud Maltzahn aga pigem tehniliste huvidega, mitte natside sõiduvees olev isik – seega oli Marandi arvates ilmselt tegemist tõendamatu süüdistusega.⁶¹

Kuid tõsiasi, mida Marandi, Sirk, von zur Mühlen, Maltzahn ega hoopiski mitte olematu Weiss ei teadnud, oli see, et Rahva Sõna 15. novembri artikkel oli kirjutatud materjalide põhjal, mille oli Rahva Sõna toimetaja Erich Joonasele andnud Nõukogude saatkonna 1. sekretär J. Kljavin.⁶²

Niisiis ei olnud sotsialistidel endal min-geid tõendeid selle konstruksiooni kinnituseks. Nad ei tõestanud ka oma varasemaid väiteid. Nimelt olid nad rääkinud vabadussõjalaste finantside natsi-päritolust ka Nõukogude Liidu saatkonnas, kuid kui umbusklikud

sovetid, keda küsimus ka sisuliselt huvitas, täpsemalt uurisid, väitsid nii Erich Joonas, Nigol Andresen kui Maksim Unt vaid seda, et Saksa natsid finantseerivad vabadussõjalasi Scheeli panga kaudu, August Rei märkis aga, et natside ja vabadussõjalaste vahel on sidemed Scheeli panga ja majandusorganisatsioonide kaudu.⁶³ Tähelepanuväärne on ka see, et tolles sovetide materjalidel põhinenud artiklis Scheeli panka enam ei mainitud. Vaevalt sovetid ise vabadussõjalaste natsi-sidemeid uskusid. Mis ei seganud neil aga muidugi Pravdas ja Izvestijas kärarikkalt kuulutamast, kuidas Saksa natsid Eesti fašiste finantseerivad. Tõendamata jäi ka süüdistus, nagu oleksid vabadussõjalased saanud Saksa maalt tasuta või väga soodsa hinnaga rotatsioonimasina.⁶⁴

Kuid asjaolu, et omaaegsetel süüdistajatel tõendeid ei olnud, ei tähenda veel seda, et vabadussõjalasi tõepoolest Saksamaalt ei finantseeritud. Küll aga võime tõendamatuks lugeda ka nende ajaloolaste väited, kes on tuginenud ainult Eesti sotsialistidele.

Olaf Kuuli lähtub aga oma väites, et Soome „fašistide vahendusel” said vabadussõjalased „Saksamaalt moodsa rotatsioonimasina, ilma, et selle eest midagi oleks makstud”⁶⁵, Eesti Poliitilise Politsei dokumentidest. Kuid mõlemas tema poolt viidatud dokumendis esitatakse siiski vaid kuuldusi, pealegi pole neis öeldud, et rotatsioonimasin oleks saadud tasuta, vaid teises viidatud dokumendis on mainitud, et rotatsioonimasina hind on kavas tasuda siis, kui masin hakkab raha sisse tooma.⁶⁶

⁵⁹ „Vabadussõjalaste” rahaalikad selgumas. – Rahva Sõna nr. 136, 15.11.1933.

⁶⁰ Viidatud artiklitest. A. Sirgu jutuaajamine „Segodnjale”. – Päevaleht nr. 332, 05.12.1933; „Führeri” asetäitjad jutustavad oma lootustest. – Päevaleht nr. 334, 08.12.1933.

⁶¹ R. Marandi. Must-valge lipu all I, lk. 482–483, 500.

⁶² G. Bežanov (Välisasjade Rahvakomissariaadi 1. Balti osakonna referent) J. Kljavinile 05.01.1934. AVPRF, 0154-27-39-13, l. 1; J. Kljavin G. Bežanovile 09.01.1934. Samas, l. 5.

⁶³ A. Antipovi päevik 09.08.1933. AVPRF, 0154-26-37-5, l. 155; 20.09.1933, samas, l. 171; 26.10.1933, samas, l. 221; J. Kljavini päevikust 03.10.1933, samas, l. 177.

⁶⁴ Rotatsioonimasina soetamise küsimust on väga põhjalikult uurinud R. Marandi. (Must-valge lipu all I, lk. 331–333; 338–339), ning jõudnud järeldusele, et see ei ole tõendatud, ehkki tehingu üksikasjad on osalt küll ebaselgeks jäänud.

⁶⁵ O. Kuuli. Vapsidest isamaaliiduni, lk. 84.

⁶⁶ Dokumendi autor ja adressaat teadmata, dateerimata. ERA, f. 1, n. 7, s. 72, l. 1; Poliitilise Politsei komissar Poliitilise Politsei inspektorile 15.01.1934. ERA, f. 1, n. 7, s. 72, l. 50.

Magnus Ilmjärv väidab, et 1933. aasta suvel „arutleti *Aussenpolitisches Amt*’is (Alfred Rosenbergi juhitud NSDAP Välispoliitika Amet – J. V.), kas mitte sõlmida vabadussõjalaste toetamiseks NSDAP ja vabadussõjalaste vahel konfidentsiaalne majandusleping ja kas ei peaks toetama vabadussõjalaste ajakirjandust 5000–10 000 Eesti krooni suuruse summaga.“ Seda summat olevat Ilmjärve väitel taotlenud vabadussõjalaste juhid ise. Ilmjärv tugineb Venemaa Ajaloolis-Dokumentaalsete Kollektioonide Säilitamise Keskuses (TsHIDK, 519-3-34, l. 16–17) hoitavale dateerimata dokumendile, mida nimetab *Aussenpolitisches Amt* memorandumiks.⁶⁷ Kuid kinnituseks toodud dokumendis ei ole mainitud, et seda summat oleksid küsinud vabadussõjalaste juhid. Sama dokument leidub ka Saksa Bundesarchivis, ning sellest selgub, et tegemist ei ole *Aussenpolitisches Amt*’i memorandumiga, vaid NSDAP Tallinna tugipunkti (*Stützpunkt*) juhi Helmut Schilleri ülevaatega Eesti sisepoliitilisest olukorrast 27. juunist 1933.⁶⁸ Schilleri järgmine ettekanne tõestab aga, et finantseerimist polnud toimunud. „Tuleb kahetsusega tõdeda, et seoses Saksa riigi poliitilise aktiivsuse puudumisega ning olude mõjul tugevneva Eesti aktiivsusega on oodata olukorra ebasoodsat arengut. Vabadussõjalaste õigeaegne mõjutamine oleks positiivses mõttes takistanud teisel kontaktide otsimise võimalust.“⁶⁹

Teiseks väidab Ilmjärv: „Vabadussõjalaste üks juhte Hjalmar Mäe püüdis hiljem paguluses ümber lükata väiteid, et Saksamaa oli vabadussõjalasi rahastanud [– – –] Mäega seotud vabadussõjalane Karl Arnold Jalakas aga tunnistas NKVD-le, et Sirk ja Gottfried Dunkel said Saksamaalt

raha, et Saksamaa subsideeris liikumist läbi eestisakslaste firmade ja Saksa firmade esinduste Eestis. Jalakas nimetas Saksa firmadest *IG.Farbenindustrie AG*-d, eestisakslaste ja eestlaste firmadest aga Rotermanni, Lutherit, Puhki, Käsmu Laevaühisust ja A/Ü Savi.“⁷⁰ Koguteoses „Sõja ja rahu vahel“ kinnitab Ilmjärv aga otsesõnu, et vabadussõjalased said Saksamaalt raha – vabadussõjalaste ideed leidsid tähelepanu Rosenbergi juhitud NSDAP välispoliitikaametis, „kellel oli oma osa liikumise rahalisel toetamisel. Vabadussõjalasi toetati just Eesti sakslaste firmade ja Saksa firmade esinduste kaudu Eestis.“⁷¹ Mõlema väite kinnituseks esitab ta Läti Ajalooarhiivi filiaalis säilitatava Karl Arnold Jalaka ülekuulamisprotokolli.⁷²

Selle tunnistuse väärtus ajalooallikana on aga ainult selles, et ta näitab NKVD uurimismeetodeid. Tunnistus on antud 1942. aasta kevadel ja seal „tunnistab“ Jalakas enda ja Hjalmar Mäe Saksa spiooniks, samuti on protokollis kirjas, et Saksamaa oli lausa peamine vabadussõjalaste subsideerija. Ükski nimetatud ettevõtetest peale *IG Farbenindustrie* ei ole usutavad natside raha vahendajad, Scheeli ei mainita üldse jne.

Samuti teatab Ilmjärv, et „kinnitust leiab fakt, et *Aussenpolitisches Amt* aitas vabadussõjalastel muretseda soodsa hinnaga rotatsioonimasina“,⁷³ ent seda väidet pole ta allikatega tõendanud. Ka tema ülejäänud konstruktsioon vabadussõjalaste ja baltlastest natsionaalsotsialistide plaanidest tugineb peamiselt kuulujuttudele ning on täiesti ebaveenev. *Bundesarchiv*’i materjalidest selgub, et natsipartei esindajaks Eestis ei olnud mitte Victor von zur Mühlen, kelle Balti natsionaalsotsialistlik liikumine Eestis suure aplombiga 1933. aasta lõpul suleti, vaid

⁶⁷ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 131.

⁶⁸ NSDAP Tallinna tugipunkti juht H. Schiller NSDAP Välissakslaste osakonnale Hamburgis 27.06.1933. Bundesarchiv, NS 43/21, l. 180.

⁶⁹ NSDAP Tallinna tugipunkti juht H. Schiller NSDAP Välissakslaste osakonnale Hamburgis 10.07.1933. Bundesarchiv, NS 43/21, l. 185.

⁷⁰ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 132.

⁷¹ Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2003, lk. 55.

⁷² Karl Arnold Jalaka ülekuulamise protokoll 15.04.1942. LVA(F), 1986-143908/2, l. 217–218.

⁷³ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 131.

NSDAP *Stützpunkt*´i juht Helmut Schiller. *Bundesarchiv*´i dokumendid heidavad valgust ka rotatsioonimasina tehingule. Ehkki kogu tehingus on veel jätkuvalt ebaselgust, näib teadaolevate dokumentide valguses, et vabadussõjalased said masina endale lubada seetõttu, et ostsid järeelmaksuga ning see oli odav sellepärast, et oli 20 aastat vana.⁷⁴ Natside abi tehingu juures ei leia teadaolevate dokumentide valguses tõestust.

Kokkuvõtteks

„Ajastu nägu” või poliitiline foon, millest ajalookirjutajate tõlgendus sõltub, on kogu 1934. aasta 12. märtsi järgsel ajal olnud vabadussõjalastele negatiivne. Seetõttu pole imestada, et vastava värvinguga (eba)teave on end justkui ise loonud ja paljundanud.

Saksa natside ja Eesti vabadussõjalaste kõige tugevamaks ühisjooneks oli antimark-sism. Vabadussõjalaste ideoloogiat võiks seega fašistlikuks pidada ainult juhul, kui fašismi defineerida nii, nagu omaaegsed Eesti kommunistid, omaaegne Nõukogude ajakirjandus ja Eesti NSV ajalookirjandus või osalt tänase Venemaa propaganda – lihtsalt nõukogudevaenulikkusena.

Saksamaa sündmused mõjutasid aga ikkagi Eesti sisepoliitilist kliimat, ja ülimalt negatiivselt. Vabadussõjalased võisid Saksa natsionaalsotsialistidelt eeskujuna üle võtta poliitilise kompromissituse ning kindlasti võtsid üle välise atribuutika elemente ja propagandatehnilisi võtteid.

Eesti sotsialistid samastasid aga Eesti vabadussõjalased Saksa natsidega sisuliselt. Sellest tulenev poliitiline loogika kirjutas neile ette, et see, mis toimus Saksamaal aasta-poolteist varem, kordub Eestis – kui nad ei võitle kõigi, ka ebamoraalsete vahenditega vabadussõjalaste vastu. Lisaks olid nad frustreritud asjaolust, et valijate toetus kriisiajal neile vähenes; nende teooria oli kuu-

lutanud, et suur majanduskriis, väljendades kapitalismi üldkriisi, toob marksistliku idee võidule, kuid selle asemel sai rahva toetuse justkui eikusagilt tekkinud liikumine. Nende poliitika ja koostöö sovetidega teravdas Eesti sisepoliitilist olukorda.

Kas ja kuidas oleks vabadussõjalased omal ajal saanud süüdistused ümber lükata? Vaevalt kuidagi teistmoodi, kui nad püüdsid. Selgust oleks võinud tuua auhaavamise protsess, mida Karl Ast ja Artur Sirk pidid alustama, ning ka Sirgu süüdistused ajalehtede vastu laimamises. Need kohtuprotsessid jäid aga toimumata. Vabadussõjalastest mitteole- nevatel põhjustel.

Uurimus on teostatud Eesti Teadusfondi grandid nr. 6079, Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtteema nr. 0132703s05 ja Rahvusarhiivi uurimisprojekti „Eesti Vabariigi sisepoliitika 1930. aastatel” raames.

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajalooteaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi laborandina, vanemlaborandina, nooremteaduri ja teadurina, 1996–1999 oli Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maaarhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor, aastast 2003 dotsent. Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil, globaalprobleemide ajalugu, Eesti ja Euroopa poliitilised režiimid kahe maailmasõja vahel.

⁷⁴ Rotatsioonimasina soetamise ostu-müügilepingud ja kirjavahetus 16.11.1933–08.01.1934. Bundesarchiv, NS 43/21, l. 193–226.

Mustas talaaris mustvalge lipu all.

Vabadussõjalaste religioonipoliitika, kirik ja vaimulikkond

Riho Saard

Vabadussõjalaste liikumisest kirjutanud ajaloolased ei ole varem vabadussõjalaste, kiriku ja vaimulikkonna omavahelistele suhetele süvendatud tähelepanu pööranud. Seepärast püüangi avada käesolevas artiklis allikatele toetudes vabadussõjalaste religioonipoliitika sisu ja mõju 1930-ndate Eestis.

Vabadussõjalaste religioonipoliitika

Millised olid Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL) eesmärgid, milline nende religioonipoliitika, millega kirik võis teoreetiliselt haakuda ja mis kirikule meeldis?

Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu III kongressil Tallinnas võeti 1932. aasta 20. märtsil vastu resolutsioonid, mille hulgas mõisteti hukka noorsoo kasvatamise mängimine sotsialistide kätte (§3).¹ On üldiselt teada, et vabadussõjalased suhtusid religiooni pooldavalt, sest pidasid usku eesti rahva kõlbluse aluseks. Riik pidi seepärast ka usku ja kirikut toetama.² Mõlemad olid seevastu sotsialistide kriitika all.³ Rõuge koguduse õpetaja Valter Viksi arvates pidi vaimulikkond tegema kõik selleks, et hävitada katsed, mida võeti usu-

salgajate poolt ette noorte usuliste tunnete purustamiseks.⁴ Riigikogu liikmed, vaimulikud Leopold Raudkepp ja Aleksander Sternfeldt esitasid 1932. aasta lõpul haridus- ja sotsiaalministeeriumile märgukirja, milles kurtsid usulise hariduse madala taseme üle koolides ja palusid usuõpetuse tundide arvu suurendamist ning vaimulikele õiguse andmist koolides antavat usuõpetust revideerida. Minister Hugo Kukke ei pooldanud vaimulikele sellise õiguse andmist. Usuõpetuse kvaliteedi tõstmisse ja tundide arvu suurendamisse suhtus ta aga üldjoontes positiivselt, kuid ei teinud siiski 1933. aasta jooksul mingit konkreetset otsust.⁵ Loomulikult häiris selline suhtumine nii luteri kui ka apostlik-õigeusu kirikut.

Vasakpoolsuse-vastasus, nii nagu Röpina koguduse õpetaja Anton Saarmann 1932. aastal koguduse kroonikas kirjutas, oli esimene asi, mis kirikut ja vapse ühendas, sest viimased olid „ägedad antimarksistid” kes suhtusid kirikusse väga heatahtlikult.⁶ Vabadussõjalaste liikumine ei olnud ainult üksnes religiooni positiivselt suhtuv liikumine. Kristlikes ringkondades peeti seda ka uueks usuliseks liikumiseks, religioosseks jõuks, mis pidas metafüüsilist võitlust kurja ja pimedu-

¹ Võitlus 1932, nr. 6/7; Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikiri. Kohtu- ja siseministri 28. oktoobri 1933 otsusel registreeritud. Tallinn, 1933; R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937 I Legaalne periood (1929–1934). – Studia Baltica Stockholmiensia 6. Uppsala, 1991, lk. 73, 75, 82.

² M. Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn, 2000, lk. 273.

³ Rõuge Kiriku Teataja, nr. 1, 25.02.1931; nr. 2, 29.03.1931.

⁴ Usuvastane kihutustöö noorte keskel. – Rõuge Kiriku Teataja, nr. 7, 03.10.1931.

⁵ A. Elango. Vaimne kultuur 1933. – Eesti Kroonika 1933. Elav teadus nr. 28. Tartu, 1934, lk. 63–64.

⁶ EELKKA Röpina koguduse kroonikaraamat 1920–1940, lk. 59.

Vabadussõjalased tulevad.

„Nemad jõid viina ja kiitsid kuld- ja hõbe, vask-, raud-, puu- ja kivi jumalaid. Selsamal tunnil tulid inimese käe sõrmed välja, ja kirjutasid... hooned lubatud seinale peale.
... Ja see on kiri, mis on kirja pandud: Mene, mene, tekel uwarfin... find on waetud waekauside peal ja leitud väga terve olevat. (Saanieli raam. 6 peat.)

Ajakiri Võitlus nr. 5 1932. a.

sega, mida ilmestab eriti hästi 1932. aasta 20. märtsi Võitluse numbri esikaane pilt, kus kujutatakse religioosse kohtu saabumist Eesti ühiskonna üle. Jumaliku kohtu läbiviijateks olid vapsid.⁷

See religiooni hääl kõlas väga tugevalt vabadussõjalaste ajakirjas Võitlus kuni selle sulgemiseni (viimane number 13. märtsil 1934). Teravik oli suunatud vasakpoolsete erakondade pihta, kes levitasid usuvastaseid vaateid ja hoiakuid Eesti ühiskonnas, aga see oli suunatud ka riigijuhtide usuleiguse pihta, millega oli rahvas lükatud „marksistliku kuristiku äärele”⁸. „Meie rahvas on ja saab olema usklik

ja ei lähe usu pärast iialgi tegema kompromisse sotside ja kommunistidega. Vabadussõjalaste liikumine on ka uus usuline liikumine. Ta ei tunnista rahva kõlbelises elus ühtki kompromissi ei sotsidega, ei kommunistidega ega ka „tuulelippudega”. [— —] Sellepärast – uuele Eestile – usulised alused,” nõudis keegi pseudonüümi „-ks.-” taha varjunu.⁹ Pseudonüümide „-ks”¹⁰, „ks.-” ja „-ks.-” taha võis olla varjunud Rõuge koguduse õpetaja Valter Viks, kes kirjutas ka vabadussõjalaste propagandaalbumis „Vabadussõjalane 1918–1933” Vabadussõjast kui religioosset ja metafüüsilisest pimeduse ja valguse võitlusest.¹¹

⁷ Võitlus 20.03.1932, nr. 5.

⁸ ks. - Kristuse hale meel... – Võitlus 06.04.1933, nr. 15; Jumala ja usu teotajad. – Võitlus 29.04.1933, nr. 24; M. O. Advendiks. – Võitlus 02.12.1933, nr. 115.

⁹ -ks.- Riigile – usulised alused. – Võitlus 25.02.1933, nr. 8.

¹⁰ -ks. Jeesus, veereta kivi ära. – Võitlus 15.04.1933, nr. 19.

¹¹ V. Viks. Kristusega valgusele vastu. – Vabadussõjalane 1918–1933. Tallinn, 1933, lk. 35.

Terves maailmas oli käimas „uue vaimu” otsimine, millest pidid sündima uued eluvormid ja uued elumõisted. Siia maani valit- ses vana „punase Jumala” sotsialistlik vaim, mida „meie riigi juhid alati sõbralikult pool- dasid”, aga see ei pidanud nii enam edasi kestma.¹² Lahenduse pidi tooma Eesti elu vaimne ümbersünd.¹³ Valter Viks kuulutaski, et „meie elu põhimõte ja siht on võidelda kõige selle vastu, mis meie senist elu on teinud inetuks ja ka alatuks. Sest mitte igakord ei ole siin süüdi rahvas ise, küll aga peami- selt need, keda nimetatakse rahva juhtideks. Meie senised juhid on alati Jumalast kaugel olnud ja nendel on heameel olnud, kui üks ja teine vördjas on suu Jumala teotamiseks täis võtnud [– – –]. Jumal saatis vabadussõjalasi selleks, et võitluse läbi puhastada ja uueks teha inimese südant ja vaimu.”¹⁴

„Vabadussõjalased on tule äratanud, mis tõstab rahvast, mis puhastab rämpsus ja saasta põletab [– – –] hoidke, et tuli põleks, sest rahvas on oma saatuse juba teist korda vabadussõjalaste kätte usaldanud,” kuulutas Türi koguduse õpetaja Peet Nõmmik.¹⁵

Teine faktor, miks osa vaimulikke oli val- mis toetama vabadussõjalaste rahvaliikumist ja nende võimuletulekut, oli kiriku ebakindel positsioon ühiskonnas. Ühest küljest oli see seotud sajanditepikkuse härraskiriklik-kolo- niaalse minevikuga eestlastesse jäetud raske rahvuslik-religioosse traumaga. Teisest küljest aga sellega, et Eestis oli iseseisvuse algaasta- tel kiriku suhtes vastu võetud rida vasakpool- seid otsuseid, nagu kirikumaade sundvõoran- damine, usuõpetuse koolist väljaheitmine ja pärast selle ainult vabatahtliku õppeainena tagasitoomine, kiriku jätmine ühiskonna äärealale. Kiriku keskvalitsusele ei meeldi-

nud muidugi ka 1926. aastal kehtima hakanud usuühingute ja nende liitude seadus, mis jättis üksikogudustele demokraatliku võimaluse eralduda koos varadega üldkirikust. Sellist liberaalset kiriklikku individualismi kriti- seerisid põhimõtteliselt ka vapsid, sest seegi sarnanes vasakpoolsusega. Võitluses ilmus Have-Valtmani karikatuur „Kolleegid”, mis kujutas Eesti-Vene riigipiiril vestlemas usu ja kiriku lõhkumise teemadel Venemaa kom- munisti ja Eesti uusprotestanti¹⁶ Theodor Tallmeistrit.¹⁷

Niisiis tegeldi ka kirikus nn. valedemo- kraatia kritiseerimisega. Individualistlikke trende, mis olid vastuolus rahvus- ja kiri- kuühitsuse ideega, ei väärtustatud. Kord oli esteetiline. Üksikul polnud eraldivõetuna väärtust. Tähtis oli rühmakuuluvus. Hugo B. Rahamägi rääkiski „kiriklikust bolševismist”, pidades sellega silmas kiriku keskvalitsuse nõrkust, koguduste ja vaimulike isepäisust.¹⁸ Niisiis oli vasakpoolsuse ja kiriku mittevää- rilise positsiooni vahele tõmmatud seos ning võitlus sellega ühendas kirikut ja vapse.

Vapside poolelt jõudis Andres Larka esitada 1933. aasta 7. detsembril Riigikogu juhatusel „Marksismi vastu võitlemise sea- duse” eelnõuprojekti.¹⁹ Seaduse eelnõu järgi tuli keelata ära Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei ja teiste sotsialistliku ühiskonnakorra maksmapanekut taotlevate organisatsioonide tegevus Eestis (§1). Riigikogu juhatus otsus- tas 15. detsembril, et esitatud eelnõu käiku ei anta ega esitata ka rahvahääletusele.²⁰ Vapsid levitasid ka lendlehte „Lõpp marksismile Ees- tis”.²¹ Sotsialistliku Tööliste Partei keelusta- mist lootsid ka vaimulikud. Adolf Horn kirju- tas veel 1935. aasta alguses, et „sotsialistlike või teistesse pahempoolsetesse erakondadesse

¹² Uus vaim, Jumala vaim. – Võitlus 03.06.1933, nr. 38.

¹³ A. S. Lõikuspühaks. – Võitlus 07.10.1933, nr. 91.

¹⁴ V. V. Meie võitleme selleks, et puhastada. – Võitlus 09.11.1933, nr. 105.

¹⁵ P. Nõmmik. Võitleme, et tuli ei kustuks. – Võitlus 28.11.1933, nr. 113.

¹⁶ Eesti uusprotestantlusest vt. lähemalt R. Saard. Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos. Tallinn, 2008.

¹⁷ Kolleegid. – Võitlus 23.11.1933, nr. 111.

¹⁸ V. Vihuri. Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikival ajastul. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 3 (125), lk. 218.

¹⁹ ERA, f. 949, n. 2, s. 467s.

²⁰ ERA, f. 80, n. 5, s. 2053.

²¹ ERA, f. 26, n. 3, s. 119.

kuuluvus kustutab aegamööda usuelu”.²²

Vabadussõjalaste suurokongressil „Estoonias” 1933. aasta 17. detsembril vastu võetud resolutsioonides öeldi: „Kuna kristlik kirik süvendab ja arendab riigi kodanikes usutundeid ja elamusi, seega luues aluse riigikodanike kõlblisele kasvamisele ja ausale tegutsemisele, siis tunnistas riik kirikut kui tähtsat tegurit riiklikus ja rahvuslikus elus ja tagab temale väärilise tegutsemisvõimaluse.”²³

Kirik oli rahva moraalse, usulise ja isamaalise kasvatusedendaja, kuid seadustega lükatud ühiskonna äärealale, kus tal puudus vajalik riigipoolne kaitse. Ükskõiksust usu ja kiriku suhtes väljendasid riigijuhid kas või juba ainuüksi sellega, et ei osalenud vabariigi tähtpäevade tänujumalateenistustel. Seepärast nähti just teistsuguse suhtumisega vabadussõjalastes uut kõlblist jõudu.²⁴

Nii olid kirikul vapsidega oma kokku puutepunktid olemas ja üks keskne aateliselt mõlemad ühendav tegur oli vasakpoolsuse eitamise kõrval ka rahvastervikluse ja juhiprintsiipi. Kuid avalikult kiriku keskvalitsus ennast vabadussõjalastega siiski siduda ei soovinud. Ilmselt sünnitas see vabadussõjalaste ringides kergemat rahulolematust, sest sellele küsimusele on Võitluses ka tähelepanu pööranud. 25. aprillil 1933 ilmus seal kirjutis „Kiriku poliitika”, milles autor polemiseeris pikalt küsimusega, kas kirik võib osaleda poliitikas või mitte. „Kui kirik enesele selle õilsa ülesande on võtnud, kasvatada inimest, siis peab ta teadma, et usulise arenguga on nii lähedalt seotud isamaaline vabadus ja isamaaline vaim. Sest iga kirik on rahvaga ja rahvusega seotud ja sellepärast ei ole kirik kunagi võinud olla internatsionalismi teenistuses. Tä teenib vaid ühte rahvast ja ühte rahvust. Iga kirikuõpe-

taja peab kõigepealt oma rahvusest võrsunud olema ja peab ka oma rahvast armastama.”²⁵ Ja umbes kuu aja pärast ilmus Võitluses kirjutis, milles kutsuti üles rahvast teenima. „See teenimine ei ole n.n poliitika tegemine, vaid see on eneseohverdamine. Poliitika ei ohverda, ta võtab. Kirik aga andku rahvale ühtmeelt, ühendagu teda [– –]. Siin on, kirik, sinu praegune ülesanne, mine ja teeni evangeliumiga Eesti rahvast, aga mitte erakondi ja erakonnamehi, sest teenida neid tähendab teenida sotsialismi ja ristiusu vastaseid.”²⁶

Kiriku keskvalitsus otsustas 29. mail 1933 jääda Eesti erakondade suhtes neutraalseks, distantseerides ennast käimasolevatest poliitilistest aktsioonidest, ja palus õpetajatel kantlist mitte poliitikat teha.²⁷ Erakondade põhiseaduse muutmise kava kukkus rahvahääletusel läbi (vastu 333 045, poolt 161 089 häält)²⁸, millest tundis vapside sõnul rõõmu kogu usklik eesti rahvas ja evangeelne luterlik kirik ning kiriku keskvalitsus ei olnud kunagi nii suurt lugupidamist ära teeninud kui nüüd, kus ta keeldus ennast rakendamast erakondade agitatsiooni ikkesse.²⁹ „Eestlased on alati olnud usklikud ja jumalakartlikud inimesed, aga uskmatud ehk paremal juhul „heahtlikud” on olnud n.n juhid, kes ennast 14 aastat tagasi rahvale kaela sokutasid ja kes siis „vabameelsust” oma kõnede, kirjutiste ja ajalehtede kaudu propageerima hakkasid. Aga meie näeme rahva suurt armastust kiriku vastu [– –] aga n.n juhid – teenisid Jumala vastaseid – ja said ka oma palga. Ja nüüd edasi – mis peab kirik tegema? Paluma, et Jumal ühes uue Eesti ajajärguga tooks kaasa ka uut südant ja uut vaimu. Siin seisab määratu suur töö meie kirikul ees, sest nüüd peab kirik olema võitleja kirik.”³⁰

²² EELKKA, sari 11, s. 163. Adolf Horn. – A. Horn „Õpetaja tänapäevased ülesanded hingehoidjana”. 1935, lk. 46.

²³ Vabadussõjalaste suurokongressi poolt 17. det. s.a. vastuvõetud otsused ja resolutsioonid. – Võitlus 21.12.1933, nr. 123.

²⁴ Uus Eesti riigi ajajärk. – Rõuge Kiriku Teataja 24.06.1933, nr. 1.

²⁵ Kirikuõpetaja. Kiriku poliitika. – Võitlus 25.04.1933, nr. 22.

²⁶ Kiriku ülesanne. – Võitlus 20.05.1933, nr. 32.

²⁷ Kiriku „Ei” erakondadele. – Võitlus 01.06.1933, nr. 37.

²⁸ Võitlus 15.06.1933, nr. 42.

²⁹ Kiriku „Ei” erakondadele. – Võitlus 01.06.1933, nr. 37.

³⁰ Jumal ei lase ennast pilgata. – Võitlus 20.06.1933, nr. 44.

Mida konkreetselt ootas kirik vabadussõjalastelt? „Esimene soov on – anda Eesti kirikule inimeseõigused tagasi, s.t tunnustada tema tööd ja tegevust, kui vajalikku rahva kõlblises ja vaimlises elus. Ja sellepärast peab kiriku vastu au ja lugupidamine uuesti jalule seatud saama. Seda aga ei saa enam need „juhtivad” mehed teha, kes oma hinge ja vaimu poolest on mädad, küll aga uued mehed ja uued rahvajuhid [– – –] riik peab kirikut kaasa tõmbama, rakendama ja võimaldama temale oma ülesandeid täita täie jõuga ja armastusega [– – –]. Praegused erakonnamehed tunnustavad kirikut sama palju, kui ühe küla pulliühingut, kanakasvatust või paremal juhtumil haridusseltsi või rahvaraamatukogu. Mida viletsam on kiriku seisukord, seda rõõmsam on erakonnameeste süda ja meel, sest erakonnad on saatana tööriistad rahva hinge, vaimu ja rahakoti kallal [– – –]. Kiriku ja usuvastased on n.n rahva juhid, nende süda on mäda, rahva hing on aga terve ja ootab õigeid juhte. Kirik ja riik peavad üks olema. Jumal valitseb üle mõlemate ja sellepärast peab ka mõlemal töö ja tegevus kooskõlastatud olema. Ei või usklik kodanik sarnase valitsuse sõbralik olla, kes kirikut teotab ja maha surub [– – –]. Meie uus Eesti peab kirikut enesega siduma ja temale kõige laiemal kujul võimaldama Kristuse riiki levitada. Kui oleme erakondade saatana kavalused ära võitnud, siis oleme Eestile uut Neli-pühi Vaimu võitnud. Jumal, aita meid!”³¹

Milline oli aga õieti vapside juhtkonna kirikupoliitika ja suhtumine riigikiriku ideesse, milles sotsialistid neid süüdistades kahtlustasid, et nad olevat sel eesmärgil sõlminud salajase kokkuleppe luterliku kirikuga? Artur Sirk valgustas 1933. aasta septembri lõpul vabadussõjalaste suhtumist põhiseaduse §1, mis sätestas, et riigiusku Eestis ei ole. Selle paragrahvi jättis vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu muutmata: „Meie

austame usku ja kirikut [– – –] iga suurem toiming, iga tähtsam üritus on alustatud palvega ja Jumala sõnaga [– – –]. Vabadussõjalaste liikumine näeb ristiusus suurt kõlblist väärtust meie riigi ja rahva elule [– – –]. Samuti ei luba maksev põhiseadus (ega ka vabadussõjalaste eelnõu) teha ühtegi kirikut riigikirikuks ega eelistada üht usutunnistust teisele. Nii hästi Lutheri, Ap. Õigeusu, Methodisti, Baptisti, Adventisti jne. usutunnistused on üheväärsed põhiseaduse ees ning sellisena võtab neid ka vabadussõjalaste liikumine.”³²

Seega püüdsid vapsid olla kogu rahvast ja kirikut ühendav rahvaliidumine.³³ See ei tähendanud, et võimule tulles oleksid nad lubanud luterliku kiriku juhtkonnale luua Eestis luterlik riigikirik. Kuid tuleb ka mõista, et mingid muud poliitilised voolud polnud Eesti iseseisvuse ajal esinenud nõnda religiooselt kõlavate toonide ja kirikut pooldavate žestidega, kui seda tegid vabadussõjalased. Seepärast oli sellel liikumisel positiivset vastukaja kiriku vaimulike hulgas, kes nägid selles uut religiooset jõudu. 1933. aasta oktoobris vapside põhiseaduse muutmise eelnõu rahvahääletuse võidu puhul peetud tänujumalateenistustel Tallinna Kaarlis jutlustas Käina koguduse õpetaja Boris Aareandi: „Ja Jumal ütles: „Saagu valgus!” Ja valgus sai. [– – –]. Jumal äratas rahva nüüd uuele otsimise ja valguse teele.” Sealsamas kuulutas Rõuge koguduse õpetaja Valter Viks: „16. oktoober 1933 saavutatud vabadussõjalaste võit on vendluse, rahvusühtluse võit.”³⁴ Tallinna Jaani kirikus kuulutas õpetaja Friedrich Stockholm: „Kõik, mis Jumalast on sündinud, võidab maailma ära.”³⁵ Selliselt väljendudes andis ta kuulajatele mõista, et vabadussõjalaste liikumine oli Jumalast sündinud liikumine, mis pidi jumatlatu maailma ära võitma.

Mis puudutab juhprintsipi, siis mõned vaimulikud nägid kindral Larkas ka midagi enam kui ainult erusõjaväelast. Näiteks San-

³¹ -ks. Eesti kirik ja vabadussõjalased. – Võitlus 01.08.1933, nr. 62.

³² A. Sirk. Usk ja kirik. – Võitlus 26.09.1933, nr. 86.

³³ Erakondluse häädaldamine kiriku pärast. – Võitlus 09.01.1934, nr. 4.

³⁴ Tänujumalateenistused rahva suure võidu puhul. ”Jumal, õnnista uut isamaa ärkamist!” – Võitlus 21.10.1933, nr. 97.

³⁵ Sealsamas.

gaste koguduse õpetaja Mihkel Ostrov, keda sidusid kindraliga ka lähedased perekonnasi-demed (Larka oli teist korda abielus Mihkel Ostrovi õe Marianne-Leontinega (s. 1928)³⁶ ja kolmandat korda abielus Mihkel Ostrovi õe Helmi-Veronikaga)³⁷, võrdles Larkat 1934. aasta 5. märtsil Hargla rahvamajas tema 55. sünnipäeva puhuse aktuse kõnes Moosesega: „Iisraeli rahvast kui rahvast ei olnud olemas, vaid Jumal saatis ühe mehe, kes lõi Iisraeli rahvast rahva, ja see mees oli Mooses. Eesti rahvast kui rahvast ei ole senini olnud ja nüüd on Jumal saatnud meile ühe mehe, kes loob Eesti rahvast rahva.” Ostrov palus õnnistust Jumalast saadetud mehe Andres Larka ette-võtmistele.³⁸

1934. aasta jaanuaris toimus Tartus tradit-siooniline usuteadlaste jaanuarikonverents, kus tulid arutlusele riigi ja kiriku suhted. Vabadussõjalased ootasid huviga usuteadlaste otsuseid.³⁹ Teemat arutati suure tõsidusega ja 24. jaanuaril pidas Lääne praostkonna praost Gustav Haller seal ettekande „Mis järelused peab tegema kirik viimasest rah-vahääletusest?”. Ta palus kirikul väga arves-tada sellega, et „kiriklik rahvas” hääletas suu-res enamuses põhiseaduse muutmise poolt. „Rahvajuhid ei juhi rahvast, vaid lasevad end juhtida erakonna pilli järele. Juhiks olgu usaldatav mees, valitav otseselt rahva poolt. Riigivanem olgu rahva teener, tema ülemus olgu aga Jumal. Senini on valedemokraatia valitsenud ka kirikus [– – –]. Valedemokraatia on heidetud välja riigist, seda peab tegema ka kirik [– – –]. Riik ja kirik peavad ütlema: meie tunnistame, austame üksteist [– – –]. Annaks Jumal meile niisuguseid riigimehi. Riigikogu liikmete arvu vähendati. Ka kirikul

tuleks sama teha demagoogide mõjule pääse-mist takistada. Kiriku põhikiri tuleks muuta. [– – –] Loobuda tuleb valedemokraatiast ja demagoogiast.”⁴⁰

Pärast pikki arutelusid jõuti lõppette-panekuni, mille järgi oli kirik autonoomse üksusena rajatud väga halvale usuühingute seadusele. Riik pidanuks oma seaduste kaudu tunnustama kirikut kui tervikut, nii et oleks üks Eesti luterlik kirik ja selle kõrval ei oleks teisi luteriusnimelisi kirikuid Eestis. Sellise tervikliku luterliku kiriku juhtivate organite otsuste teostamisvõimalus pidi saama garan-teeritud vastava uue seadusega.⁴¹

Vabadussõjalaste jaoks olid usuteadlaste jaanuarikonverentsi hinnangud ja kokkuvõtted riigi ja kiriku suhete kohta vastuvõetavad, nagu väljendas Võitluses ilmunud pealkirigi – „Eesti rahvakirik mõistab hukka valedemokraatia riigi- ja kirikuelus”.⁴² Ka tulevane piiskop, professor Hugo B. Rahamägi, kes esines 14. veebruaril akadeemilises usuteadlaste seltsis ettekandega riigi ja kiriku vahelistest suhetest, pidas neid suhteid täiesti ebarahuldavaks: „Kui mujal kaevatakse, et riiklik piiskop⁴³ püüab valvata üksikute kodanikkude südametunnis-tuse üle, siis meil on asi ümberpöörduvalt – riik ja kirik on üksteisest liig kaugel.”⁴⁴

Ei ole põhjust arvata, et vabadussõjalas-tega opositsioonis olevad erakonnad ei oleks olnud teadlikud vapside religioonipoliitika sisust ja suurema osa kirikurahva hulgas levi-vatest meeoludest. Vabadussõjalaste eeskul-jul nägi ka Asunike Koondise poolt riigiva-nema kandidaadiks esitatud Johan Laidoneri poliitiline platvorm 1934. aasta veebruaris ette, et riik „peab toetama kiriku keskviimu ja aitama jalule seada kiriku keskviimu auto-

³⁶ Kindral A. Larka Põhiseaduse lahingu juht. Vabadussõjalaste poolt Eesti rahvale esitatud kandidaat riigiva-nema kohale. Tallinn, 1934, lk. 3.

³⁷ A. Lehtmets. Ühest vastuolulisest ristikavalerist. – Harju Ekspress 02.11.2008.

³⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 1013.

³⁹ Võitlus 23.01.1934, nr. 10. Usutegelased ja erakondlased.

⁴⁰ EELKKA Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 23–25 jaanuar 1934, lk. 14–15.

⁴¹ EELKKA Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 23–25 jaanuar 1934, lk. 16–18.

⁴² Usuteadlased arutasid kirikupoliitilisi päevaküsimusi. – Võitlus 27.01.1934, nr. 12.

⁴³ Rahamägi pidas töönaoliselt silmas 27.09.1933 Wittenbergis kogunenud Saksa rahvussinodil uuele riigikiri-kule valitud riigipiiskoppi Ludwig Müllerit. Vt. R. Saard. Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani. Tallinn, 2005, lk. 385.

⁴⁴ Riigi ja kiriku vahekord. – Võitlus 17.02.1934, nr. 21.

riteeti”.⁴⁵ Laidoneri riigivanemaks valimist korraldava peatoimkonna häälekandja Rahwa Tahe avaldas 24. veebruaril nõudmised Eesti kiriku uuendamiseks ja tervendamiseks. See nägi ette suuremat võimu kiriku keskvalitsusele, kuid mitte riigikiriku loomist, mis oleks eeldanud põhiseaduse muutmist.⁴⁶

Mis sai vabadussõjalaste religioonipoliitikast pärast 12. märtsi?

Pärast 12. märtsi riigipööret kritiseeriti alguses teravalt ja naerdi välja vaimulikke kui varisere, kes olid õnnistanud vabadussõjalaste kui „kurjategijate ja inimkonna jätiste” lippe. „Rööbiti vaimse vägistamise ja usuliste tunnete mõnitamisega käis ka [– –] ühiskonnale hädaohtlik demagoogia [– –] usklikele lubati kiriku riigi kirikuks muuta ja koguduste maksud ära jätta,” kirjutati vapse laimavalt ajalehes Rahwa Tahe.⁴⁷ Samasugust demagoogilist laimu levitati ka 1934. aasta Eesti Kroonikas.⁴⁸

Me ei tea päris täpselt, kuidas oleksid vapsid oma poliitikat, kaasa arvatud religioonipoliitikat võimule tulles teostama hakanud. Põhiseadusevastasest riigikiriku loomisest olid nad ennast avalikult distantseerinud. Võimu haaranud Päts hakkas seadusi kehtestama igatahes ilma parlamendita. Kirikut puudutavad dekreedid olid iseloomult niisugused, mis pidid aitama vaimulike autoriteeti riigis tõsta. Võidule pidid kirikus tulema need, kes olid otsinud ja taotlesid riigilt senisest suuremat tuge kirikule. Sisuliselt võtsid Päts ja Eenpalu

kohe vapside religiooni ja kirikut pooldavad žestid ning religioonipoliitika põhiosa üle, hakates seda endale sobivalt ellu viima.

Esimeseks märgiks sellest oli vaimulike ametirõivastuse kaitseks antud dekreet, mis avaldati 6. aprillil Riigi Teatajas. 7. septembril võeti vastu kirikutelt võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus.⁴⁹ 14. detsembril kuulutati riigivanema dekreediga välja pühade ja puhkepäevade seadus, mis lähtus luteri kiriku pühade kalendrist. Selle seadusega koos hakkas kehtima ka kiriku liikmemaksu sundkorras sissenõudmise seadus.⁵⁰ 24. detsembril kuulutati Pätsi dekreediga välja uus kirikute ja usuühingute seadus, mida uus piiskop Hugo B. Rahamägi nimetas heldinult tõeliseks „jõulukingiks”.⁵¹ Pätsi aga tõeliseks „eesti rahva isaks”.⁵² Propaganda toimetajad aga kirjutasid valitsuse sammude ja kirikuseaduse suurest mõjust kiriku „tervendamisel”, nimetades seda lausa kiriku „uusõnniks”.⁵³ Uus Eesti peatoimetaja Hugo Kukke kirjutas, et kui oleks jäänud kehtima „endine olukord”, polekski saanud kehtestada uut kirikuseadust. Ta lootis, et see seadus loob eeldused, et kirikud ja kogudused tõusevad „võimsaks rahvuskirikuks”.⁵⁴

Kas kiriku juhtkond eesotsas piiskopiga läks kaasa võimukolmiku poolt viljeldud poliitika toetamisega? Otse loomulikult, sest selle autoritaarse valitsuse konservatiivset, tsentraliseerivat ja traditsioonilisi väärtusi väärtustav reformide programm sobis väga hästi kiriku keskvalitsusele.⁵⁵ Ainsad demokraatia kaitseks välja astunud kritiseerijad olid liberaalsed uusprotestandid. Kuid nemadki olid seda

⁴⁵ J. Laidoner. Riigivõimu ülesandeid tänapäeva Eestis. – Rahwa Tahe 10.02.1934, nr. 1.

⁴⁶ Riik ja kirik. – Rahwa Tahe 24.02.1934, nr. 3.

⁴⁷ Wabadussõjalus uus usuhullustus. – Rahwa Tahe 31.03.1934, nr. 8.

⁴⁸ O. Urgart. Ideoloogiline ja usundiline elu. – Eesti Kroonika 1934. Elav teadus nr. 39. Tartu 1935, lk. 72.

⁴⁹ Riigi Teataja 1934, nr. 74, art. 627.

⁵⁰ Riigi Teataja 1934, nr. 105, art. 827 ja art. 825.

⁵¹ Usuelu uutel radadel. – 12. märtsi aasta riikliku ülesehitustööd 12 III 1934 – 12 III 1935. Toim. H. Rahamägi ja J. Veelman. Tallinn, 1935, lk. 37.

⁵² V. Vihuri. Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikival ajastul. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 3 (125), lk. 220.

⁵³ Usuelu uutel radadel, lk. 37.

⁵⁴ H. Kukke. K. Pätsi valitsuse ülesehitav töö. – 12. märtsi radadel. Toim. H. Rahamägi ja J. Veelman. Tallinn, 1936, lk. 15.

⁵⁵ T. Karjahärm. Vaim ja võim. Autoritaarse režiimi ideoloogia. – T. Karjahärm & V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk. 288.

avalikkuses ja publitseeritud kirjasõnas teinud viimati 1934. aasta oktoobris.⁵⁶ Valitsuse propagandajuht Kukke seletas pressiesindajatele 1934. aasta detsembris, et uus kirikuseadus oli suureulatusliku tähtsusega kiriku korraldus, mis väljendas riigi uut suhtumist kirikusse.⁵⁷ Piiskop Rahamägi tõstis aga esile, et riigivanim Päts oli „mitmel puhul otsustaval viisil rõhutanud usu, kiriku ja eriti ristiusu tähtsust. Ta on öelnud, et kasvatajad ei tohi enam käperdades ja pilgates käia ümber rahva hinge paremate tunnetega. Kasvava noorsoo hinge ei tohi enam veristada ega lagastada, vaid see tuleb täita kõige sellega, mis on igavesti suur, püha, ilus, hea, tõde.”⁵⁸

Ka Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku metropoliit Aleksander võis öelda, et valitsusvõimu suhtumine usuellu oli muutunud, ja „see püüe ilmneb kas või selles, et valitsuse poolt algatatud suuremad koosolekud avatakse vaimuliku talitusega”.⁵⁹ Nii oli tehtud 1935. aasta jaanuaril omavalitsustegelaste kokkutulekul ja koraaliga alustati veebruaris toimunud ülemaalist koolitegelaste koosolekut. Piiskop Rahamägi tänas siseminister Eenpalu, et vabariigi valitsus kinnitas 3. mail 1935 EELK uued põhimäärused: „Loodan, et Jumal õnnistab seda otsust Eesti Kirikule ja Eesti Rahvale ning Riigile.”⁶⁰

Kahtlemata rõõmustas kirikut ka see, et siseminister otsustas 18. juulil sulgeda Jehoova tunnustajate hereetilisi Piibli-seletusi levitava Vahitorni Piibli ja Traktaadi Seltsi, mis oli alustanud tegevust 22.06.1933.⁶¹ 17. septembril langetas Eenpalu otsuse konfiskeerida ja hävitada kõik jehovistide brošüürid. Hävitamisotsust põhjendati sellega, et

need mõnitasid Rahvasteliitu ja võisid kahjustada Eesti Vabariigi välispoliitika huve. Lisaks olid need vaenulikult häälestatud ühiskonna struktuuride suhtes.⁶²

Eenpalu esines 9. augustil 1936 Läänemaa rahvuspäeval Haapsalu lossiaias umbes 4000 inimesele ja kutsus koos „oma jumalaga rahvuslike eesmärkide poole” liikuma.⁶³ Kiriku juhtkond oli vaimustuses. Enam ei saanud riigimeestele teha etteheiteid, et nad ei hooli usust ega kirikust. „Kirik, kellest riik lugu peab, õpetab rahvast kahekordselt riigist lugu pidama.”⁶⁴ Eenpalu aga esitas kirikutele uue kategoorilise imperatiivi, mille järgi usk pidi kohanduma üheks rahva eneseteostuse abinõuks: „Kirik oma usuliste püüetega peab seisma oma natsiooni eesmärkide teenistuses, sest igal rahval on oma Jumal.”⁶⁵ Just siin kõlasid Saksa kristlaste usuliikumisele nii omased hääletoonid, mille kohaselt tõelise kristluse eelduseks oli solidaarsus oma rahvaga. Kristlus pidi muutuma rassi- ja natsiooniteadlikumaks.⁶⁶

Luterlik kirik püüdis oma natsiooniteadlikkust väljendada sellega, et 1936. aastal seadustati kirikus piiskop Rahamäe otsusega senise viie liturgilise värvi kõrval ka Eesti riigi rahvuslipu sinise värvi kasutamine riiklikel pühadel. Katoliku kiriku traditsioonilise Neitsi Maarja sinise värvi ülesanne oli Eesti evangeelses luterlikus kirikus rõhutada tänutundeid Jumala vastu tema helduse ja truuduse eest, et ta oli kinkinud vaba Eesti riigi ja isamaa. Siniseid kirikutekstiile võeti lõppkokkuvõttes kasutusele ainult üksikutes kirikutes.⁶⁷ Seega jäi see erandlikuks. Rahvusliku teoloogia eestkõnelejaid tuli aga veel mõned aastad oodata,

⁵⁶ R. Saard. Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Tallinn, 2008, lk. 205.

⁵⁷ Valitsus kõneleb rahvale oma tööst. Valitsuse propagandajuhi seletused. – Maa Häääl 18.12.1934, nr. 149.

⁵⁸ Usuelu uutel radadel, lk. 38.

⁵⁹ Sealsamas.

⁶⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 221. Rahamägi Eenpalule 04.05.1935.

⁶¹ ERA, f. 26, n. 3, s. 1209, lk. 201.

⁶² ERA, f. 26, n. 3, s. 1209, lk. 124.

⁶³ Oleme eestlased ja jääme eestlasteks! Ühes oma Jumalaga rahvuslike eesmärkide poole. – Maa Häääl 10.08.1936, nr. 90.

⁶⁴ H. B. Rahamägi. Kirikuelus aastaga suur samm edasi. – 12. märtsi radadel, lk. 52.

⁶⁵ A. Palm. Vaimne kultuur 1935. – Eesti Kroonika 1935. Elav teadus nr. 50. Tartu, 1936, lk. 115.

⁶⁶ R. Saard. Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani, lk. 383, 385.

⁶⁷ M. Raabe. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku tekstiilid aastatel 1917–2000. Tallinn, 2003, lk. 28–31.

kuni nad Eestist põgenenud endise vapsi Boris Aareandi ja teoloog Uku Masingu näol ilmusid. Enne nende tulekut püüdis Lihula koguduse õpetaja Otto Luberg tänuavaldusis minna sammukese kaugemale ja luua Pätsist Hitleri-taolist päästjat, kelle Jumal oli valinud oma tegudeks ja Eesti rahva päästjaks, tervendajaks: „Issand, Sa [– – –] Vägevaid kutsunud rahva keskel / Kes Sinu nõu on teoks tein'd / Kes Sulle aupaistuseks / Ja rahvale on kuulsuseks / Tänu Sulle, tänu Sulle! / Täna, oh Issand, Su palge ette / Me omal käitel kanname / Kes on me maad ja me rahvast juhtind / Nii targalt aastast aastasse / Kell' elu tee nii tormine / On olnud ikka alati / Au Sulle, tänu talle!” ; „Me tervitame Presidenti / Tal' õnne, tervist paludes / Oh, õnnistuse Issand taevas / Tal' aastaid palju kingi veel / Et õnnes, rahu võiks ta juhti / Me maad ja rahvast elu teel.”⁶⁸

Pätsi näitamine Jumala aupaistusena oli siiski kiriku juhtkonna jaoks liig ja Lubergi loodud Pätsi-kultuslikku laulurepertuaari kiriku lauluraamatusse ei võetud. Lihula kirikus neid laule siiski lauldi selleks spetsiaalselt tehtud trükisest. Luberg oli Eesti kiriku kontekstis erandlik nähtus. See-eest Saksamaal, kus Hitlerit kujutati ilmutusena, mis oli avanud uue tee Kristuse juurde, ja Itaalias, kus Mussolini kujutati postkaartidel taevas viibiva taevase olendina, polnud selline juhikultus erandlik. Erandlikeks jäid Eesti teoloogilisel maastikul Boris Aareandi ja Uku Masing, kuid nende esitatud rahvusteoloogilisi kontseptsioone ei ole kahjuks võimalik selle artikli raames käsitleda.

Vaimulike ametist suspendeerimised ja kiriku tasalülitamine

Kohe pärast riigipööret alustas Riiklik Propaganda Talitus koos poliitilise politseiga erinevate elualade kontrollimist. Rahva meelsuse

kujundamiseks korraldati mitmeid edukaid üleriigilisi kampaaniaid.⁶⁹ Vaimulike selja taga seisid suured kogudused. Selle tõttu kujutasid vaimulikud endast valitsevale võimule ohtlikke konkurente.⁷⁰ Võimu haaranud kolmikul oli võimalus ka kirikuid ühiskonnas tasalülitada. Uue kirikuseadusega oli kärbitud tunduvalt kiriku autonoomiat ühiskonnas. Kirikuseaduse paragrahvide §19 ja §20 näol olid võimulolijail kiriku tasalülitamiseks olemas ideaalsed võimalused. Praktikast tähendas see tugeva kontrolli sisseseadmist vaimulikkonna ja nende jutluste ning palvete sisu üle. Vaimulike üle kontrolli teostasid aga kohalikud Isamaaliidu ja Kaitseliidu osakondade tegelased.

Pahandusi võis koguduste õpetajatel neil aastail tulla igast väikseimast vääratusest. Vaimulike puhul tuli erilise hoolega jälgida mitte ainult nende jutluste ja kõnede lojaalsust riigivanema ja tema poliitika suhtes, vaid ka palvete lojaalsust. Nii näiteks heideti Sangaste koguduse õpetajale Mihkel Ostrovile 1936. aasta märtsis ette, et ta oli jätnud tähelepanuta piiskopi üldriikliku korralduse pidada kõikjal kirikutes tänujumalateenistusi 8. detsembrile kavandatud sündmuste õnneliku likvideerimise pärast ning polnud viimase kahe aasta jooksul kunagi palunud riigivanema ja vabariigi valitsuse eest. „Küll aga palub õpetaja Ostrov: „Jumal anna meile õiget valitsust!”⁷¹

Ostrovi küsimus jõudis 1936. aasta maiks ka Valga poliitilise politsei töölauale. Poliitilise politsei vanemassistent Valgas raporteeris politseivalitsuse direktorile, et pärast vabadussõjalaste liidu sulgemist oli Ostrov muutunud kinniseks ja tagasihoidlikuks. Loobus vapside ideoloogia levitamisest, kuid ühtlasi sellega jäi ka passiivseks riiklike ja rahvuslike ürituste suhtes. Ostrov polevat palvetanud kirikus riigivanema ja vabariigi valitsuse eest „ja nagu möödaminnes lausuvat: „Jumal anna meile õiget valitsust.”” Niisugune pal-

⁶⁸ EELKKA, sari 11, s. Otto Luberg. – Laulud Eesti Vabariigi esimese Presidenti Konstantin Pätsi 65 a. sünnipäeva puhul, 23. veebruaril 1939. aastal Lihula kirikus.

⁶⁹ A. Pajur. Autoritaarne Eesti. – Eesti ajalugu VI. Tartu, 2005, lk. 95.

⁷⁰ A. Roolah. Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust. Tallinn, 1990, lk. 292.

⁷¹ EELKKA, sari 11, s. 300 Mihkel Laid (Ostrov). – Sangaste Rahvahääletust Korraldava Seltskondliku Komitee kiri Rahamaale, Isamaaliidu Valga Maakomiteele ja õpetaja Ostrovile 07.03.1936.

vetamine olevat kestnud kuni 1936. aasta aprillini. Pärast seda olevat Ostrov hakanud palvetama korralikult nii riigivanema kui ka vabariigi valitsuse eest. Lisaks mainiti raportis, et Ostrov ei pidanud kirikus tänujumalateenistust vapside riigipöörde kavatsuse õnneliku likvideerimise puhul ja osales vastumeelselt 1935. aasta võidupühal Isamaaliidu Sangaste osakonna korraldatud võidupüha rahvuspäeval, pidades seal ainult puht usulise jumalateenistuse, milles ei käsitanud rahvuslikke ideid. „See laseb arvata, et Ostrov pole huvitatud Eesti riigi heast käekäigust ja et ta ei poolda Valitsuse praegust poliitilist suunda.” Poliitilise politsei vanemassistent Valgas palus leida võimalusi Ostrovi Sangastest mujale ümberpaigutamiseks.⁷²

15. mail raporteerisid Isamaaliidu Sangaste osakonna esimees, vallasekretär ja Sangaste Ühispinga juhataja siseminister Eenpalule, et Ostrov oli viimasel ajal isegi juba riigivalitsuse eest palvetanud. Tema meelsuse muutusesse kaebajad siiski ei uskunud, sest 23. veebruaril oli Ostrov Kuigatsi rahvamajas Kuigatsi vabastamise juubeliaktusel palvetanud: „Jumal õnnista meie maad ja maavalitsust!” Kaebajate arvates oli Ostrov riigivanema eest mitte päris õigete sõnadega palunud ja „kavalalt mööda hiilunud riigi ja riigivanema eest mõeldud palvuse eest”. Kaebajad nõudsid, et siseminister võtaks kasutusele abinõu „nende üksikute tõrkujate vastu, kes ei taha või ei suuda ennast painutada üldsuse ja valitsuse mõtte alla”.⁷³

Valga praostkonna praosti Johannes Oskar Lauri poolt läbi viidud sisejuurdlus jättis Ostrovi süüdistajad kurba olukorda, sest midagi ei suudetud tõendada. Konsistorium lõpetas juhtumi edasise käsitlemise 17.06.1936.⁷⁴ Politseivalitsuse direktor andis aga nii Ostrovile kui ka tema peale kaevanud

Felix Uibole korralduse ilmuda 27. oktoobril Siseministeeriumi Politseivalitsuse direktori juurde.⁷⁵ Edasisest arhiiviallikad vaikivad ja võib arvata, et politseivalitsuse direktori kabinetis küsimus lahenes, ilma et Ostrovi oleks ametist suspendeeritud.

Rõuge õpetaja Valter Viksi suspendeerimine

Vabadussõjast osa võtnud Valter Viks arreteeriti ühtedel andmetel 13. märtsil 1934⁷⁶ ja teistel andmetel päev varem. Tema eeluurimisvangistus kestis kuni 12. juunini.⁷⁷ Esimesena nõudis Viksi suspendeerimist Rõuge vabatahtliku tuletõrjehingu juht, Kaitseliidu Rõuge malevkonna juhatuse liige ja vallakohtu esimees Paul Peterson. Ülemjuhataja arvates tuli Viks kusagile kaugemale saarele saata, juhul kui ta „vabadussõjalasena poliitika alal edasi tegutseb”.⁷⁸ Mida siis Viksile õieti ette heideti?

Sagedase kirikuskäijana oli Jaan Voitka pannud tähele, et Viksi jutlused olid kahemõttelised, sest „neis seletab Viks vana päikese loojenemisest ja uue tõusmisest, vana korra kadumisest jne.”. Sisult kattuvad tunnistused andsid ka Leon Michelson ja Elmar Ploom. Esimene teadis kinnitada, et Viks seletanud jutluses, et „päike, mis pidi loojenema, hakkab jälle tõusma”. Elmar Ploom lisas juurde, et „päikene, mis sunnitud looja minema, saab tõusma ja kui kord tõuseb, siis ta enam ei looju ja kõik muutub paremaks”. Rõuge apteeker ja Kaitseliidu Rõuge malevkonna juht Armand Sild tunnistas, et Rõuge kiriku juhatuse moodustasid enamikus endised vabadussõjalased. „Kõik Viksi jutlused, mida olen kuulnud, on kahemõttelised, neis antakse mõista, et EVL tegelased on süütu kannatajad ja nende siht

⁷² ERA, f. 852, n. 1, s. 1013. Poliitilise politsei vanem assistent Valgas Politseivalitsuse direktorile 05.05.1936.

⁷³ ERA, f. 852, n. 1, s. 1013. Isamaaliidu Sangaste osakonna esimees, vallasekretär ja Sangaste Ühispinga juhataja Eenpalule 15.05.1936.

⁷⁴ EELKKA, sari 11, s. 300 Mihkel Laid (Ostrov). – Rahamägi Felix Uibole 30.06.1936.

⁷⁵ ERA, f. 852, n. 1, s. 1013. Kutse 21.10.1936.

⁷⁶ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Võru praostkonna praost Konsistoriumile 15.03.1934.

⁷⁷ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – teenistuskiri.

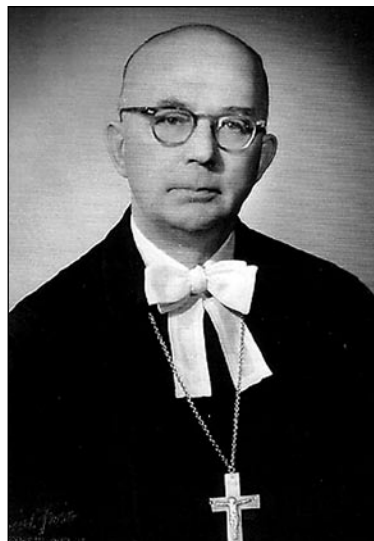
⁷⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Rõuge vallakohtu esimees Paul Peterson Ülemjuhatajale 27.08.1934.

ja idee olnud õige.” Kaitseliidu instruktor Gustav Sikk aga teadis kinnitada, et Viks „Valitsuse ja Vabariigi eest ei palunud. Palus kõigi vangide eest, kes süütult kannatavad.” Peale selle süüdistati teda oma jutlustes hitlerliku Saksamaa ülistamises.⁷⁹ Viimastele pöörati tähelepanu ka ajakirjanduses.⁸⁰

„Võin omalt poolt tõendada, et õpetaja Viks on loobunud igasugusest poliitika tegemisest,” kirjutas piiskop Rahamägi Karl Einbundile.⁸¹ Politseivalitsuse direktor soovitas selleks, et Viksi mitte administratiivkorrast välja saata, ta piiskopi enda korraldusel Rõugest ümber paigutada.⁸² Rahamägi ei rutanud, vaid kinnitas 1935. aasta juunis, pisut enne sõjaringkonnakohtu otsuse langetamist uuesti, et nii palju kui tema teadis, ei olnud Viks kirikus, jutlustes ega ametitalituse kõnedes poliitilist kihutustööd teinud.⁸³ Piiskopi samm jäi tagajärjetuks. Sõjaringkonnakohus karistas 20. juunil langetatud kohtuotsusega Viksi Eesti vabadussõjalaste liikumisest osavõtmise pärast üheaastase tingimisi vangistusega ilma õiguste äravõtmiseta.⁸⁴

Varsti ilmus Võru poliitilise politsei vanemassistendi Juhan Mägi juurde uusi ülestunnistusi andma Arnold Treumuth, kes teadis tunnista, et Viks ja koguduse nõukogu esimees Tõnis Metsmees levisid Rõuge vallas nii riigivanema kui ka kaitsevägede ülemjuhataja Laidoneri kohta „halvakspanevaid ja sihilikku lugupidamatust sisaldavaid kuuldusi, nagu oleks Valitsus eesotsas Riigivanema ja Kaitsevägede ülemjuhatajaga organiseerinud riigi rahadega mingisuguse bande ja saatnud Soome, et lasta seal sinna põgenenud vabside tegelast Artur Sirku ära tappa”. Sellise info olevat Viks saanud Tallinnas kohtus viibides.⁸⁵ 16. juulil kuulati selles küsimuses uuesti üle ka Jaan Voitka, kes tunnistas, et pärast vap-

Valter Viks. Foto EELK konsistooriumi arhiivist

Õpetaja Valter Viks palvetamas. Ajaleht Vaba Kirik nr. 2, 18.02.1934. a.

⁷⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 462, lk. 5-28. Jaan Voitka, Leon Michelsoni, Elmar Ploomi, Kaitseliidu Rõuge malevkonna juhi Armand Silla (Sild), Kaitseliidu instruktor Gustav Siku (Sikk) ja Rõuge õpetaja Valter Viksi tunnistused.

⁸⁰ Diktaator W. Wiks. – Võru Teataja 05.09.1934, nr. 101.

⁸¹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi Einbundile 22.09.1934.

⁸² EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsuse direktor Rahamäele 16.10.1934.

⁸³ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi 17.06.1935.

⁸⁴ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Rahamäele 27.06.1935.

⁸⁵ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Protokoll 13.07.1935 ja Arnold Treumuthi ülekuulamisprotokoll 13.07.1935.

side kohtuprotsessi on see liikumine Rõuges leidnud endale kindla säilimiskoha kohalikus kirikus. „Valter Viks on rääkinud, et piiskop Rahamägi on temale hea sõber ja seisvat tema eest igal pool, mispärast ei saavat keegi temale midagi teha.”⁸⁶

Ülekuulamisel eitas Viks kõiki süüdistusi⁸⁷, aga olevat käitunud seejuures väljakutsuvalt, loopinud laual olevaid asju ja toas ringi käies peksnud jalaga uksi ning käskinud poliitilisel politseil endale alatute agentide asemel ausaid agente otsida. Ülekuulatavad olevat aga olnud väga tagasihoidlikud, kartes Viksi viha alla sattuda, nagu olevat juba kord varem, 1934. aastal juhtunud, kui piiskop Rahamägi paljastanud Viksile kõikide ülekuulatud isikute nimed ja seletused. Poliitilise politsei assistent leidis, et Viks oli suure tõenäosusega Sirgu tapmise plaanide kohta levitatavate juttude ainus allikas.⁸⁸

Isamaaliidu Rõuge osakonna esimees Frants Tint kaebas 25. novembril 1935 aga otse riigivanemale enesele, mis päädis sellega, et Viks avaldas Võru-Valga-Petserimaa häälekandjas Elu (nr. 102, 16.12.1935) spetsiaalse „Teadaande”: „Et end[ised] Vabad[ussõjalaste] l[iidu] juhid tahtsid Eesti riigivõimu venna vere valamisega haarata, siis pean mina seda jultunuks katseks, mis tervet meie riiki hädaohtu oleks võinud viia ja mõistan selle mõttetu katse hukka ja loodan, et kõik end. Liidu liikmed sama teevad [---].”⁸⁹ Pöördumise iseloom ja kontekst lubavad oletada, et see avaldus oli tehtud poliitilise politsei ettekirjutuste kohaselt. Vabadussõjalaste väidetava mässu katsega oli poliitiline politsei teostanud 11. detsembril Viksi juures Rõuges läbiotsimise. Tema töökabinetis olevalt riuililt leiti poleeritud raamis kindral Andres Larka

„kui riigipööret soovinu” foto.⁹⁰ Oma sõnul sai Viks vapside mässukatsest teada alles 8. detsembri õhtul, aga mitte varem. Ajakirjanduses ilmunud „Teadaande” kaudu olevat ta „avaldanud oma poolehoidu Vabariigi Valitsusele, sest praegune Valitsus on annud meie kirikule tunnustava seisukoha ja on kirikut tema au kohale tagasi tõstnud”.⁹¹ Rõuge Isamaaliidu osakonna juhataja Tint esitas 1936. aasta jaanuaris piiskop Rahamäele siiski avalduse, milles süüdistas Viksi seotuses vapside mässukatsega ja riigijuhtidele antud „ausõnade ja riigivastase vabsliku elemendi väljajuurimise lubaduste” unustamises. Tint nõudis, et piiskop tagandaks Viksi oma ametikohalt.⁹²

Need süüdistused olid küll alusetud, sest poliitiline politsei ei suutnud tõendada Viksi seotust 8. detsembri sündmustega. Kuid pikantsust lisab siiski seik, et siseminister võttis Isamaaliidu Rõuge osakonna juhatuse liikmed oma kaitse alla ega soovitanud esitada nende laimava tegevuse peale kaebust. Viks kinnitas omalt poolt, et ta toetas vabariigi valitsuse ja riigivanema tööd küll kantslist, küll kirjas ja ka igasugustel isamaalistel pidudel.⁹³ Eenpalu uskus rohkem siiski Isamaaliidu Rõuge osakonna kaebajaid, ja vaadanud 23.3.1936 läbi Petseri poliitilise politsei komissari ja Petseri-Võru prefekti ettekanDED, leidis, et Viks ei olnud oma meelsust muutnud, vaid oli koondanud oma lähemateks kaastöolisteks koguduse nõukogusse ja juhatusse peamiselt endisi EVL tegelasi. Kirikuseaduse §19-le toetudes otsustas Eenpalu keelata Viksil kirikuõpetaja ametikohuste täitmine Rõuges.⁹⁴ Vikside perekond tuli Võru maakonnast kolmekümne päeva jooksul välja saata.⁹⁵

Viks püüdis endiselt kinnitada oma süü-

⁸⁶ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Voitka ülekuulamisprotokoll 16.07.1935.

⁸⁷ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Viksi ülekuulamisprotokoll 17.07.1935.

⁸⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. J. Mägi 18.07.1935 Märkused.

⁸⁹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi siseministrile 23.12.1935.

⁹⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Kusta Sikka ülekuulamisprotokoll 13.12.1935.

⁹¹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Rahamäele 19.12.1935.

⁹² EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – F. Tint Rahamäele 11.01.1936.

⁹³ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Konsistooriumile 24.01.1936.

⁹⁴ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Eenpalu otsus 23.03.1936.

⁹⁵ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsuse direktori otsus 25.03.1936.

tust ja tuletas meelde, et ta oli pärast 8. detsembri sündmusi teinud kõik, et ennast jäädavalt distantseerida kõigest sellest, mis teda oli sidunud vapsidega. Ka oli ta kutsunud rahvast jutlustes ja kõnedes viimasel rahvahääletusel andma oma poolthääl riigivanema sammudele. Ta palus väljasaatmise otsuse täitmise aega pikendada.⁹⁶ Eenpalu kirjutas sellele palvele 24. aprillil peale resolutsiooni „jätta tagajärjeta”.⁹⁷ Viksid lahkusid Rõugest 28. aprillil, et asuda elama Valka.

1936. aasta novembris hakkasid ilmema asitõendid, mis kinnitasid Isamaaliidu Rõuge osakonna juhatuse esitatud süüdistuste alusetust.⁹⁸ Seepärast tuli vettpidavamast süüdistusmaterjali hakata tagantjärele koguma ja otsima sealt, kuhu polnud varem vaadatud. Võru poliitilise politsei juhataja viis allkirja vastu Rõuge kogudusest ära koguduse kroonika. Kui see tagasi toodi, siis olid sealt siseministri tehtud otsusel (11.02.1937) välja võetud lehed, mis sisaldasid sissekandeid ja märkusi viimaste aastate kohta.⁹⁹ Kroonikast lõigati välja umbes 10–12 lehekülge, nendel oli „muu hulgas ka asjalikke märkmeid. Suurem hulk sissekandeid aga sisaldas arvete õiendamist kohalikkude tegelastega ning õp. Viksi seisukohti vapside kavatsuste ning praeguse riigikorra suhtes. Leidus ülistavaid märkusi kindral Larka aadressil ning praegust korda oli nimetatud ebaseaduslikuks. Kuna aga need sissekanded olid kõik tehtud enne õp. Viksile vastava karistuse määramist, siis arvatavasti ei ole neis mingit uut süüdistusmaterjali leitud [– – –] Siseministri otsuse ärakirjas oli ka tsiteeritud üksikuid lauseid,” kirjutas Rõuge kogu-

duse asetäitja õpetaja Johannes Hiimets.¹⁰⁰

Väljalõigatud kirikukroonikalehti ei tagastatud kogudusele ja neid ei ole õnnestunud senini leida ka arhiividest, kuid siseministri otsuse ärakirjas tsiteeriti kroonika lehtedelt leitud lauseid, nagu näiteks vapside 8. detsembri sündmustega seoses, et „grupp vabadussõjalasi tahtsid väevõimuga jalule seadida demokraatlist põhiseaduslikku korda, mis rikutud oli, aga tabati politsei poolt”; „keegi ei tohi oma mõtteid avalikult väljendada, väga paljud on vangistatud, kui keegi on sõandanud mõnd kritiseerivad sõna ütelda praeguse diktatuuri kohta. Igasuguste abinõudega, survega jne. sunniti inimesi hääletama 1936 a. 24 veebruaril K. Pätsi kavade poolt”; „Praegu valitseb kõige täielikumal kujul surve ja kättetasumise iha. Poliitika taha paigutatakse kõik ja igat isiklikku vahekorda viiakse riiklise vajaduse mõtte alla. Võimu vastu ei saa midagi teha, sest valitseda mõõga ja täägiga ei ole raske.”¹⁰¹

Piiskopi otsusega oli Viks paigutatud pärast Rõugest lahkumist ajutiselt ümber Väike-Maarja koguduse õpetaja kohale.¹⁰² 1938. aasta aprilli lõpul palus Viks, et konsistoorium toetaks tema palvet saavutada amnestia ja saada õigus siirduda tagasi Rõuge koguduse õpetajaks.¹⁰³ Analoogse palvega pöördus ta ka siseministeri poole, kuid seal asju selgitades tuli siiski järeldusele, et loobub Rõugesse minekust.¹⁰⁴ Viksidele kehtestatud Võrumaal elamise keeld tühistati 27. juunil 1938.¹⁰⁵ Siseminister tühistas Viksile määratud Rõuge koguduse teenimise keelu alles 24.11.1939.¹⁰⁶ Sinna ta tagasi ei pöördunud.

⁹⁶ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Viks Eenpalule 18.04.1936.

⁹⁷ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Politseivalitsus Viksile 15.04.1936.

⁹⁸ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi Isamaaliidu Rõuge osakonna juhatusele 10.11.1936.

⁹⁹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Johannes Hiimets Konsistooriumile 27.02.1937.

¹⁰⁰ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Johannes Hiimets Rahamäele 19.04.1937.

¹⁰¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Kokkuvõte pastor Valter Viksi riigivaenuliku ja maksva korra vastase tegevuse kohta Rõuges.

¹⁰² EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Teenistuskiri ja ka Konsistooriumi osalise koosoleku protokoll 14.02.1941.

¹⁰³ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Konsistooriumile 30.04.1938.

¹⁰⁴ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Konsistooriumi koosoleku protokoll 18.05.1938.

¹⁰⁵ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsus Konsistooriumile 27.06.1938.

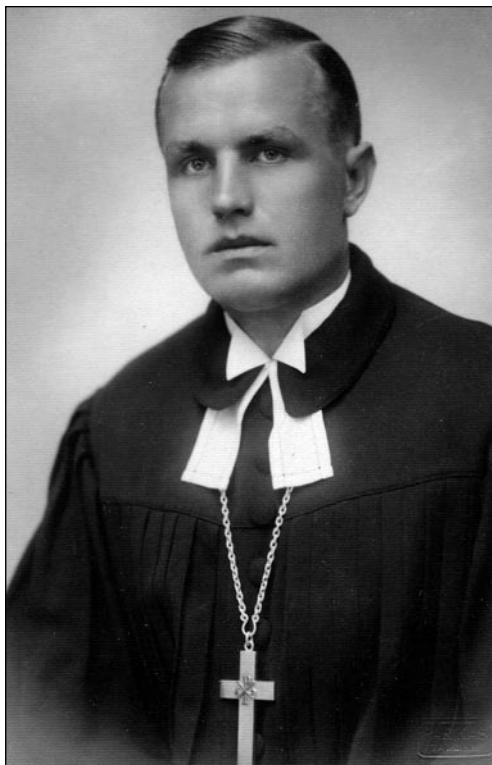
¹⁰⁶ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsus Konsistooriumile 25.11.1939.

Tallinna Pauluse koguduse õpetaja Rein Uhke suspendeerimine

Tallinna Pauluse koguduse õpetaja Rein Uhke tihedamad sidemed vabadussõjalastega said alguse ilmselt 1932. aasta sügisel, kui ta pidas 27. novembril Toomkirikus Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu IV kongressipäeva hommikul liidu saadikutele jumalateenistuse koos jutlusega.¹⁰⁷ Uhke vahistati 12. märtsil 1934.¹⁰⁸ Esimene ülekuulamine toimus 15. märtsil, siis selgusid poliitilisele politseile ka tema vapsidega liitumise motiivid, milleks olid vapside õilsad eesmärgid ja Tallinna Pauluse koguduse huvid, mida tuli kaitsta linnavalitsuses.¹⁰⁹ 28. märtsil toimunud ülekuulamisel lisas ta varasemale juurde täpsustava märkuse, et ta oli avaldanud EVL Tallinna osakonna liikmeks astumise soovi kas 1934. aasta jaanuaris või veebruaris ning osakond palunud tal kandideerida „Vabadussõjalaste Rahvalikumise” kolmikutes, „sest oli soovitatav, et nende hulgas oleks olnud kandidaadina ka kirikuõpetaja”.¹¹⁰

30. mail saatis Uhke palve ülemjuhatajale (Laidoner) ja kinnitas, et ta ei tundnud vabadussõjalaste „ebalegaalseid sihte”, vaid ainult nende legaalseid ja ausaid põhimõtteid. „Võimalik, et olen mõnes kohas eksinud ja olen kõrvale kaldunud oma kirikuõpetaja elukutse otsekohestest ülesannetest, siis kahetsen siinjuures väga ja palun Teilt, Härra Ülemjuhataja, andestust. Ühtlasi kinnitan siin oma ausõna ja allkirjaga, et loobun tulevikus täiesti poliitilisest tegevusest [– – –] kusjuures mul ei ole ühist suletud liikumisega.”¹¹¹

Kaitsevägede ülemjuhataja otsusega 13.06.1934 saadeti Uhke välja Läänemaale Jõgisoo vallas olevasse isatallu, nagu ta oli

Rein Uhke. Foto EELK konsistooriumi arhiivist

soovinud. Aega anti selleks viis päeva.¹¹² Tallinnast lahkus ta 19. juunil ja juulis anti talle luba soovi korral elada ka Haapsalus. Viimast oli ta palunud seepärast, et tal oli pooleli teadustöö Haapsalu kirikust.¹¹³ Erilool jäeti talle võimalus teha visiite ka Tallinnasse, kus ta 25. juulil kohtus piiskop Rahamäega ja palus, et piiskop isiklikult toetaks ülemjuhataja juures tema amnestiapalvet.¹¹⁴ Seda palvet oli piiskop valmis igati toetama. Tegelikult oli Rahamägi seda küsimust arutanud Laidoneriga juba 15. juulil ja kinnitanud, et Uhke oli lubanud pühenduda ainult oma otsestele ülesannete-

¹⁰⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I Legaalne periood (1929–1934). – Studia Baltica Stockholmiensia 6. Uppsala, 1991, lk. 150.

¹⁰⁸ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 423.

¹⁰⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Reinhold Uhke ülekuulamisprotokoll 15.03.1934.

¹¹⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Reinhold Uhke ülekuulamisprotokoll 28.03.1934.

¹¹¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Uhke Ülemjuhatajale 30.05.1934.

¹¹² ERA, f. 852, n. 1, s. 190.

¹¹³ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Uhke Ülemjuhatajale 13.07.1934 ja Ülemjuhataja abi Uhkele 20.07.1934.

¹¹⁴ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Uhke Rahamäele 25.07.1934; ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Ülemjuhataja abi Uhkele 24.07.1934.

¹¹⁵ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi ülemjuhatajale 26.07.1933.

le.¹¹⁵ Ka Tallinna Pauluse koguduse nõukogu oli pöördunud piiskop Rahamäe kaudu Riigivanema poole ja palunud, et Uhke väljasaatmise aega lühendataks, sest kogudus oli oma õpetajaga väga rahul.¹¹⁶

Uhke küsimus oli piiskop Rahamäe jaoks oluline veel teiselgi põhjusel, ja võib-olla oli see piiskopi jaoks isegi olulisim. Nimelt pidas Tallinna Pauluse kogudus oma jumalateenistusi Tallinna Toomkirikus ja et samal ajal lähenes ka Rahamäe piiskopiks pühitsemise päev, siis oli ikkagi imelik, et koguduse õpetaja Uhke oli ametist suspendeeritud. „Mitte, et ennast segada riigi ja Teie tegevusse ning korraldusse, vaid usaldades Teie suurt lahkust ja heasoovlikkust, mida ma juba nii mitu korda olen tundma õppinud, julgen pöörduda Teie poole, härra Kaitsevägede Ülemjuhataja: kas ei oleks võimalik selleks ajaks muuta ümber otsus R. Uhke kohta ja lubada teda asuda Tallinna oma kohale. Mina võtan tema pärast täieliku vastutuse oma peale; tema oli ja on noor ja ma tahaksin loota, et tema minu käekõrval ja silma all arendab oma positiivseid jooni Jumala riigi auks ja meie Eesti riigile kasuks.”¹¹⁷ 12. septembril kirjutas kindralleitnant Laidoner sellele avaldusele pisut ebalevalt, et „võib vist lubada”. Kuid päev hiljem, pärast Laidoneriga konsulteerimist, kirjutas Politseivalitsuse direktor Kuuskänd avaldusele – „ei ole võimalik”.¹¹⁸

Möödus rohkem kui kuu. Vahepeal olid vabadussõjalaste juurdlusmaterjalid kokku pandud ja politseidirektor Kuusekännu poolt esitatud kohtupalati prokurörile. Mitmed vapsid olid saanud loa asuda tagasi oma töökohtadele, kuid Uhke oli endiselt väljasaadetud. Rahamägi saatis taas kord isikliku kirja kindral Laidonerile ja palus, et Uhkele antaks luba asuda tööle Tallinna Pauluse koguduses. Ta seletas ja põhjendas endise

vapsist vaimuliku eksimusi tema noorusega. Piiskop kordas ja rõhutas, et Uhke oli oma teguviisi kahetsenud ja lubanud nii Laidonerile kui ka Rahamäele, et loobub poliitika tegemisest. Rahamägi ei uskunud, et Uhke oleks kusagil teravamalt kõnelenud kui nüüd vabadusse lastud endise Võitluse toimetaja Juhan Libe. Ta pigem kartis, et Uhke võis muutuda „kibedaks”, ja tuletas Laidonerile kui „suurele psühholoogile” meelde, et „õigel ajal ja õigel kohal armuandmine ka 100 süüalusele on vahel tuhat korda õnnistusttoovam riigile, kui kuni viimaseni kinnihoidmine”¹¹⁹.

Piiskopi palve jäi järjekordselt tulemusteta ja Uhkele endale jäi mõistatuseks, mis asjaoludel teda Tallinna ei lubatud, kuigi vestluses piiskopiga neli kuud tagasi oli viimane teatanud, et kindral Laidoner oli lubanud kaasa aidata tema pagendusest vabastamisele. Ta kinnitas uuesti, et oli elanud võimalikult tagasihoidlikult. Suvel oli ta kahes kohas jutlustanud, sest jutlustamise keeldu polnud talle otseselt kehtestatud. Kuid hiljem, saades teada, et ka seda ei sallita, oli ta jutlustamisest loobunud. Kaheksa kuud oli ta juba pagenduses viibinud ja palus, et piiskop teeks veel ühe katse tema vabastamiseks, sest selline ebamäärane kohtu ootamine ei lasknud tal korralikult sel hetkel oma ainsa töö ehk teadustööga tegelda.¹²⁰

Paigast ei liikunud aga midagi ja novembri lõpul pöördus piiskop siseministri poole ning palus väga ühemõtteliselt ja konkreetselt Uhkele armu anda.¹²¹ Seda palvet ei saanud Einbund väidetavalt rahuldada, sest Uhke oli olnud vapsidega „liiga tihedalt” seotud ja töötas pealegi veel nii „silmapaistvas koguduses, kelle palvekojaks piiskopi kirik”. Einbund soovitas Rahamäel Uhke ümber paigutada välja-poolle Tallinna ja Tartut.¹²² Nii otsustaski konsistorium 13. detsembril määrata Uhke Kullamaa õpetaja Henn Undi isiklikuks adjunk-

¹¹⁶ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Tallinna Pauluse koguduse nõukogu esimees Rahamäele 20.07.1934.

¹¹⁷ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi J. Laidonerile 11.09.1934.

¹¹⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 190, lk. 29. Ülemjuhataja abi Rahamäele 19.09.1934.

¹¹⁹ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Laidonerile 15.10.1934.

¹²⁰ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Uhke Rahamäele daatumita.

¹²¹ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi siseministrile 23.11.1934.

¹²² EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Einbund Rahamäele 08.12.1934.

tiks.¹²³ Pärast seda, kui oli kontrollitud operatiivjälgimisega Uhke poliitilist meelsust ja selgitatud välja, et tal ei olnud enam kontakte endiste vapsidega Tallinnas, tühistati 1935. aasta aprillis Uhke pagendus ja ta võis elada kõikjal Eestis.¹²⁴ Rahamägi küsis ka Eenpalult isiklikult üle, kas see tähendas, et Uhke võis jätkata oma tööd ka Tallinna Pauluse koguduses. Selles küsimuses toimusid 16. ja 17. aprillil piiskopi ja siseministri vahel telefonikõnelused, mille sisust ei ole säilinud märkmeid.¹²⁵ Kuid kolme päeva pärast võis piiskop Rahamägi President Pätsile, nagu Issand Jeesus Kristusele enesele kirjutada: „Palun vastu võtta minu otsekohene tänu Ülestõusmise Pühade rõõmu eest, mida valmistasite [---] Tallinna Pauluse kogudusele sellega, et lubasite tema õpetajat tegevusse asuda [---] Tahan julge olla, et Teie usaldus ja arm ei ole mitte asjata.”¹²⁶

Märjamaa õpetaja Jaan Lääne suspendeerimine

Poliitiline politsei alustas Märjamaa koguduse õpetaja Jaan Lääne varasema tegevuse põhjalikumat uurimist 1936. aastal, kui Isamaaliidu Märjamaa osakonnalt ja rahvuskomiteelt tuli 27.02.1936 peaminister Eenpalule informatsioon, et Lääne ütles ära 16. veebruaril toimuma pidanud rahvuslippude õnnistamisest; keeldus kirikus teatamast Kaitseliidu soovist organiseerida rahvale 19. jaanuaril ühist riigi juhtide kõnede kuulamist raadiost ja pidas sel päeval harukordselt pika jumalateenistuse, nii et inimesed ei jõudnud kella 12-ks raadiote juurde. Lisaks süüdistati Läänet veel vaenu-likus suhtumises nimede eestistamisse; vabariigi aastapäeva jumalateenistusel polevat ta piisavalt esile tõstnud selle päeva tähtsust,

Jaan Lääne. Foto EELK Konsistooriumi arhiivist

vaid teatanud lakooniliselt, et jutluse teema oli piiskopi poolt ette kirjutatud.¹²⁷

Uuesti võeti kasutusele vanad süüdistused, et Lääne olevat 1934. aasta palvetundides kõnelenud pooldavalt vapsidest, öeldes, „et need on nagu Jumala rahva sekka toonud ja armastust süvendanud” ja 1933. aastal oli Lääne korraldanud kaks erilist jumalateenistust vapsidele, kus kutsunud rahvast hääletama vapside „põhimõtete kasuks”.¹²⁸ Pärast EVL sulgemist öelnud Lääne Valgu algkooli palvetunnis, et vapse mustatakse ja et kogu EVL sulgemine ei ole midagi muud kui poliitiliste erakondade manööver, „kes olles võimu juures püüdsid oma kardetavat võistlejat EVL:i likvideerida, selleks et ise võimu juurde jääda”.¹²⁹ Niisiis oli Lääne üks väheseid vaimulikke, kes kritiseeris häälekalt riigipööret.

Siseminister Eenpalu otsusega keelati Läänel 23. märtsil 1936 kirikuõpetaja ametikohuste täitmine Märjamaa koguduses.¹³⁰ Lääne

¹²³ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Uhkele ja Untile 14.12.1934.

¹²⁴ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Uhke Rahamäele 15.04.1935; ERA, f. 852, n. 1, s. 190, lk. 51–55.

¹²⁵ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Eenpalule 15.04.1935.

¹²⁶ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Pätsile 20.04.1935.

¹²⁷ ERA, f. 852, n. 1, s. 923.

¹²⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 12p. Isamaaliidu Valgu osakonna juhatuse esimehe Mihkel Lauteri tunnistus 06.03.1936.

¹²⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 15. Poliitilise politsei assistendi raport Tallinnas 07.03.1936.

¹³⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. Siseminister Eenpalu otsus 23.03.1936.

kaebas selle otsuse edasi Riigikohtule. Ka Märjamaa koguduse juhatus tõendas oma õpetaja süütust ja palus otsuse muutmist.¹³¹ Politseivalitsuse direktor otsustas aga 25. märtsil, et Läänel oli Lääne maakonnas viibimine kuni kaitseseisukorra kestvuseni keelatud. Märjamaalt lahkumiseks anti talle kolmkümmend päeva.¹³² Palvele see otsus tühistada vastati alles pärast kolmekümne päeva möödumist 9. mail eitavalt.¹³³ Lääne lahkus Märjamaalt 25. aprillil ja lubas asuda elama Võhmasse.¹³⁴

Kuulumist EVL-i ridadesse ja oma vaa-dete aktiivset levitamist Lääne eitas: „Missugust vaadet või organisatsiooni vaimu mina pooldan, seda võib vaevalt kõrvaline isik teada; pealegi minu suhtes, kuna olen kinnise iseloomuga, kes oma vaateid ei lähe teistele avaldama või peale suruma. Kas keegi poliitiliste sündmustega kaasa läheb või passiivseks pealtvaatajaks jääb, on iga isiku ja ka iga kirikuõpetaja eraasi.” Ta palus Riigikohtul siseministri otsus tühistada.¹³⁵ Eenpalu palus jätta Riigikohtul Lääne kaebuse rahuldamata.¹³⁶

Riigikohus arutas Jaan Lääne kaebust 5. juunil. Tema advokaat rõhutas, et „põhiseaduse järgi on meil kindlustatud meelsuse ja mõtete vabadus [– – –] Õpetaja peab olema iseseisev isik, kes võib öelda tõtt ka kõrgetel kohtadel seisvatele isikutele,” ja nõudis siseministri otsuse tühistamist. Riigikohus otsustas seda mitte teha, sest Lääne oli enne vabadussõjalaste liikumise sulgemist olnud selle agar toetaja ja veendunud vapside liikumise mõtteosalisena oli eelistanud jääda passiivseks kõrvaltvaatajaks „praegusel riiklikult tähtsal ülesehitustöö ajajärgul [– – –]

takistades sellega kiriklise, ühiskondlise ja riikliku ülesehitustöö ja rahva üksmeele saavutamise normaalset edenemist”¹³⁷.

Märjamaa koguduse liikmed nõudsid õigluse taastamist ja tuletasid Eenpalule meelde: „Õiglus on tagasi tõrjutud ja õigus seisab kaugel, sest tõde komistab tänaval ja ausus ei saa sisse tulla.” (Js 59:14).¹³⁸ Seda soovi korrati ka 3. ja 4. oktoobril toimunud visitatsiooni ajal ning piiskop Rahamägi lubas sellest teavitada „vastavaid ülemusi”. Märjamaa jaoskonna politseikomissari hinnangul ei puudunud aga Lääne Märjamaale tagasitoomise soovides „teatud poliitiline maitse”.¹³⁹ 1936. aasta detsembris esitas Lääne siseministrile uue palve, et teda lubataks uuesti tööle asuda Märjamaa kogudusse.¹⁴⁰ Sellele palvele kirjutas siseminister 17. detsembril lõpuks oma armuandmise otsuse.¹⁴¹

Riho Saard

(1961)

Lõpetanud 1997. aastal Helsingi Ülikooli Teoloogiateaduskonna magistrina. Kaitses 2000. aastal Helsingi Ülikoolis doktorikraadi teoloogias kiriku ajaloo alal. Helsingi ja Joensuu ülikoolide kirikuajaloo dotsent. Töötab EELK Usuteaduse Instituudis ajaloolise õppetooli professorina. Avaldanud 12 monograafiat ja 15 teadusartiklit. Uurimisvaldkonnad: Eesti kiriku ja usuliikumiste ajalugu, Hiiumaa kultuurilugu, Soome ja Eesti kultuurikontaktid.

¹³¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. Märjamaa koguduse juhatuse protokoll 26.03.1936.

¹³² ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 32.

¹³³ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 36.

¹³⁴ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 37.

¹³⁵ ERA, f. 1356, n. 2, s. 2161. Jaan Lääne kaebus Siseministri otsuse peale. – J. Lääne Riigikohtu Administratiiv-osakonnale 23.04.1936.

¹³⁶ ERA, f. 1356, n. 2, s. 2161. Jaan Lääne kaebus Siseministri otsuse peale. – K. Eenpalu Riigikohtu Administratiiv-osakonnale 30.04.1936.

¹³⁷ ERA, f. 1356, n. 2, s. 2161. Jaan Lääne kaebus Siseministri otsuse peale. – Kohtuistungi protokoll 05.06.1936.

¹³⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 39. Märjamaa koguduse liikmed Eenpalule 07.06.1936.

¹³⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. Märjamaa jaoskonna politseikomissari Lääne-Saare Prefektile 07.10.1936.

¹⁴⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. J. Lääne Siseministrile 12.12.1936.

¹⁴¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 46.

Vabadussõjalased tšekistide haardes

Aigi Rahi-Tamm

■ 1930. aastate algul käisid poliitikalained Eestis kõrgele, suurem osa rahvast oli võtnud kindla seisukoha kas vabadussõjalaste poolt või vastu, erapooletuid oli vähe – nii tõdeb ajaloolane Heino Arumäe 1934. aasta sündmuste kaasaegsete kajastusi analüüsisvas ülevaates. Ühed pidasid vabadussõjalasi idealistideks, teised diktatuuri taotlevateks fašistideks.¹ Mõni aasta hiljem ei olnud vabadussõjalastele antavate hinnangute osas enam mingeid kahtlusi, Eesti ühiskonna sovetiseerimist läbi viivate Nõukogude tšekistide jaoks oli tegu „kontrrrevolutsioonilise ja nõukogudevastase elemendiga”, kellest tuli võimalikult ruttu vabaneda. „Vaenlase” kuvand püsis vabadussõjalaste kohal kogu Nõukogude perioodi ning on äratuntav ka tänasel päeval.

Nõukogude võimu vaenlaste esireas

1940. aasta suvel Nõukogude võimu kehtestamisega kaasnenud inimeste arresterimisel lähuti printsibiist, mille kohaselt tuli esmajoones vahistada isikud, kes olid võimelised organiseerima vastupanu ning kes olid nõukogude korra vastu kõige radikaalsemalt meelestatud. Kasutades hilisema ENSV julgeolekuministri Boris Kummi sõnastust, nähti 1940.–1941. aastal peamist ohtu „lailisaadetud parteide ja organisatsioonide juhtides ning nende

aktiivsetes liikmetes, esmajärjekorras sellistes organisatsioonides nagu „Vaps”, „Kaitseliit”, „Isamaaliit” ja teised”. Need „elemendid” olid kas osaliselt välismaale põgenenud, „põranda alla” varjunud või proovisid sisse imbuda Nõukogude institutsioonidesse, et „restaurerida kodanlikku korda”.² Seega tuli need ühiskondlikud jõud, kes olid valmis tegutsema Eesti Vabariigi taastamise nimel, kas hävitada või maha suruda.

Vabadussõjalaste üks juhte kindralmajor Andres Larka arreteriti oma kodus Nõmmel 23. juulil 1940. Aktiivsem vabadussõjalaste arresterimislaine algas 1940. a. oktoobrist-novembrist. Peaaegu kõik vabadussõjalaste juhtivtegelased, kellele määrati 1936. aastal vanglakaristus, arreteriti Nõukogude julgeolekuteenistuse poolt 1940.–1941. aastal.³ Vabadussõjalasi ja nende pereliikmeid oli rohkearvuliselt 1941. aasta juuniküüditatute seas.

1941. aasta sõjasündmuste tagajärjel katkenud Nõukogude repressioonid jätkusid taas 1944. aasta sügisel, ettevalmistused nende toimusid juba Nõukogude tagalas, kus muu hulgas tegeldi ka erinevate süüdistusandmete kogumise ja korrastamisega.

Suurim endiste vabadussõjalaste arresterimislaine jäi esimestesse sõjajärgsetesse aastatesse ja oli oma haardelt võrreldav 1941. a. juuni-juulikuiste vahistamisega. Järgmine aktiivsem kinnipidamiste periood langes aastatele 1948–1951.

Kompromiteerivate andmete kogumisest

1940. a. sügisel, mil Eesti arhiivid allutati Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadile (SARK) ning kõik dokumentaalsed arhiivimaterjalid riigistati, pandi alus ka massilisele kompromiteerivate andmete kogumise süsteemile. Nõukogude korra vaenlaste paljastamise eesmärgil tuli hakata nii olemasole-

¹ H. Arumäe. 1934. aasta 12. märts kaasaegsete hinnanguis. – Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Tallinn, 2007, lk. 19–20.

² ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 136. ENSV julgeolekuminister B. Kummi ettekanne „Julgeolekuorganite tööst ENSV-s perioodil 1940–41 ja 1944–48” EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele 16. oktoobril 1948.

³ A. Kasekamp. The Radical Right in Interwar Estonia. Houndsmills, Macmillan, 2000, lk. 133.

vaid arhiivifonde kui ka äsja likvideeritud, natsionaliseeritud asutuste ja organisatsioonide dokumentatsiooni süstemaatiliselt läbi töötama. Kogutav andmestik kuhjati „poliitvärvingute kartoteeki”, mis pidi aitama tšekiste nende operatiivtöös. Esmalt võeti kartoteegis arvele need isikutekategooriad, kelle ühiskonnast isoleerimisega tegeldi kiirendatud korras. Nende sekka arvati endised Eesti Vabariigi valitsuse liikmed, kohtu-, prokuratuuri- jm. administratsioonisüsteemi kuulunud isikud, parteide liikmeskond jne. Aastatega isikutering üha laienes. Nii hakati dokumentidest välja otsitud nn. kompromiteerivaid andmeid kasutama ära inimeste süüdistamiseks nõukogudevaenulikus tegevuses. Vahemikus jaanuarist maini 1941 võeti „poliitvärvingute kartoteegis” Eestis arvele 37 794 isikut.⁴

Andmeid vabadussõjalaste kohta koguti nii esimesel Nõukogude perioodil kui ka hiljem Nõukogude tagalas Kirovis, kuhu olid evakueeritud Riigi Keskarhiivi eriosakonna materjalid. 1942. a. juunis, mil vahepeal katkenud fondide läbisõelumist taas jätkati, keskenduti kõigepealt just Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL) liikmete otsimisele. 1942. aastal võeti Tallinna, Tartu, Võru ja Petseri Poliitilise Politsei Komissari fondide põhjal arvele 3864 „vapsti”.⁵ Seejärel sattusid tähelepanu keskmesse vene monarhistid, Isamaaliidu liikmeskond, Poliitilise Politsei töötajad ja kaastöölised, vabatahtlikuna Nõukogude–Soome sõtta läinud isikud, perioodil 1918–1921 erinevates riigiteenistuse ametites olnud isikud jne., jne. Vabadussõjalaste väljaselgitamist ning nende süüdistamist lihtsustas oluliselt ka Poliitilise Politsei sisekasutuses olnud isikuandmete kartoteek u. 200 000 kaardiga, mis samuti süstematiseeriti Kirovis ära ning mis leidis seejärel rohket kasutamist.

Represseeritud „vapside” arvudest

Olemasolev andmestik lubab väita, et Nõukogude jõuministeeriumide kasutuses oli rikkalik materjal vabadussõjalaste kohta, iseküsimus oli, kuidas ja millal leidsid need andmed ärakasutamist inimeste vastu. Kuna „poliitvärvingute kartoteegi” andmestik, nagu ka mitmed teised isikute represseerimisi kajastavad andmekogud, on veel koostamisel, on siin tegu vaid esialgse andmeanalüüsiga.

Eesti Represseeritute Registri Büroo on dokumenteerinud andmed rohkem kui 50 000 Nõukogude perioodil poliitilisel põhjusel arreteeritu kohta.⁶ Paraku ei ava nimetatud andmestik kõigi nende isikute süüdistuse sisu, see on ära märgitud vaid osadel juhtudel. Represseeritud isikute registrist leiab u. 300 isikut märkega „vapsti”, kajastades vaid üht osa neist. Võttes arvesse vabadussõjalaste kui märgistatud grupi vastu suunatud tegevust ning olemasolevat kompromiteerivate andmete hulka, peaks Nõukogude ajal represseeritud vabadussõjalaste arv olema oluliselt suurem.

Represseeritud isikute registri ja „poliitvärvingute kartoteegi” piiratud mahus andmete omavaheline võrdlus (K ja L-iga algavate isikunimedega osas) tõendab, et Nõukogude ajal karistati u. 15–20% Vabadussõjalaste Liitu kuulunud isikutest, kes olid kartoteegis arvele võetud. Need 651 algustähega K ja L nimedega vabadussõjalast, kelle kohta leidub andmeid represseeritud isikute registris, on märk sellest, et süüdistatavaid oli mitte mõnisada, vaid kordi rohkem. Seda, kui ammendav on kartoteegi andmestik vabadussõjalaste kohta, on praegu veel raske täpselt hinnata. Hinnangud vabadussõjalaste arvu kohta kõiguvad vahemikus 20 000 kuni 40 000.

⁴ Eesti arhiive tabanud muutuste kohta vt.: P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tännberg. Tartu, 2007, lk. 106–150. „Poliitvärvingute kartoteegi” kohta vt.: A. Rahi-Tamm. Arhiivid nõukogude repressiivaparaadi teenistuses – „poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940–1956. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1/2 (127/128), ilmunisel.

⁵ ERA. f. R-2338, n. 1, s. 33, l. 41.

⁶ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Raamat 1–3. (Koost. L. Õispuu.). Tallinn, 1996–2005.

Nõukogude represseeritu juurdlustoimik

Nende andmete taustal kerkib paratamatult küsimus Nõukogude repressioonipraktikast. Kui oluline oli selline „poliitilise mineviku” fakt nagu „vaps” – mil määral mõjutas see karistumäärasid?

Selle mõistmiseks tuleb vaadata represseeritute isikutoimikuid, kus on kirjas isikule esitatud süüdistused, nende tõestamiskäik, ülekuulamise või muul moel saadud tunnistused, formuleeritud kohtuotsus jms. Tegu on allikaliigiga, mis vajab ühtviisi nii delikaatset lähene mist kui ka tarvilikku kasutamisoskust. Ükski neist toimetustest ei paku esitatud küsimustele kiireid vastuseid. Paratamatult sunnivad eba võrdse mahu ja sisutihedusega toimetused süvenema uurijat mitmetesse kõrvalteemadesse, et mõista konkreetse isikuga seondunud situatsiooni tervikuna. Alljärgnevalt on selliseid sissepõikeid püütud siiski vältida, fokuseerides tähelepanu eelkõige vabadussõjalaste tegevusega kaasnenud süüdistuspunktid. Analüüs tugineb kümnekonnale isikutoimikule nii sõjaeelsetest kui ka -järgsetest aastatest. Käesolevas valimis on jälgitud, et selles ei figureeriks ainult tuntud vabadussõjalased, vaid ka organisatsiooni lihtliikmeskond.

Andres Larka „süüasi”

1940. a. juunis alanud arreteerimised puudutasid esmalt Poliitilise Politsei töötajaid, kõrgemaid sõjaväelasi ja riigiametnikke, endisi kohtu- ja siseministreid, sealhulgas 1918. a. sõjaministri ametis olnud kindralmajor Andres Larkat.

Esmalt tegeles Larka ülekuulamisega NSVL SARK eriesindaja Eestis Moisei Mamijev. Kahel järjestikusel ööl üle kuulatud Larkalt nõuti hakatuseks andmeid tema enda ning lähisugulaste elukäigu ja tegevuse kohta. Seejärel tõstasid esikohale vabadussõjalaste finantseerimise küsimused. Mamijevit Larka üldsõnalised vastused ei rahuldanud, tema

huviks oli saada Larkalt kätte tunnistus „vapsidele” välismaalt jagatud finantsabi ning ideeliste juhtnööride kohta.

On täiesti ilmne, et julgeolekul oli vabadussõjalaste suhtes olemas oma kõigutamatu ettekujutus – see liikumine oli algatatud Saksa fašistide poolt, tegutses nende juhtimisel ja finantsilisel toetusel eesmärgiga kehtestada Eestis fašistlik diktatuur, „vapsid” olid kas otseselt või kaudselt seotud Saksa luurega ning toetasid nõukogudevastast tegevust. Sellest kujundist lähtuvalt osutasid kõik vabadussõjalaste ülekuulamistel antud ütlused, mis ei kinnitanud nimetatud arusaama, vales.

Ka Larkat süüdistati korduvalt valetamises ning oma „süü” eitamises. Pärast juulikuseid ülekuulamisi tuli neisse mõningane paus. Hiljem võttis Larka „asja” üle ENSV SARK-i uurimisosakonna uurija, julgeoleku nooremleitnant Kirilenko. 20. septembril 1940 esitati Larkale süüdistus – „olles Eesti armee teenistuses kindrali auastmes tegeles NSVL vaenuliku tegevusega; oli kuni 1935. aastani vapside juht Eestis”.⁷ Sel ajahetkel ei tajunud Larka veel süüdistuse karmust, ta esitas palvekirja, et teda võimalikult ruttu lõplikult küsitletaks ning seejärel aresti alt vabaks lastaks. Seda aga ei juhtunud, selle asemel toimus tema kodus läbiotsimine, mille käigus võeti ära vabadussõjalaste lipp, kolm fotoalbumit, üks kohver kirjadega ja fotonegatiivid. Läbiotsimise käigus leitud biograafiliste andmetega brošüür, mis kinnitas Larka sõjaväelist jm. tegevust, lisati asitõendina juurdlusmaterjalide sekka.

„Vapside” sidemed välismaaga, Soome kaudu hangitud relvade päritolu, Saksa kommunistidelt konfiskeeritud rotatsioonimasina soetamine olid küsimused, millele Larkalt oodati kindlaid vastuseid. Larka eitas sidemeid välismaaga ega lisanud selliseid detaile või üksikasju, mis kinnitanuks „vapsidele” esitatud süüdistusi. „Ma olen rääkinud tõtt, mingeid sidemeid välismaaga ei ole omanud mina ega meie organisatsioon.”⁸ Uurija Kirilenkos Larka usaldust ei äratanud, mis-

⁷ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, l. 22.

⁸ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, l. 25.

tõttu ta Larkat ka agendiks värvata ei soovinud.⁹ 31. jaanuaril 1941 koostatud süüdistuskokkuvõtte kohaselt seisnes Larka „kontr-revolutsiooniline tegevus” eelkõige tema ametis (oli Vabadussõja ajal kindral ja ametis kindralstaabis, hiljem Eesti sõjaminister, võitles aktiivselt Punaarmee ja revolutsioonilise liikumise vastu). Lisaks sellele oli ta „kontr-revolutsioonilise organisatsiooni „vapsid” juht ning nimetati 1934. aastal Eesti Vabariigi presidendi kandidaadiks. SARK vägede Balti Ringkonna Sõjatribunal karistas Andres Larkat Vene NFSV §58-13, 58-2 alusel vabadusekaotusega 8 aastaks paranduslike tööde laagris ühes asumisele saatmisega 3 aastaks ja vara konfiskeerimisega.

Tundub, et Larkale jäi lõpuni arusaamatuks talle esitatud süüdistuste sisu, näiteks see, kuidas saab Eesti Vabariigi nimel peetud võitlust nimetada kommunistliku liikumise mahasurumiseks jpm. „Seda, et ma 1918–1920 Eesti armee kindralmajorina osalesin sõjas Punaarmee väeosade vastu, siis sellest Nõukogude ja Eesti vahelisest sõjast ei saanud ma Eesti armee kindralina kõrvale jääda.”¹⁰

Viimased andmed Larka kohta pärinevad Kirovi oblasti SARK valitsuse vanglast nr. 2 (Malmõži linnas), kus ta 8. jaanuaril 1943 suri.

Arreteeritavate ringi laienemine

Isikute arreteerimise ja ülekuulamisega tegeanud SARK-i ja hiljem rahvakomissariaadi jagunemisel moodustatud RJRK-i (Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat) töötajatel ei olnud vabadussõjalaste süüdistamisega erilisi raskusi. Materjale ja tunnistusi nende süüdimõistmiseks oli piisavalt ainuüksi Poliitilise Politsei dokumentatsiooni hulgas. Täiendavaid tunnistusi „vapside” osas saadi ka esmajärjekorras vahistatud Poliitilise Politsei töötajate ülekuulamise käigus, neilt nõuti andmeid erinevate luurealutuste heaks töötanud

isikute ja informaatore kohta. Sealhulgas nõuti ka fašistlikust „vapslikust” liikumisest informatsiooni jaganud isikute kohta andmeid. Kas ja kui palju ülekuulamise käigus nimetatud vabadussõjalastest oma tegevusest kunagi Poliitilist Politseid informeerinud oli, on täiesti omaette küsimus, pigem on ülekuulatatavad politseinikud üles loetlenud neid „vapse”, kes parasjagu meelde tulid.

Järgmine vahistamiste laine puudutas juba mitmeid tuntud Vabadussõjalaste Liidu juhatuse liikmeid ja aktiivsemaid tegelasi. Andres Larka isikutoimikus nimetatud EVL juhtidest Karl Podrjäsik arreteeriti 23. oktoobril, Aleksander Seiman 29. novembril, Gottfried Dunkel 3. detsembril, Osvald Mitt 12. detsembril, Hans Paris ja Paul Telg 7. jaanuaril 1941. Neid ootasid ees süüdistused kodumaa reetmises (VNFSV kriminaalkoodeksi §58-1a), aktiivses võitluses tööliisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu (§58-13), rahvusvahelisele kodanlusele abi osutamises NSVL vastu suunatud tegude teostamisel (§58-4) jne., mis tähendas vangilaagrit või mahalaskmist – kõik nad hukkusid 1941.–1942. aastal.¹¹

Järjest laienevasse vahistatute ringi sattus aja jooksul üha rohkem ka Vabadussõjalaste Liidu lihtliikmeid. Uurijate tonaalsus „vapside” suhtes jäi samaks, sõltumata sellest, kas tegu oli aktiivse juhtfiguuri või tavaliikmega, sest nende jaoks oli tegemist „fašistidega”. Kui jälgida ülekuulamisprotokollide sõnakasutust, siis neis räägitakse vabadussõjalastest kui kontrrevolutsioonilise organisatsiooni, fašistliku partei või ka natsionaalsotsialistliku organisatsiooni liikmetest, kusjuures jutmärkidesse või sulgudesse on juurde lisatud kas „EVL”, „sõdalaste liit” või „vaps”. Kui 1940.–1941. a. protokollidest võib leida veel lihtsama sõnastuse, nagu „organisatsioon „vaps””, ilma mingi suunava vihjeta, siis hili-semates dokumentides on n.-ö. suhtumist suunav täiend pea alati juurde lisatud.

⁹ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, järelevalvetoimik l. 33p.

¹⁰ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, l. 23.

¹¹ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, 2006, lk. 333–359; www.okupatsioon.ee [21.04.2009]

Mitmed ülekuulataavad polnud sellise pealesurutud suhtumisega nõus, mõned neist keeldusid nimetamast liikumist kontrrevolutsiooniliseks või muuks sarnaseks, mõned üritasid uurija sõnakasutust omapoolses vastuses täpsustada ja kasutasid korrektselt sõnastust – Vabadussõjalaste Liit: „Organisatsiooni „Vapsid” – „Vabadussõjalaste Liitu” astusin ma 1932. a. lõpus või 1933. a. alguses.”¹² Samas tuleb arvestada, et ülekuulataivate vastuste sõnastuslike nüansside analüüs ei osutu tihti mõttekaks, sest ütlushi protokolliti ennekoike viisil, mis näis vastavale uurijale sobilik.

On üsna loomulik, et vahistatud on neile esitatud süüdistustesse suhtunud erinevalt. Oli neidki, kes oma seotust „vapsidega” lõpuni eitasid või siis püüdsid seda oluliselt mahendada, et süüdistustaset sel viisil pehmendada. „1934. a. astusin oma peremehe käsul organisatsiooni „vaps” kolme rublaga, mille eest mind organisatsiooni arvati, kuid aktiivselt ma seal ei tegutsenud.”¹³; „Ühinesin 1933. a. sügisel, kuid pean täpsustama, et ma ei olnud vapside liige, ma olin vaid kaasaalaja, liikmeks said olla Vabadussõjas osalejad, mina ju sellest sõjast osa ei võtnud, kuna elasin sel ajal Bakuus.”¹⁴

Isikuankeetides, mis arreteeritutel täita tuli, oli kuuluvus Vabadussõjalaste Liitu sageli nimetamata jäetud, ülekuulamise käigus oli seda aga juba raskem teha. Märkimata on jäetud ka 1934.–1935. aasta kinnipidamised ning karistused, mis vabadussõjalastele sel ajal Eesti Vabariigis osaks said. Kuna materjali vapside tegevuse kohta jagus piisavalt, ei näinud uurijad erilist vaeva sedalaadi tunnistuste kättesaamisega isikult eneselt. Küll muutusid tunnistused vabadussõjalastega seotuse küsimustes olulisteks hilisemate rehabiliteerimiste käigus, millel peatume pikemalt allpool.

Vabadussõjalastele esitatud süüdistuste sisust

“Organisatsiooni „vaps” liige” – trafaretne süüdistus, mis vabadussõjalastele arreteerimismääruses enamasti kohe osaks langes, pidi leidma eeluurimise käigus kinnitamist. EVL liikmelisus ei olnud arreteeritutele esitatud väidetavate „kuritegude” ainus punkt, pigem käsitleti seda kui täiendavat „süüd”. Teatud puhkudel, just sõjajärgsel perioodil, võis nimetatud fakt hilisemast süüdistuskokkuvõttest ka välja jääda. Seotus „vapsidega” kuulus nende „sobivate” argumentide hulka, mida andis vajadusel isiku vastu üsna kergesti ära kasutada, samas võis see protsessi käigus teiste piisavalt kaalukate tõendite olemasolul tagaplaanile vajuda ning kohtuotsuse langetamise hetkel kõrvale jääda.

Vabadussõjalaste n.-ö. raskemad süüteod (võitlus „revolutsioonilise liikumise” vastu Eestis jms.) olid suuresti seotud nende Vabadussõja-aegse tegevusega ning osalemisega Kaitseliidu töös. Tartu rahu lepinguga kaasnenud kohustuse – mitte rakendada vastastikku sanktsioone sõjategevusest osavõtu eest – meeldetuletamine uurijaile näis viimastele naeruväärne.¹⁵ Vabadussõda tähistas nende silmis vaid võitlust Punaarmee vastu, tsariarmeest Eesti rahvaväkke astunud ohvitserid ja sõdurid võrdsustati paljudel puhkudel valgekaartlastega,¹⁶ 1918. aastal moodustatud Eesti sõjaväge käsitleti kui valgekaartlikku armeed.

Nii näiteks süüdistati 1940. a. novembris arreteeritud kolonelleitnanti Oskar Luigat järgmises: endine tsariarmee staabikapten, olles vaenulikult meeletatud Nõukogude võimu suhtes, astus 1918. a. Eesti valgekaartlikku armeesse, oli soomusrongi nr. 3 komandör, millega võttis aktiivselt osa lahingutest

¹² ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 26308, l. 16p.

¹³ ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 14630, järelevalvetoimik, l. 27p.

¹⁴ ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 8215, l. 19.

¹⁵ H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 22.

¹⁶ Vt. M. Kröönströmi kommentaari nõukoguliku ajalookäsitluse kohta, mille kohaselt olid kõik need, kes võitlesid Nõukogude võimu vastu, vana korra restauratsiooni ihkavad valgekaartlased. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. *Dissertationes Historiae Universitas Tartuenssis*, 16. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk. 177.

Punaarmee vastu. Tema isiklikul korraldusel lasti sel ajal maha punaarmeelastest sõjavangid ja revolutsiooniliselt meelestatud kodanikud. Lisaks sellele oli Luiga 1933–1935 fašistliku partei keskjuhatuse liige ja samaaegselt ka partei maakonnakomitee esimees.¹⁷ Luiga juhtumi puhul keskendus uurimine ennekõike mahalaskmisjuhtumitele, et selgitada välja, kelle korraldusel need sündmused aset leidsid, tunnistajatena kuulati üle ka mitmed Luiga soomusrongil võidelnud mehed jpt. O. Luiga sai uurimise käigus juurde veel ühe süüdistuse – „kontrrevolutsioonilises agitatsioon ja propagandas” – kambris parteijuhtkonna aadressil räägitud terroristliku sisuga anekdoodi eest. Kuigi Luiga end täielikult süüdi ei tunnistanud ning ka teistelt ülekuulatatavalt saadud tunnistused olid kahetise sisuga, osutusid need Balti Ringkonna Sõjatribunalile piisavaks. Paragrahvide 58-13, 58-2 alusel Luigale määratud kõrgem karistumäär – mahalaskmine – teostati arvatavasti 24. juunil 1941 Pirita-Kosel Scheeli villas.¹⁸

Osavõtt Vabadussõjast võis osutada tõsi-seks argumendiks ka hilisematel aastatel, mida kinnitab näiteks Ernst Säge juhtum 1951. aastast.¹⁹ Tema arreteerimise määrusuisa kubiseb erinevatest süüdistustest, millest ei puudu seotus fašistlike organisatsioonidega „vaps” ja „Ugala” (tudengiorgani-

satsioon). ENSV MGB 2. eriosakonna ülem major Šarapov on erilise visadusega taotlenud tõendeid ja tunnistusi Säge tegevuse kohta Vabadussõjas, kuigi Säge seotus metsavendadega (neile meditsiinilise abi osutamine) oli tema süüdimõistmiseks tol hetkel täiesti piisav. Vettpidavad tunnistused leiti Säge korteri läbiotsimisel konfiskeeritud treffneristide väljaandest „Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum”,²⁰ milles olid avaldatud nii Säge „nõukogudevaenulik” artikkel Treffneri kooli õpilaste tegevusest Vabadussõjas kui ka teiste Kuperjanovi pataljonis võidelnud poiste mälestused.²¹ Need artiklid tõlgiti vene keelde ja lisati tõenditena juurdlusmaterjalide hulka. Tõenditena läksid arvesse veel teisedki artiklid, mis kõnelesid Kuperjanovi pataljoni kuulunud Tartu koolipoiste võitlusest Punaarmee üksuste vastu.²² See ja muu korterist leitud „nõukogudevastane” kirjandus toimetati ENSV MGB „A” (arhiiv) osakonda. Poiste tegevuse kinnitamiseks lisati toimikusse väljavõtted ka mitmetest 1940. a. sügisel toimunud ülekuulamisprotokollidest (sh. näiteks kolonel Viktor Puskari²³ ülekuulamisprotokollist), milles oli juttu Kuperjanovi pataljoni²⁴ tegevusest.

Kuigi Säge eitas järjekindlalt oma seotust „vapsidega”, ei jätnud „poliitvärvingute kartoteegist” saadud tõendid enam mingeid

¹⁷ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 18654, l. 2–3.

¹⁸ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 18654, l. 117–119.

¹⁹ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 4161.

²⁰ Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum. Toim. K. Michelson jt. Tartu, 1933. Biograafilise sisuga raamatute kasutamisest isikute süüdistamisel vt. ka M. Lääne, V. Ohmann. Kuidas komprat koguti. NKGB infoallikad 1941. aastast osaliselt säilinud operatiivandmete põhjal. – Tuna 2007, nr. 4, lk. 93–98.

²¹ Treffneristide saatuse kohta vt. T. Hiio. Treffneristide Tartu ülikooli üliõpilaskonnas 1918–1944. – Treffnoonia toimetised I. Lehekülgi ajaloost 1883–1990. Koost. M. Orav, I. Ilomets. Aasta Raamat OÜ, 2005, lk. 152–157.

²² Tõenditena kasutati ära J. Undi artiklit ajalehest Vabadussõja Tähistel 1937, nr. 12, väljavõtet Vabadussõja Ajaloo Komitee väljaandest „Eesti Vabadussõda 1918–1920”, mis kirjeldas Tartu koolipoiste tegevust „revolutsioonilise liikumise mahasurumisel” 1919. a. juulis.

²³ Viktor Puskari, süüdistatuna Vabadussõja-aegses võitluses Punaarmee vastu ning osalemises kommunistide hukkamisel, oodanuks ees mahalaskmine, kuid tänu Saksa ümberasumiskomisjoni nõudmisele vabastati ta 20. märtsil 1941 ja lubati koos sakslannast abikaasaga asuda Saksamaale. Indrek Jürjo hinnangul ei olnud NKVD-l ohvitseride Saksamaale lubamise või keelamise kohta kindlaid kriteeriume ning seetõttu sarnases see paljuski vene ruletiga. Vt. I. Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. nov. 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. S. Kivimäe. Tallinn, 2000, lk. 116–118.

²⁴ Täiendava kommentaarina lisan, et Kuperjanovi partisanide pataljoni, pataljoni ohvitseride ja allohvitseride kogu fondid, millest tuli eraldada operatiivmaterjal, anti arhiivi eriosakonnale üle 1941. a. märtsis. ERA. f. R-2338, n. 1, s. 10, l. 200–202.

kahtlusi tema organisatsioonilise kuuluvuse kohta. Ta oli ühtviisi nii Kaitseliidu, EVL kui ka korporatsiooni „Ugala” liige. Kuna nõukoguliku mõttelaadiga uurijale jäi tudengiorganisatsiooni tegevus ja selle „ohtlikkus” arusaamatuks, siis telliti „Ugala” kohta arhiivilt spetsiaalne „orientirovka”.²⁵ Koostatud ülevaates kirjeldati korporatsiooni tekkelugu, tema liikmeskonda ning poliitilist orienteeritust (korporatsioon hoidis juba algusest peale „jäika rahvuslikku liini, mis muutus hiljem teravalt väljenduvaks kodanlikuks natsionalismiks”). Rõhutamist leidis „Ugala” liikmete aktiivne osavõtt Vabadussõjast ja Kaitseliidu tegevusest, ära nimetati korporatsiooni kuulunud nimekamad sõjaväelased, nagu kindralmajor Jaan Kruus,²⁶ Kaitseliidu ülem Johannes Orasmaa,²⁷ polkovnikud Karl Laurits²⁸ jt. Säge juhtumi puhul on üllatav see, et kuigi süüdistused Kaitseliitu, „Ugalasse” ja „vapside” hulka kuulumise kohta leidsid kinnitamist, ei ole neid süüdistuskokkuvõttes enam rõhutatud, need jäid iseloomustama isiku „poliitilist minevikku”. ENSV Ülemkohus määras Ernst Säga §58-13, 58-10 lg. 2 järgi 10-aastase vabadusekaotuse, süüdistades teda võitluses Punaarmee vastu (1918–1920), nõukogudevastaste artiklite avaldamises ja kirjanduse omamises ning kontaktides metsavendadega.

Kirjeldatud süüdistustel „vaps” või Kaitseliidu liige olemises on julgeolekuorganite juurdluspraktikas olnud ajaliselt erinev kaal ning seda tihti mitte isiku osalemise aktiiv-

susest lähtuvalt – määratluse alla „aktiivne liige” võisid mahtuda nii organisatsiooni juhtivad tegelased kui ka lihtliikmed. Isiku reaalse tegevuse aktiivsuse väljaselgitamisega tegeldi sõltuvalt vajadusest, enamasti hakati seda põhjalikumalt kontrollima alles hilisema rehabiliteerimise käigus.

Tegevus Kaitseliidu raames oli teine enam levinud süüdistus Vabadussõjast osavõtu kõrval.²⁹ Tõendeid Kaitseliidu liikmelisuse kohta hakati koguma kohe Nõukogude võimu esimestel kuudel. Andmeid (teatmik-nimekirju) „poliitvärvingute kartoteeki” koondatud kaitseliitlaste kohta saadeti Moskvasse alates 1940. a. oktoobrist. Korralduslikult tuli nimekirja üks eksemplar saata NSVL SARK arhiivi, teine SARK Arhiivide Peavalitsusse, kolmas eksemplar jäi Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi kasutusse.³⁰

Esialgul jäid Moskvasse saadetud nimekirjad nende kasutajatele NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuses mõneti arusaamatuks – kas oli „teenistus Kaitseliidus iseseisev tegevus, või tegeldi sellega tööst vabal ajal (toimkonnana)”,³¹ mille eest neid autasustati jpm. – mistõttu Tallinnalt nõuti asjakohaseid selgitusi ning eraldi „orientirovkat”.³² „Orienteeriv” ülevaade kinnitas Kaitseliidu nõukogudevastatust – kõik, kes olid Kaitseliitu astunud pärast 1. detsembrist 1924, kutsuti sinna „võitluseks bolševike vastu, et kaitsta kodanlikku korda”; alates 1939. aastast kutsuti Kaitseliitu inimesi, „kes olid haaratud kodanlikust ideoloogiast ja tahtsid demonst-

²⁵ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 4161, l. 428–430.

²⁶ Jaan Kruus arreteeriti 1941. a. juunis ja lasti maha Moskvas 15. mail 1942.

²⁷ Johannes Orasmaa arreteeriti 19. juulil 1940, suri 24. mail 1943 Vjatka vangilaagris Kirovi oblastis.

²⁸ Sõjaväe Ühendatud õppeasutuse ülem kolonel Karl Laurits arreteeriti 20. septembril 1940, lasti maha 29. juunil 1941.

²⁹ Kaitseliidu likvideerimise kohta vt. P. Kaasik. Liquidation of the Estonian Defence League in 1940. – Estonia 1940–1945, lk. 131–142.

³⁰ O. N. Kopylova. V poiskax „spekartoteki GAU NKVD SSSR”. – Otečestvennye arxivy 2000, nr. 1, lk. 33–34.

³¹ ERA. f. R-1490, n. 1s, s. 2, l. 6–7. NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuse salajaste fondide osakonna ja ENSV Arhiivide Talituse juhataja asetäitja Organovi kirjavahetus 1940. a. detsembrist.

³² „Orientirovkas” Kaitseliidu kohta anti ülevaade Kaitseliidu tegevusest, selle arulisest koosseisust ühes alorganisatsioonide, nagu Naikodukaitse ja Noored Kotkad, struktuuri skeemidega. Moskva jaoks oli oluline aru saada, milliste võtetega inimesi Kaitseliitu tõmmati, kas ja kuidas rakendati moraalselt survet, näiteks ähvardati töökoha kaotusega või oli selleks midagi muud. Ühtaegu iseloomustab see nõue nõukogulikke arusaamu praktiliseeritavatest meetmetest inimeste mõjutamisel. ERA. f. R-2338, n. 1, s. 11, l. 33–37.

reerida oma NSVL vaenulikkust". „Oluline roll oli Kaitseliidu juhtkonnal, kompaniiülematel ja eriti kõrgemal juhtival koosseisul. Nemad olid ustavad kodanliku korra toetajad, kes said selle eest autasusid [– – –], samal ajal kui Kaitseliidu lihtliikmed käisid kord aastas ette näitamas neile usaldatud relva. Mis puutub Kaitseliidu malevkondadesse, siis neist osade, näiteks Tallinna Kalevi malevkonna, tegevus oli lõtv ja formaalne. Malevkonnad erinesid oma sotsiaalse kuuluvuse poolest. Nii koondas Toompea malevkond rikast kodanlust ja kõrgemaid riigiteenistujaid, Tallinna Tehniline malevkond oli oma koosseisult vähem kodanlik. Selles oli palju töölisi, tehnilise haridusega intelligentsi jt.”³³

Vabadussõjalased olid olnud aktiivsed Kaitseliidu loomise ning hilisema tegevuse juures, seetõttu on kombinatsioon „aktiivne vaps”, „aktiivne Kaitseliidu liige” süüdistustes üsna tavapärane. Massiorganisatsioonide puhul võis nii mõnelgi ülekuulataval püsida lootus, et ehk ei suudeta nende osalust selles tõestada. Eriti sõja järel, mil teave Tallinna märtsipommitamise ajal tules hävinud kaitseväge ja Kaitseliidu dokumentidest oli rahva seas üsna levinud.³⁴ Paraku ei teatud seda, et üks osa arhiividokumente oli Kirovisse evakueeritud ning seal toimus Kaitseliidu liikmete aktiivne arvelevõtt ka sõja ajal, 1942–1944.³⁵ Materjal Kaitseliidu liikmete osas oli küll lünklik, kuid enamikul juhtudel oli seda võimalik dokumentaalselt tõestada. Teisalt leitud neis küsimustes piisavalt tunnistajaid, kes isiku osavõttu Kaitseliidust erinevas täpsustatult kinnitada võisid.

Näiteks Richard Vaska, kes oma osalust Kaitseliidus ja EVL-s ei eitanud. Tema puhul juurdluse käigus üle kuulatud tunnistaja tea-

dis vastata vaid järgmist: „...ma isiklikult Kaitseliidus ei osalenud, seetõttu ei ole Vaska teenistuskohustused selles organisatsioonis mulle teada ja selle kohta ma midagi öelda ei oska. Peale selle tean ma, et ta oli organisatsiooni „vaps” liige, kuid milles konkreetselt tema tegevus seal seisnes, mulle teada ei ole. Kas ta oli veel mingites organisatsioonides, seda ma ei tea.”³⁶ Vaska süüdistuskokkuvõttes (7. august 1945) ei ole aktiivset osalust Kaitseliidus (malevkonna pealik) ega ka kuuluvust „vapside” hulka enam nimetatud, „kodumaa reetmine” (§58-1a) seisnes tema puhul Saksa okupatsiooni aegses kohtutöös.³⁷

Kuid tunnistajate ütlused võisid olla antud ka üsna süüdistaval toonil. Artur Urviste (Kaitseliidu rühmapealik) süüasjas üle kuulatud tunnistaja hinnangul oli Urviste aktiivne Kaitseliidu liige ning nõudlik oma alluvate suhtes, „ta viis läbi laskeharjutusi, tegeles uute liikmete värbamisega, nende kohta kes ei ilmunud harjutustele kandis ette Kaitseliidu juhtkonnale”.³⁸ 1942. a. jaanuaris esitatud süüdistuskokkuvõte oli tema osas karm – osalemise eest juhtivatel ametikohtadel kontrrevolutsioonilises organisatsioonis Kaitseliit ning osavõtu eest vapslikust fašistlikust organisatsioonist määrata §58-13 alusel mahalaskmine. Erinõupidamine määras karistuseks siiski kümme laagraaastat. Urviste suri mõni päev pärast otsuse langetamist 23. märtsil 1942. 1961. aastal abikaasa esitatud rehabiliteerimistaotluse alusel läbi viidud täiendava kontrolli käigus selgus, et süütõendid olid Urviste osas puudulikud. Olemasolevad materjalid kinnitasid küll tema Kaitseliidu ja „vapside” liikmelisust, kuid polnud piisavad tõendamaks tema praktilist „revolutsioonilise töölisliikumise vastast” tegevust. Urviste

³³ ERA. f. R-2338. n. 1, s. 11, l. 37.

³⁴ V. Ohmann. Kaitseväge ja Kaitseliidu arhivaalid sõjatules. – Sõdur 1993, nr. 1 (2), lk. 23–24. Tallinna Keskarhiivis hävinud arhiivifondide nimestik. – Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koost. J. Kivimäe, L. Kõiv. Tallinn, 1997, lk. 131–146.

³⁵ A. Rahi-Tamm. Fulfilling „Special Tasks” in the Soviet Rear. Activity of the Department of Archives in the Years of 1941–1944. – History of the Baltic Region of the 1940s–1980s. Latvijas Vesturnieku komisijas raksti, Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. 24 volume, Riga, 2009, lk. 388–391.

³⁶ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 26308, l. 110–111.

³⁷ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 26308, l. 180–181.

³⁸ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 4281. l. 15.

rehabiliteeriti kuriteo koosseisu puudumise tõttu.³⁹

1940–1941 süüdistati vabadussõjalasi sageli ka spioneerimises Nõukogude Liidu vastu. 29. novembril 1940 arreteeritud Julius Piirandit süüdistati spionaažis Saksamaa kasuks. Tema juhtum on üks neist, mille käsitlemiseks on vajalik tutvuda mitmete teiste materjalidega, isikutoimikus kajastatu on liialt põgus põhjalikumate järelduste tegemiseks. Piirandit süüdistati mitmes „kuriteos” (võitlus Punaarmee vastu, aktiivne vaps, Poliitilise Politsei informant⁴⁰ jm.), neist kaalukaim oli seotud tööga mitme välisluure (Saksa, Hispaania, Itaalia) heaks. 1934. a. lõppenud armeeteenistuse järel siirdus Piirand äritegevusse. Asutatud kaubanduskontori, mis pakkus vahendustegevust välisfirmadega, kaudu oli tal erinevaid kontakte ja sidemeid mitmete Lääne riikide esindajatega, mida Nõukogude uurijad välisluurega koostööna käsitlesid. J. Piirand tunnistas „süüd” vaid osaliselt, kohtu jaoks oli ta aga mitmete teiste tunnistuste alusel piisavalt paljastatud, 10. juunil 1942 lasti ta erinõupidamise otsusega *Ussollag*’is maha.⁴¹

Välisluure agentideks tembeldatute seas oli mitmeid vabadussõjalasi. Saksamaaga kontaktide, nii olemasolevate kui ka fabritseeritute põhjal võimendati nende seotust fašistliku liikumise ja Saksa luurega. Ka eestlaste vastupanuilmingud, erinevad rahvuslikud grupid, nn. nõukogudevastane natsionalistlik põrandaalune tegutses julgeoleku hinnangul peamiselt Saksamaa õhutusel, mille üheks näiteks oli Boris Kummi 1948. a. koostatud aruandes välja toodud Richard Siegert von Kooli tegevus. NKVD andmetel oli alates 1935. aastast Balti riikides loodud natsionaal-sotsialistlik organisatsioon, mida

Eestis juhtis Richard Siegert. Eestis otsis ta kontakte endiste „vapsidega” ning püüdis nende baasil organiseerida „Idaleegioni”, Nõukogude võimu tingimustes hakati ette valmistama relvastatud ülestõusu NSVL vastu. Selline oli NKVD nägemus. Siegert arreteeriti 1941. aastal, tema loodud organisatsioon likvideeriti sõja algul, millega seoses vahistati 72 aktiivset organisatsiooni liiget ja võeti ära suurel hulgal relvi.⁴² Nimetatud „vandenõud” ja „salaorganisatsiooni” on mõneti kajastanud Heino Tõnismägi,⁴³ kuid kahtlemata vajab see näide süvendatud uurimist.

Süüdistuste ülevaatamine rehabiliteerimistaotluste käigus

Teostatud andmeanalüüs näitab selgelt, et kõige enam vahistati vabadussõjalasi ja nende pereliikmeid 1941. a. juuniküüditamise käigus. Ka mitmete käesolevas artiklis kajastatud meeste perekonnad saadeti asumisele Siberisse, nii 1941. aastal kui ka pärast sõda. Nagu paljudele vahistatuile, nii jäi ka küüditatuile arusaamatuks nende „süü” sisu ega saadud selles selgust veel aastaid hiljemgi. Mõned katsumustes ellu jäänud proovisid Eestisse tagasi jõudes enda või oma pereliikmete osas siiski õigust nõuda ning esitasid kohtuorganile taotluse süüasja ülevaatamise kohta. Kirjeldatud valimi puhul muutus otsus positiivses suunas vaid ühel juhul neljast. Staažikas prokurör ning Nõukogude rehabiliteerimispraktikat hästi tundev Heino Tõnismägi on Johannes Hollandi korduvate rehabiliteerimiskatsete (neli korda) ebaõnnestumise puhul, kui ta alati kõrvale jäeti, vihjanud ka selle põhjusele – Holland oli „ikkagi endine vaps”.⁴⁴

³⁹ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 4281. l. 81–82.

⁴⁰ Teiste hulgas pälvisid uurijate tähelepanu Piirandi kontaktid Poliitilise Politsei Tallinna komissari Julius Edesaluga, kes arreteeriti juba 23. juunil 1940, mõisteti surma, suri 1. septembril 1941. Edesalu oli Piirandi tütre ristiisa. J. Edesalu kohta vt. Estonia 1940–1945, lk. 1135.

⁴¹ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 8177.

⁴² ERAF f. 1, n. 47, s. 38, l. 137–138. ENSV julgeolekuminister B. Kummi ettekanne „Julgeolekuorganite tööst ENSV-s perioodil 1940–41 ja 1944–48” EK(b)P KK sekretär N. Karotammele 16. oktoobril 1948.

⁴³ H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 35–43.

⁴⁴ H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 40.

Liialdamata võib öelda, et „vapsi” kui vaenlase kuvand püsis kogu Nõukogude aja praktiliselt muutumatuna.

Seda kinnitab ka järgnev, Jaan Lutsari näide. Lutsar arreteeriti 1941. a. juuniküüditamise ajal. Tema „süü” võiks süüdistuskokkuvõtte põhjal sõnastada järgmiselt: uurimise käigus tehti kindlaks, et Lutsar oli pärit „kulakute” hulgast, endine Eesti armee kolonel, 1918–1920 teenis Denikini armees ja jätkas oma vaenulikku tegevust, astudes fašistlikku organisatsiooni „vaps”. Tunnistas end süüdi, et teenis Valgearmees, kuid eitas järjekindlalt oma osalust „vapside” organisatsioonis. Asi saadeti edasi erinõupidamisele ettepanekuga määrata karistuseks mahalaskmine (§58-13 alusel), mis asendati 10-aastase laagrikaristusega.⁴⁵ J. Lutsar suri 1942. a. märtsis Sverdlovi oblastis *Vosturallag*’is. Tema 1941. a. asumisele saadetud abikaasa esitas vabanedes mehe osas rehabiliteerimistaotluse. 1958. a. võeti Lutsari juhtum arutlusele.

Selle juhtumi puhul tuleb tähelepanu juhtida mitmele asjaolule. Esimene neist puudutab võitlemist Denikini armees. Nagu selgus, pidanuks see süüdistus juba aastate eest ära langenud olema. 2. novembril 1927 anti vastavalt NSVL KK Presiidiumi määrusele nr. 620 Denikini armees võidelnutele amnestia.⁴⁶ Seega, selle süüdistuspunktiga 1958. aastal enam probleeme polnud. Ometi oleks Lutsarile sellesama süüdistuse alusel 1941. aastal määratud surmanuhtlus, sest muid tunnustusi teiste kuriteopunktide osas nappis.

Süütõendite vähesuse tõttu vajas Lutsari võimalik rehabiliteerimine täiendavat uurimist, keskendudes nüüd „vapsidega” seonduvale. Lutsar ise oli seotust kateegooriliselt eitanud, kuid ENSV prokuratuur ei pidanud seda piisavaks, nende hinnangul oli osavõtt EVL tegevusest jätkuvalt kuritegelik ning aegumatu. See, et isik juba aastaid surnud oli, ei omanud mingit tähendust.

Lutsari „asjas” kuulati üle neli tunnis-

tajat, kaks neist ei teadnud tema seostest „vapsidega” midagi. Ent üles leiti ka selline tunnistaja (endine Lutsari alluv Auto-Tanki Rügemendist), kellele Lutsar isiklikult oli teinud ettepaneku liituda EVL-ga. Samas selgub, et Lutsar oli teinud sarnase liitumisetpaneku ka eelpoolkõneldud Julius Piirandile, kellega tal olid ilmselt üsna sõbralikud suhted, nagu seda kinnitasid ka kaks järgmist tunnistajat. Mehed saanud tihti koos teiste Eesti armee ohvitseridega Lutsari korteris kokku ning omakeskis seal elavat vestlust arendatud.⁴⁷

Lutsari osas tehti järelepärimine ka Moskvasse, Riiklikku Ajalooarhiivi, kuid seal täiendavaid andmeid ei laekunud. Küll leidis tema kohta andmeid „poliitvärvingute kartoteegis”. Lutsar oli 1934. aastast arvele võetud Poliitilise Politsei kartoteegis kui EVL Tallinna osakonna liige. Kuna tema tegevus äratas teatavaid kahtlusi, siis paigutati ta 14. märtsil 1934 Tallinna garnisoni peavahti, 27. juunil 1934 vabastati vahi alt. Uuesti võeti ta vahi alla seoses 1935. a. 8. detsembri riigipöörde kavatsusega, päev hiljem tehti tema korteris läbiotsimine, kuid tagajärgedeta. Lutsar vabastati 1936. a. jaanuaris. Ühtlasi täiendas „poliitvärvingute kartoteegi” info tema „süüd” veelgi, Lutsar oli olnud ka Kaitseliidu liige, mis oli 1941. aastal süüdistuste hulgast välja jäänud.⁴⁸ Kaitseliidu liikmelisus oli üks sagedamini esinenud „süütegusid”, mis paljudel juhtudel alles rehabiliteerimise käigus ilmneda võis.⁴⁹

Mida tähendas nende andmete paljastamine 1958. aasta kontekstis? Uurimist teostanud Riikliku Julgeoleku Komitee uurimisosakonna vanemuurija kapten Leppiku arvates sai tuvastatud dokumentide ja tunnistuste põhjal väita, et Lutsar oli aktiivne EVL liige, vaenulikult meelestatud Nõukogude korra vastu ning lisaks ka sõjalis-natsionalistliku organisatsiooni „Kaitseliit” liige – seega puudub põhjus 1942. a. erinõupidamise otsuse

⁴⁵ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 15–16.

⁴⁶ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 18–19.

⁴⁷ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 22–29p.

⁴⁸ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 30–35.

⁴⁹ Vt. nt. ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 8215, l. 47 jt.

muutmiseks!⁵⁰ Erinõupidamine polnud eksinud, Jaan Lutsarit ei rehabiliteeritud, 1958. a. valitsenud arusaamade kohaselt oli Lutsar jätkuvalt „süüdi” osalemises EVL ja Kaitseliidu tegevuses.

Enamuse rehabiliteerimist taotlenud vabadussõjalaste puhul jäi püsima arvamus, et süsteem ei olnud nende suhtes eksinud. Vahel seati kahtluse alla küll karistuseks määratud kriminaalkoodeksi paragrahvi vastavus kuriteo iseloomule ning tehti ettepanekuid paragrahvi ümberkvalifitseerimiseks, soovitades näiteks fašistlik-natsionalistlikku organisatsiooni kuulumist kvalifitseerida paragrahvi 58-4 endise §58-1a asemel, kuid enamasti ei peetud sellist paragrahvi vaidlustamist pärast karistuse kandmist enam mõttekaks, eriti kui isik nii ehk teisiti täieliku rehabiliteerimise alla ei kuulunud.

Vanglatest ning asumiselt vabanemine ei toonud automaatselt kaasa isikute rehabiliteerimist ega vara tagastamist. Kohanemine Eesti oludega ei toimunud valutulult, vabastatuil oli tõsiseid raskusi töö- ja elukoha leidmisel, „plekkidega” inimestega ei olnud soovitav suhelda. Seetõttu püüdsid karistatud vähemalt ametliku suhtlustasandi tarbeks „süüst” rehabiliteerimise kaudu vabaks saada, et oma töökohaotsinguid mingilgi moel laiendada või muid probleeme lahendada. 1961. a. ENSV siseministrile saadetud palvekirja räägib järgmisest murest: „Minul on teadmata mis eest minu mees [1941] laagrisse saadeti ja usun, et ainukeseks tema süüks võis olla Kaitseliidu liikmeks olemine. Kuigi olen kogu oma eluaja tööline olnud, ei loeta pensioni saamisel minu väljasaatmise aega [1941–1956] minu tööajaks seni kuni ma ei tõenda, et minu mehe süü ei olnud suur.”⁵¹

ENSV Prokuratuurilt eitava vastuse saanud proovisid olukorda Moskva kaudu lahendada. 1960. aastatel laekus sinna ridamisi kaebusi isikutelt, keda oli 1941. a. represseeritud kui „vapside”, Isamaaliidu, Kaitseliidu

liikmete perekonda kuuluvaid isikuid. 1964. a. Moskvas koostatud õiend Eestist 1941. aastal küüditatute kohta kirjeldab tollases ENSV-s valitsenud suhtumisi endistesse „vapsidesse” ning nende rehabiliteerimistaotlustesse üsna ilmekalt: „Esiteks arvatakse, et aktiivsete „Vapside liikumises” osalejate arreteerimine ja süüdimõistmine, aga samuti nende pere- liikmete väljasaatmine eriasumisele oli õige. Seda seletatakse sellega, et „vapsid” võitlesid aktiivselt revolutsioonilise liikumise vastu ja järgisid poliitikat, mis suhtus sügava vaenuga Nõukogude Liitu. „Vapside liikumine” (Vabadussõjalaste Liidu liikmed) tekkis Eestis 1930. aastatel Saksa fašistide initsiatiivil. [– – –] Alates 1933. aastast tegid nad jõupingutusi valmistamaks ette võimu haaramist ja fašistliku diktatuuri kehtestamist Eestis. Nad röövisid töölisi, terroriseerisid elanikkonda, viisid läbi meeletut ajujahti progressiivsete inimeste vastu. 1934. aastal pani president Pätsi klikk „piiri” „vapside” tegevusele ja kehtestas valeliku fašismi vastase võitluse loosungiga Eestis tegelikult oma isikliku diktatuurirežiimi, mis erines vähe fašismist. Sõja tingimustes fašistliku Saksamaaga kujutasid „vapsid” endast potentsiaalset vaenlast, Hitleri viiendat kolonni Eestis. Seepärast peetakse sellise kontingendi väljasaatmist õigeks ja öeldakse ära taoliste inimeste rehabiliteerimise taotlustele.”⁵²

Samuti ei rahuldatud „Isamaaliidu” liikmete taotlusi, sest see organisatsioon „ajas teravat natsionalistlikku poliitikat ja kultiveeris rahva seas nõukogudevaenulikke vaateid”. Selliselt kõlas ENSV Prokuratuuri seisukoht.

Moskva suhtumine neisse isikukategooriatesse oli analoogne, küll aga pöörati seal tähelepanu 1941. a. küüditamise juriidilistele alustele: „Kui „vapside” ja „Isamaaliidu” aktiivsete liikmete eriasumisele saatmisega võib nõusse jääda, siis tõsise kahtluse all on nende kriminaalvastutusele võtmise seadus-

⁵⁰ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 46–48.

⁵¹ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 4281, l. 22.

⁵² N. Bugaj. Narody stran Baltii v uslovijax stalinizma (1940-e– 1950-e gody). Dokumentirovannaja istorija. *Ibidem*: Verlag, Stuttgart, 2005, lk. 243–244.

likkus, kuna suuremat enamust neist süüdistati vaid formaalsete aluste põhjal organisatsiooni kuulumise eest kodanlikul perioodil”.⁵³ „Organisatsioonide „Vapsid”, „Isamaaliit”, „Kaitseliit” liikmete perekondade, kes moodustasid suurima väljasaadetute massi, väljasaatmiseks ei olnud spetsiaalseid seadusliku iseloomuga juhiseid, nende väljasaatmine viidi läbi niinimetatud NKGB organite plaanilise meetme (abinõu) vormis.”⁵⁴

Kuigi rehabiliteerimisküsimustes ning represseerituile seatud piirangute osas toimus mitmeid arutelusid, millesse olid kaasatud nii vabariikide esindajad kui ka asjasse puutuv liiduline tasand (prokuratuur, julgeolek, ülemnõukogu presiidium jt.), ei toonud need nimetatud kategooriatele kaasa olulisi muutusi. Represseeritud isiku (kelle pärast perekond välja saadeti) perekonnaliikmete rehabiliteerimine toimus juhul, kui perekonnapea karistamist peeti pärast tema süüasja ülevaatamist põhjendamatuks (isiku personaalne „süü” ei leidnud piisavat tõestamist, puudus kuriteo koosseis).⁵⁵ Praktika on näidanud, et osadel neist rehabiliteerimine siiski õnnestus, näiteks Kaitseliidu realiiikmeil kuni kompaniiülemateni.⁵⁶ Teatud piirangutest ei suudetud neid vabaks anda kuni Nõukogude aja lõpuni. Ainuüksi nende endisse elukohta tagasipöördumise lubamine tekitas tugevat vastuseisu, rääkimata konfiskeeritud vara tagastamisest, mis kujunes võimude jaoks kõige enam ärevust külvavaks küsimuseks.

Nõukogude võimu poolt represseeritud vabadussõjalaste täielik rehabiliteerimine sai teoks alles 1990. aastate poliitiliste muutuste ning üldise rehabiliteerimisprotsessi käigus.

* * *

1940. aastal peeti vabadussõjalasi üheks Eesti ühiskonna äärmuslikumaks nõuko-

gudevaenulikult meelestatud sotsiaalseks grupiks. See hinnang jäi püsima aastakümneteks nii meeste endi kui ka paljude nende pereliikmete suhtes. Negatiivne eelhäälestatus oli sedavõrd tugev, et õigustusi nende karistamiseks jagus veel 1960. aastatel ning hiljemgi. Süüteod, mis „vapsidele” osaks langesid, ei piirdunud vaid osalemisega Vabadussõjalaste Liidu ettevõtmistes, enamasti oli süüdistuspunkte rohkem. Kas ning kuivõrd konkreetse isiku tegevus erines või langes kokku „vapsidele” üldiselt süüks panduga, jäi paljude puhul tagaplaanile, pelgalt tegevuse võimalik seostamine fašistidega oli juba fooniloov ja suhtumist märgistav, mis tuleb eriti ilmekalt nähtavale hilisemate rehabiliteerimiste käigus. Üksikasjad, mis oleksid „vapside” süüd kas kinnitanud või kummutanud, Nõukogude uurijaid väga ei huvitanud. Avalik hukkamõist, mis „vapsidega” Eesti Vabariigist kaasa tuli, oli piisavalt mugav ning pealegi eestlaste endi sõnastatud, millega oli ühiskondlik hoiak „vapsidesse” kui „fašistidesse” pikaks ajaks kindlustatud.

Artikkel on valminud SF0180050s09 raames.

Aigi Rahi-Tamm

(1965)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1990. Ajaloomagister (1966), ajaloodoktor (2004). Tartu Ülikooli vanemteadur. Uurimisvaldkonnad: Nõukogude repressioonipoliitika, isikoolulised allikad, seltsiliikumine (19. sajand, 20. sajandi algus).

⁵³ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 244.

⁵⁴ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 241.

⁵⁵ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 248.

⁵⁶ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 245.

1934. aasta pöörde mõju Kaitseliidule

Olavi Punga

„Kannan ette rahvameeleolust möödunud „Nädala kohta järgmist: Rahvameeleolu näib liikuvat järjekindlalt ja vaikselt rahulikumat päevade suunas, kadunud on see pinevus, mis valitses enne hääletust rahvaseas. Kodanikud näivad hingavat nagu kergemalt, sest pole enam seda parasiiti, kes katsus inimesile külge pooki enda plaanisid vapsluse näol.

Ka kõige kaugemas kodumaa metsa kolkas oldakse rahul valitsuse sammudega, mis on sihitud meie kodumaa parema ja rahulikuma äraelamise teostamise alal ja mis tagab kindlat korda ja kauast püsi meie riigile.”¹

Poliitilise politsei agendi loetamatu allkirjaga ettekanne rahva meelsusest 1936. aasta märtsist juhib tähelepanu kahele teemale: üliõpilastevahelisele näaklemisele ja Kaitseliidule kui puhastamist vajavale vapside pesale. Viimane neist on aga esmapilgul mõnevõrra üllatav, sest Kaitseliidu ja vapside liikumise vahelised seosed ning mõjud on erinevatel põhjustel nii toonase ajakirjanduse kui ka tänaste uurijate tähelepanu fookusest kõrvale jäänud. Agendi ettekanne 1936. aastast ei jäta kahtlust, et silmas peeti rohkem kui üksikuid inimesi:

„Maal liikudes kuuldu ütelusi, kaitse-

liidus peaks õige kõva käega seda vapslust puhastama, sest kui saavad, kas või mõnigi ülemalt kohalt allapoole viidud, küll siis tuleb aru pähe ja mõistus läheb ka kaineks oma mässukavatsustega. On küll maal paljud oma meelt muutnud, kuid, kes teab, et see sama isik paremate väljavaadete puhul keerab oma laeva jälle vapside sõiduvette. Ja, et kellel on kaitseliidu relvad käes ning ise vapsi meelne, et sellelt kohe relvad ära võtta, siis pole karta üllatust.”²

Keskendume siinkohal kahele olulisele küsimusele: kas 1934. aasta „pöörde” järel toimus Kaitseliidus ridade puhastamist ja kuivõrd ulatuslik võis see olla ning millised on võimalused teema uurimiseks allikate poolest.

Tulenevalt Kaitseliidu dokumentatsiooni teadlikust hävitamisest sõja eel ja põlengust Riigiarhiivis 1944. aasta märtsipommitamise tagajärjel on võimalused Kaitseliidu ametlikust dokumentatsioonist loetletud küsimustele vastuseid leida kaduvväikesed. Kaitseliidu tegevust kajastavate publitseeritud materjalide hulgast torkab avatuse poolest silma Sakalamaa Maleva Teataja.³ 1934. aasta märtsis avaldati nimetatud väljaandes hulgaliselt erinevaid käskkirju, mis võimaldavad meil täna konstateerida fakti – jah, Kaitseliidus toimus „pöörde” järel ridade puhastamine. Nii näiteks algab „Käsukiri Sakalamaa Malevale Nr. 10 §1” järgmiselt: „Vabastan eeluurimise all vahistatud pealikud kohtadelt ja heidan kaitseliidust välja.”⁴ Sama sõnastus kordub ka järgmistes käskkirjades, kuid leidub veelgi selgemini põhjust esile toovaid formuleeringuid: „...heidan kaitseliidust välja [– – –] lubamata üteluste eest poliitilise momendi suhtes.”⁵

Õnnetuseks ei ole isegi publitseeritud käskkirjade põhjal võimalik tuvastada, kui

¹ Poliitilise Politsei Komissarile Tallinnas, 8. märts 1936. ERA, f. 949, n. 1, s. 34, l. 4

² Sealsamas.

³ Igal KL maleval oli oma ajaleht, kuid Sakalamaa Maleva Teataja erinevust teistest analoogsetest väljaannetest võiks leebelt iseloomustada väljendiga „lapsesuu”.

⁴ Käsukiri Sakalamaa Malevale nr. 10, Viljandis 13. märtsil 1934. a. – Sakalamaa Maleva Teataja 20.03.1934, nr. 5, lk. 40.

⁵ Käsukiri Sakalamaa Malevale nr. 13, Viljandis 19. märtsil 1934. a. – Sakalamaa Maleva Teataja 20.03.1934, nr. 5, lk. 42–43.

„Väljaspool teenistuskohuste tähtmist (kaitseliiduna) ja kaitseliidule liige kohustatud mees pidama, et tema on kaitseliitlane, mispärast ta peab ka hoiduma korrapärasest, täpsest, haldusmenetusest ja väljakutsuvast tegevusest.“

Kaitseliidu Ülema KÄSUKIRI Nr. 14.

Talinnas, 12. märtsil 1934. a. § 1. Naiskodukaitses põhimääruste §§ 30, 37, 39 ja 45 muudamata ja paten makema ajutiselt ühes aastaks järgmisest redaktsioonist: § 30. Naiskodukaitses ringkonna juhiks on ringkonna esinaine. Tema määrab kaitseliidulemale malevapeetiku esitusele. § 37 pr. 4 — välja jätta sõna „esinaine.“ § 39. Naiskodukaitses jaoskonna juhiks on jaoskonna esinaine. Tema määrab malevapeetiku ringkonna esinaine teadmisel kas iseseisvalt või vastava kaitseliidu ükuse, mille juures jaoskond töötab, pealiku esitusele. § 45 pr. 2 — välja jätta sõna „esinaine.“

KÄSUKIRI Sakalamaa Malevale Nr. 10.

Viljandis, 13. märtsil 1934. a. § 1. Vabastan elurühmituse all vahistatud päälük kohtadeid ja heidan kaitseliidust välja. Viljandi linna malevonnast: 1. Tehnilise kompanii päälük kohalt päälük J. Hollandi. 2. II kompanii päälük abi kohalt D. Siitlasi. 3. Malevonna majanduspäälük kohalt H. Siimanni.

KÄSUKIRI Sakalamaa malevale. Nr. 11.

Viljandis, 15. märtsil 1934. a. § 1. Vabastan Suure-Jaani malevonna päälüki kohustusest päälük O. Sassianni 15. märtsist s. a. arvates.

§ 2. Suure-Jaani malevonna päälüki kohused panen päälük abi P. Säski peale samast päevast arvates. Päälük Saesanni malevonnad ühes kassa, raamatute ja asjaajamisega päälük Säskile siie anda, viimast vastu võtta ja äkt esitada 21. märtsist. § 3. Vabastan maleva rehvurpääliki kohalt päälük Hans-Julius Kuke 15. märtsist s. a. arvates.

§ 4. Vabastan ametkohtadeid: alljärgnevad päälükud: Viljandi linna malevonnast: Malevonna sportipäälük K. Kaudjalgi. Omal palvel: Malevonna kassakuderiitaja päälük kohalt L. Luha. Malevonna rehvurpääliki kohalt H. Urbeli. I komp. päälük abi kohalt E. Tammen. Tehnilise kompanii rühma päälük kohalt K. Reimanni. Patari arsti kohalt dr. Reintali. I kompanii II rühma päälük kohalt N. Pedaja. Põltsamaa malevonnast: Omal palvel: II pataljoni päälük abi kohalt H. Kivi. II patalj. päälük kohalt K. Zimmermanni. Kurista kompanii päälük kohalt Joh. Nõmmiku. Tehnilise komando päälük kohalt Vlad. Mutti.

Suure-Jaani malevonnast: Omal palvel: Olustvere kompanii päälük kohalt T. Veldemanni. Malevonna majanduspäälük kohalt Th. Kaasiku. Keskmalevonnast: 2. kompanii päälük A. Johanson ja sama komp. prop. päälük kohalt J. Pihlaku. Paistu malevonnast: Paistu kompanii Holstre rühma päälük kohalt A. Tuksi. Tarvatu malevonnast: Suislepa kompanii veltveebli kohalt J. Tederi. Suislepa kompanii jao päälük kohalt M. Seemeli, T. Seemeli ja H. Utti. Tarvatu komp. päälük abi kohalt Koiki. Omal palvel: Suislepa kompanii päälük kohalt A. Johanson. Suislepa kompanii päälük abi kohalt J. Ingermanni. Kõik arvates 15. märtsist s. a. Kõik ametkohtadeid vabastatud päälükud lugeda malevateks need seniteinase üksuste arvates 15. märtsist s. a. § 6. Kurista kompanii päälükude määr. rann kompanii päälük abi Aleksander Meisteri. § 7. Põltsamaa malevonna Tehnilise komando päälük kohused panen malevonna rehvurpääliki Mart Liiva peale. § 8. Olustvere komp. päälük kohused panen komp. päälük abi Theodor Koppeli peale. § 9. Keskmalevonna 2. kompanii päälük kohustetiitajaks määr. rann kapten Jaakson. § 10. Suislepa kompanii päälük kohustetiitajaks määr. rann komp. päälük abi Jaan Rõõmi, Kõik arvates 15. märtsist s. a. § 11. Vabastatud ametkohtadeid ühes kassa, varustuse ja asjaajamisega määratud päälükute hiljemalt 20. märtsist s. a. üle anda, viimast vastu võtta, äkta koostada ja minule esitada 22. märtsist s. a. § 12. Vabastatud päälükute kohtadeid, malevonnade ja kompaniide päälükute esitada minule vastavalt kaitseliitlaseid, kohtadeid kinnitamisega. § 13. Heidan kaitseliidust välja elurühmituse vahil all olevad järgmised malevonnad: Viljandi linna malevonnast: Karl Nervalde, Voldemar Kivistik ja Karl Mõlder. Ösu kompaniid: Hans Saar. Tarvatu kompaniid: Arnold Liivak. Põltsamaa linna kompaniid: August Mikkelson. Kõik arvates 15. märtsist s. a. § 14. Ühendan Põltsamaa linna, Vana- ja Uue-Põltsamaa kompaniid üheks kompaniiks nimetusega „Põltsamaa kompanii“, arvates 15. märtsist s. a. § 15. Põltsamaa kompaniis moodustada kolm rühma: Põltsamaa linna, Uue-Põltsamaa ja Vana-Põltsamaa rühmad.

§ 12. Senised Põltsamaa linna, Uue- ja Vana-Põltsamaa kompaniide päälükud Graueni, Kongase ja Kuuski vabastan kompaniide päälükute kohtadeid 15. märtsist s. a. § 13. Põltsamaa kompanii päälüki kohale kinnitan res. kapten H. Rebase 15. märtsist s. a. arvates. § 14. Põltsamaa kompanii päälük abi määr. rann Graueni 15. märtsist s. a. arvates. § 15. Põltsamaa linna rühma päälükute määr. rann A. Sulgi, Uue-Põltsamaa rühma päälükute Jaan Kongase ja Vana-Põltsamaa rühma päälükute Rudolf Kuuski 15. märtsist s. a. arvates. § 16. Senistel kompaniide päälükute varustus, raamatud ja asjaajamine üle anda kapten Rebaselle, viimast vastu võtta ja äkt esitada 25. märtsist s. a.

KÄSUKIRI Sakalamaa Malevale Nr. 13.

Viljandis, 19. märtsil 1934. a. § 1. Avaldan väljavõtte Kaitseliidu Ülema käsukirjast 6. III, 34. a. Nr. 10 § 4. Määr. rann ametkohtadele Sakalamaa malevas, arvates 26. veebruarist 1934. a. § 2. Kolmelehelisel Percy-Johannese Schmidti Viljandi linnamalevonna paalükus: 2) ohvit. kohustetiitaja Oskar Saesani Suure-Jaani malevonna paalükus. § 3. res. lipn. Aleksander Valeri Kolga-Jaani malevonna paalükus; 4) kv. ametnik Eduard Lindbergi Põltsamaa malevonna paalükus abiks; 5) Juhann Neumann Suure-Kõpa malevonna paalükus abiks. Öiendust: Ljh. Nr. 28. § 2. Avaldan väljavõtte Kaitseliidu Ülema käsukirjast 14. märtsil 1934. a. nr. 15 § 1. Avaldan kaitsesõjale ülemjuhataja käsukirja Nr. 1, 13. märtsist s. a.: „Riigivõimena otsusega 12. märtsil 1934. a. olen nimetatud Vabariigi kaitsesõjale ülemjuhatajaks.

§ 7. Keskmalevonna päälük kohused panen Keskmalevonna I kompanii päälük A. Balzari peale, 16. märtsist s. a. arvates. § 8. M. Joonsoni malevonna asjaajamine A. Balzarile üle anda, viimast vastu võtta. Tähtsusest ette kaanda. § 9. Vabastan Jaan Uritam'i tema omal palvel Paistu malevonna päälük abi ametkohustusest, arvates 15. märtsist s. a. § 10. Vabastan Paistu kompanii päälük abi kohalt August Laasberg'i, arvates 20. märtsist s. a. § 11. Määr. rann Hermann Vainola Paistu kompanii päälük abiks, arvates 20. III s. a. § 12. Määr. rann Johan Ronimäe Tarvatu eskadroni side jao päälükus, arvates 8. veebr. s. a. § 13. Kaitseliidu tegelikkemiks vastuvõetud: KESKMALEV. 2. KOMPANIISSE: Hans Jaakson, arvates 15. märtsist s. a. KESKMALEVONNA ESKADRONI: August Jansen ja Jaan Mutli, arvates 15. märtsist s. a. Ahts: soovivavalduel. § 14. Viiakse üle: PÕLTSAMAA LINNA KOMPANIIST KESKMALEV. III KOMPANIISSE: Eduard Ehrhli, arvates 10. III s. a. PÄRSTI KOMPANIIST VIILJANDI LINNAMALEVONNA I. KOMPANIIST: Julius Lill, arvates 16. märtsist s. a. PAJUSI KOMPANIIST PÕLTSAMAA ESKADRONI: Georg Särska, arvates 10. märtsist s. a. VIILJANDI LINNAMALEVONNA 2. KOMPANIIST KESKMALEVONNA ESKADRONI: August Joonsen, arvates 1. veebr. s. a. § 15. K. L. tegelikkemiks lahkunud ja nimelirjaded kustutada: KOO KOMPANIIST: Väljaarvatud: Karl Veermann, Julius Kasik, Gustav Sirk, Hans Tonus ja Heinrich Raam, arvates 16. märtsist s. a. IMAVERE KOMPANIIST: Väljaarvatud: Nikolai Orav, arvates 16. märtsist s. a. KESKMALEVONNA ESKADRONIST Väljaarvatud: August Luik, arvates 16. märtsist s. a. Omal soovil: Aleksander Kaasik, arvates 16. märtsist s. a. KABALA KOMPANIIST: Omal soovil: Jaan Nael, arvates 5. märtsist s. a. KÄRSTNA KOMPANIIST: Surma 1831: Jaan Meesti, arvates 7. märtsist s. a. SUISELEPA KOMPANIIST: Omal soovil: Ado Johanson, arvates 16. märtsist s. a. PÕLTSAMAA MALEVONNAST: Omal soovil: Karl Zimmermann, arvates 15. III s. a. OLUSTVERE KOMPANIIST: Omal soovil: Tõnis Veldemann, arvates 14. III s. a. § 16. N. K. K. tegelikkemiks lahkunud ja nimelirjaded kustutada: ADAVERE JAOSKONNAST: Elukoha muutmise tõttu: Hilda Torokoff, Marie Kull, Adele Tahk ja Magda Seppor. Omal soovil: Ahd Kors, Eviline Letten ja Marie Lapp. Kõik arvates 8. märtsist s. a. PAJUSI-PISISAARE JAOSKONNAST: Elukoha muutmise tõttu: Marta Roos, arvates 2. märtsist s. a. § 17. Heidan kaitseliidust välja Viljandi linnamalevonna I. kompanii malevonnale Anders Hirschi, arvates 10. märtsist s. a. Iuhamata üteluse eest poilitilise mõnendi sühtes. J. Eisenberg, major. Maleva päälük.

ulatuslik võis poliitilise meelsuse tõttu organisatsiooni ridade puhastamine olla. Asi on nimelt selles, et Kaitseliidu ridade puhastamist nn. surnud hingedest teostati pidevalt. Ka 1934. aasta kevadel viidi läbi rutiinset nimekirjade kontrolli ja puhastamist ning seega kajastub toonastes käskkirjades mitte ainult poliitilistel põhjustel toimunud isikute väljaheitmine. Kui aastatel 1927–1930 lahkus organisatsioonist igal aastal 3898–4753 kaitseliitlast, siis aastatel 1931–1933 vähenes lahkunute arv 362–468 meheni aastas.⁶ 1934. aastal vähenes aga organisatsiooni liikmeskond 8953 mehe ja 2268 naise võrra.⁷ Seda võrd suuremastaabilist ridade puhastamist nagu 1934. aastal organisatsiooni ajaloost teada ei ole. Peale mõningate erandite on aga peaaegu võimatu eristada, kes ja mille eest välja heideti või lahkus. Kuna Kaitseliidus osaleti perekonniti (mehed-naised-lapsed), siis võib oletada, et ema-isa järel lahkusid organisatsioonist ka lapsed. Seega võime konstateerida, et 1934. aastal toimus ulatuslik Kaitseliidu ridade puhastamine, kuid selle ulatust poliitilistel põhjustel ei õnnestu olemasolevatele allikatele tuginedes tuvastada.

Tutvudes eespool viidatud Sakalamaa Maleva käskkirjadega, näeme, et toimus suure hulga juhtivatel positsioonidel tegutsenud isikute väljavahetamine. Kahjuks ei õnnestu ka pealike väljavahetamist siduda üksnes poliitilise meelsusega, sest samal ajal toimusid ka Kaitseliidu struktuurides planeeritud muudatused: ühtlustati malevkondade ja allüksuste suurused, mille tagajärjel osa väiksemaid üksusi liideti jne.

Nagu näeme, algas vahetult kaitseseisukorra kehtestamise järel Kaitseliidu puhastamine poliitilise meeletatuse alusel: heideti välja nii eeluurimise ajaks vahistatuid kui ka sisepoliitiliste mõtteavalduste eest. Omal soovil lahkus inimesi Kaitseliidust ja ka kõigist allorganisatsioonidest, lahkuti

üksikult ja perekondade kaupa. Kuna Kaitseliidus käivitus 1934. aastal korraga mitu suuremahulist protsessi, siis on äärmiselt keeruline, kui mitte võimatu, hinnata vapside „pöördega” seotud sündmuste mõju Kaitseliidu edasisele tegevusele. Käesoleva teema uurimise seisukohalt on olukord allikate osas trööstitu: suur hulk Kaitseliidu dokumentatsiooni on hävinud ja ainult publitseeritud dokumentide põhjal pole võimalik terviklikku ülevaadet saada.

1936. aastal koostatud ettekandest selgus, et Kaitseliidu „puhastamine” oli ikka veel päevakorras. Seega oli tegemist äärmiselt pika protsessiga, mille uurimine tänapäeval on raske.

Olavi Punga

(1968)

Lõpetanud Tartu Ülikooli 1993 ajaloolasena. Ajaloomagister (2009). Peamised uurimisvaldkonnad: Eesti riigikaitse ajalugu 1918–1940; Lahingutegevus Eesti territooriumil aastatel 1941 ja 1944.

⁶ O. Kallikorm. Kaitseliit, tema organisatsioon, ülesanded ja tegevus mobilisatsiooni ja sõja ajal ning Kaitseliidu ettevalmistamine selleks. Lisad. Kõrgema Sõjakooli lõputöö. Tallinn, 1934. Joon. nr. 1. ERA, f. 495, n. 12, s. 658, l.13.

⁷ J. Lepp. Kaitseliidu ülesanded riigikaitse õppe- ja kasvatustöö alal rahu- ja sõjaajal. Lisad. Kõrgema Sõjakooli lõputöö. Tallinn, 1938. Tabel nr. 4. ERA, f. 495, n. 12, s. 699.

Julius Laasi mälestusi 1944. aasta sügisest

Kaja Kumer-Haukanõmm

Kapten Julius Laas (sündinud 7. veebruaril 1900 Karksis, surnud 14. aprillil 1959 Rootsisis Filipstadis) pani mälestused 1944. aasta viimastel septembri, esimestel oktoobri päevadel Saaremaal toimunu kohta kirja Saksamaal Lübeckis põgenikelaagris 1945. aasta novembris. Julius Laas oli sõjaväelane, kes sai 1935. aastal kapteni auastme, 1936. aastal autasustas president Päts kapten Laasi Kotkaristi IV klassi teenetemärgiga. Kõigepealt töötas Julius Laas piirivalves Narvas ja Paldiskis, hiljem siirdus administratiivalale, olles Harju-Viru prefekt Tallinnas. Saksa okupatsiooni lõpus asus ta aga prefektiks Saare maakonda, mis jäi ka ühtlasi tema viimaseks ametikohaks Eestis. Mälestused pärinevad Rootsisi Riigiarhiivist, täpsemalt Balti Arhiivist Julius Laasi laagrikaaslase Karl Liivola materjalide hulgast.

Alljärgnevate mälestuste puhul väärivad esiletoomist mitmed nüansid. Kõnesoleva aja kohta on tänaseks käibel vähe selliseid detailirohkeid mälestusi. Sageli leiab hilisemates põgenemist käsitlevates mälestustes ja intervjuudes vähe või mitte üldse kirjeldamist Eestist lahkumine. Seni võisime küll oletada, kuid me ei teadnud, kuidas nägid välja päevad 1944. aasta septembri lõpus, oktoobri alguses Saaremaal sakslaste taandumisel, vahetult enne venelaste jõudmist. Seega ajal, mil põgenemine Läände oli saavutanud oma kulminatsiooni. Oli teada fakt, et vahepeal ei tohtinud paadid Eesti rannast Rootsi minna, kuid ebaselgeks jäi, mis põhjustel ning millal see otsus muudeti. Mälestused annavad ilmekalt edasi, kui juhuslik ning õnneasi võis

paadile pääsemine ja Läände põgenemine olla. Siinkohal tuleb mainida, et Julius Laasi enda perekond lahkus 24. septembril 1944 „Helenaga” Rootsi, ent kapten Laas ise tööpostilt ei lahkunud ja sattus oktoobri alguses laevale, mis viis ta Saksamaale. Alles kaks aastat hiljem sai kapten kolida perekonna juurde Rootsi.

Teine nüanss, mis nende mälestuste väärtust tõstab, on seik, et need said paberile vaid aasta pärast toimunud sündmusi. See tähendab, et eeldus kronoloogia täpsuse, pisidetailide paikapidavuse kohta on õigustatud. Lisaks pole lool olnud aega ega võimalust aja jooksul muutuda, kohanduda.

Kaja Kumer-Haukanõmme uurimustööd Balti Arhiivis finantseeris DoRa ESF programm.

Kaja Kumer-Haukanõmm

(1975)

Lõpetanud Taru Ülikooli. Magister aastast 2005. Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi doktorant ja Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: Teise maailmasõja aegne eestlaste põgenemine Läände; Balti küsimus külma sõja alguses, väliseestlased.

Mälestusi ja läbielamusi Eestist lahkumise eelpäewil septembril – oktoobril 1944.

Saare prefektina ja ühtlasi viimase Oma-valitsuse ametnikuna Eesti vallutamisel punaarmee poolt 1944. a. sügisel võisin saada enamvähem täieliku ülevaate kurbmängust, mis tabas kaasmaalasi neil saatuslikel päevil, ühtlasi ka tähelepanekuid saada sakslaste brutaalsusest ja seda ka kibedasti omal nahal tunda.

Tallinna langemisega 22. sept. oli ilmselt selge, et järjekordne Eesti saatus on nagu otsustatud. Juba samal päeval, eriti aga järgnevatel päevadel, saabusid Saaremaale tohutud põgenike voorid küll jala, hobustel, sõidu- ja veoautodel, niisama ka merd mööda. Kuressaare muutus nagu uppujate päästelaevaks. Sinna vooris ka suuri väeüksusi mandrilt, nõrдинud sõdurinägudega. Neid ei saanud kuidagi võrrelda nende saksa sõduritega, keda me nägime Eesti vallutamisel 1941. Sõjaväes oli lagunemise tundemärgid kõikjal märgata: terveid üksusi desarmeeriti ja paigutati tugeva valve all sadamas laevadele. Nende edaspidise saatuse üle ei tarvitsenud kadetseda. Riist toodi laevadel kohale uus diviis, samuti distsipliini lageda sõdurkon-naga. Nad vaid jõid, laaberdasid ringi, hoop-lesid ning kurameerisid. Nendele ei võidud mingit lootust panna.

22. sept. kutsus diviisiülem kindralleitnant Schirmer kohapealseid Eesti Omavalitsuse juhtivaid tegelasi; maavanemat, linnapead, Omakaitse Maleva ülemat, mind ja Kuressaares viibivat Riigikogu esimeest hr. O. Pukki oma juurde, kelledele teatavaks tegi, et tema kui saarte komandant, on vastutav saarte, s. o. Muhu-, Hiiu- ja Saaremaa kaitsmise eest, ning ei loovuta neid saari kunagi venelastele, ent ometi mõni päev hiljem olid

venelased Muhus ning Hiiumaal! Ta nõudis, et iga omavalitsuse juhtiv ametnik jääks kohale ja täidaks täpselt tema ja kõigi saksa ametvõimude korraldusi ning oma kohustusi, mitte aga nii, nagu seda prefekt piirkonna komissari suhtes talitavat. Ta tegi ka teatavaks, et eestlaste evakuatsioon üksnes Sak-samaale kõne alla tuleb, ja tema ei tunnista mandril saksa võimude poolt antud lubadust – põgeneda sinna, kuhu keegi soovib. Hr. Pukki poolt ettetoodud vägagi põhjendatud ja kaalutletud argumentidel nõustus kindral viimaks, et alates tänasest kuni 1. okt. nemad, s. o. sõjaväevõimud ei tee tülküsimust, kui põgenikud soovivad ka mujale siirduda. Jutt oli suunatud peaaesjalikult Rootsi põgenemi-sele, kuhu ka enamikus sooviti minna. Selleks otstarbeks ei antud aga ühtki Eesti laeva ega paati vabaks, mis olid saksa sõjaväe kasutuses või seisid nende kontrolli all. Samal päeval saabusid ka Kuressaare saksa S.D. komandö-rid Bergmann ja Sturm. Bergmann lasi mind enda poole kutsuda ja võttis minult ohvitseri ausõna, et ma ei põgeneks ning kohale jääksin kuni viimase võimaluseni. Palusin ka Bergmann'ilt sama ohvitseri ausõna, et kui see viimane võimalus on saabunud ja nemad ära sõidavad, võtaksid ka mind kaasa, vastas Bergmann lakooniliselt – „endastmõistetava-lt“. Bergmann'i misjonitöö oli täiesti üle-liigne, kuna olin ise juba kindlasti otsustanud kohale jääda ja seda oma kaastöölistele ning sõpradele küllalt tootanud. Järgmisel päeval algas palavikuline evakuatsioonitöö, sest 24. sept, pidi Laimjalast väljuma mootorpurjek „Helene“, milline seal 3 aastat avaristina seisnud, ja peale võtma 300 inimest, peami-selt aga Mereasjanduse Peavalitsuse mehi ja nende perekondi. Hr. Pukk'il ja minul oli sellele laevale kontingent 50 isikule. Jaga-sime hr. Pukk'iga kontingendi kristlikult ja nii saatsin 24. sept, varahommikul veoautodel oma sugulasi, tuttavaid 25 ning Pukk'i omi 25 laevale. „Helene“ väljus aga laeva lekkimise tagajärjel 25. sept. hommikul ja juba 500 inimesega pardal.

24. sept, saatsin veel kohapealse saksa SD alljuhi Springer'i kaasabil Panga sadamast välja mootorpurjeka umbes 250 inimesega

pardal ning õhtu eel Leisi rannast mootorpurjeka umbes 150 inimesega. Nimetatud laevad siirdusid kõik Rootsi. Jõudsin Kuressaarde tagasi hilja õhtul, olles päevase saavutusega üsna rahul. Järgmisel varahommikul tegin katset hr. Pukk'iga ühendusse astuda, kuid seal selgus kurvastuseks, et viimane oli juba eelmisel päeval ära sõitnud. Hinge valdas tühjuse tunne. Olin nagu kõigist hüljatud, eriti veel siis, kui samal päeva kuulda sain, et ka maavanem ja omakaitse ülem olid silmapiirilt kadunud. Imelik ning mõistmatu oli tollal vastutavate isikute käitumine, sest kõik nad realiseerisid oma kavad suure saladuse katte all ja üksnes vist selleks, et oma nahka päästa, kuna tuhandete ning tuhandete kaasmaalaste saatus huvitas neid vähe. Veel samal päeval kuulsin, et ka Kuressaare eesti sadamakapten olla sadama piirkonnast ühe suure korraliku mootorpurjekaga ära sõitnud; kes sellega kaasa sõitsid, jäi teadmatuks. Senini oli ikka prefektuur kõigi eelpool nimetatute eesti kohapealsete juhtivate tegelaste keskuseks ja nõupidamise kohaks. Viimastel päevadel hoiti aga sellest eemale ning igaüks tegutses omaette. Seda asjaolu tuli tõsiselt kahetseda ja kahetseda just paljude ning väga paljude kaasmaalaste saatuse pärast.

Ka prefektuuri koosseisust olid paljud kadunud, küll minu teadmisel ja teadmata. See aeg oli tõsiselt närvide proovi aeg. Prefektuuri ametkonda tuli igapäev mandrilt saabunud politseiametnikega uuendada, sest asutusel tuli hing sees hoida ja tööd jätkata, kuna kindralilt ja linna komandandilt ning isegi piirkonna komissarilt tuli järjest uusi korraldusi täitmiseks, samuti ka evakuatsioonitöö pidi lakkamatult kestma. Kahjuks polnud aga mandri politseinikest suurt kasu, sest kõik nad kippusid ikka ära sõitma. Selleks üks näide: 23. sept., kui kontingendi jagamine „Helene“le toimus, tuli minu töötuppa politseinik T. Lõuna-Eestist 3 kulduuri ja 110 kuldrubla, et selle eest pääseda oma perekonnaga Rootsi. Soovitasin talle väärtesemed taskusse jätta, kuid samas määrasin ta pere „Helene“le tingimusel, et tema ise jääks mulle ajutiselt prefektuuri teenistusse. Lubatud, tehtud. Politseinik läks aga järgmi-

sel hommikul oma peret laevale saatma ning saadab tänapäevani!

24. sept. tundus, et evakuatsioonitöö edeneb libedasti, kuid seal tulid loodusjõud vahele. Juba järgmisel päeval algas torm, mis kestis vahetpidamata 1. oktoobrini. See ajavahemik osutus ka kõige drastilisemaks, kuna rannaelu oli täiesti soikus, kuigi rannad tulvil ootajaist. Paljud kaotasid närvid, paljud tegid katset – iga hinna eest merele välja sõita, vaatamata paadi suurusele ja sõidu kõlbulikkusele. Selle tagajärjel ka paljud ei jõudnud kunagi sihile ning nende laibad tulid laintega kaldale tagasi!

27. sept, kutsus mind linna komandant major Grusswitš enda juurde ja tegi teatavaks, et omakaitse ülem kpt. K. on keeluvastaselt oma lähemate ohvitseridega põgenenud, mispärast kindrali käsk olla – piir hermeetiliselt sulgeda ning ei ühtki ülemere minekut enam! See oli valus lops. Ilmselt tundus ka, et see oli provokatsiooniline samm, kuna sadamas Saksamaale minevad laevad ootasid asjatult „orje“. Piiri sulgemine andis ka oma tulemusi, sest juba järgmisel päeval algas sadamasse laevadele suur rahvatung, ei põrgatud tagasi ka reidil põlevale laevale asumast.

Komandandilt kindrali otsuse teatavaks saamisel läksin veel hilja õhtul Zollrat Schadewald'i juurde erakorterisse, keda ma tõsiselt usaldas ja kes osutas mulle juba varem suuremat sümpaatiat ja abivalmidust. Rääkisin talle omad mured ära ja palusin mõnda tema käsutuses olevat mootorpaati oma käsutusse. Ta kuulas mind rahulikult ära, siis korruga haaras mult ümbert kinni ning puhkes nutma ja nuttis kui süütu laps. Rahunemisel ta juhatas mulle 2 mootorpaati: ühe Mõntu sadamas, teise Kihelkonna sadama piirides, milliseid võiksin ja võisin kasutada. Prefektuuri mootorpaadile, mille ma fiktiivselt juba varem ühelt kalurilt ostsin, andis samas väljasõiduloo Abruka saarele. Tä lõpetas meie südamliku lahkumise sõnadega: „üks Jumal taevas näeb, millist ülekohtu ja traagikat üks väike sümpaatne rahvas peab läbi elama“. Ma ei kohanud teda enam kunagi. Ja kui see minust oleneks, annaksin talle tuleviku Eestis eluaegse pensjoni või vähemalt ühe korraliku lõuna „Du Nord'is“. Eeltoodust

nähtub, et leidus ka saksa ametnike seas veel inimesi, kes ei olnud rahvussotsialiku ideoloogia orjad.

28. sept. kellal 25. paigu tuli prefektuuri mu töötuppa üks vanapoolne sümpaatne härra sõnadega: „Mina Teid ei tunne, Teie vist mind ka mitte. Minu nimi on Oja. Olen Tallinnast „Ilmarise“ direktor. Meid on 5 hinge ning tahame pääseda Rootsi, aidake!“ Tähen-dasin hr. Oja’le, et veel täna kella 16. paigu sõidab minu mootorpaat Tori sadamast välja ja otse Rootsi, kuid paadis on kahjuks ainult 3 vaba kohta. Nüüd valigu, kes soovib minna. Hr. Oja otsustas ajaviitmatult – sõidavad poeg, tütar ning mini, kuna tema abikaasaga jäävat mõnda teist võimalust ootama. Tunni aja pärast saatsingi mootorpaadi Tori sadamast 20 inimesega teele, nende seas ka eelpool tähendatud 3-Oja ning 3 prefektuuri ametnikku. Mootorpaadi Tori sadamast väljasaatmine oli omaette akrobaatia, kuna seal tuli läbistada 3 merevalve tõket. Sellest saadi aga siiski üle ja Zollrat Schadewald’i tunnistus aitas palju. Mootorpaat olla siiski raskeist tormivintsutusist hoolimata päralt jõudnud, kuid tagasi enam ei tulnud, nagu oli kokku lepitud. Torm vaibus 30. sept, ja ööl vastu 1. okt. Oli tulnud 8 paati Karala ja 1 paat Möldri randa. Sellest informeeriti mind öösel kell 12. Veel samal ööl pidin autoga kuskilt Leis’i kandist ühe mootorpaadi omaniku 2 sugulast Karala randa toimetama ja tasuks selle eest pidin saama 2 maksuvaba kohta mootorpaadile. Kuigi oma lubaduse täitsin, ei antud hiljem lubatud kohti. Veel 1. okt. oli meri üsna tugev ja lained rullusid randa vahutavate veekogudena. Oli ilus selge pühapäeva hommik, kui teistkordselt Karala randa jõudsin, ja kus üldpilt otse masendav oli. Rahvas lähemast külast tungib randa, neid takistatakse saksa sõjaväe patrullide poolt, neid otse pekstakse sakslaste poolt eemale, ka mind arreteeriti mu kaaslastega autost väljatulekul. Otsiti läbi ning võeti relvad ära. Pika rääkimise peale vabastati hiljem ja anti ka relvad tagasi. Tegin arreteerijale saksa feldveebli selgeks, et lastagu inimesed randa ja paatidega välja sõita, sest minul on saarte komandandi kindral Schirmer’i sellekohane suuline lubadus – lubada põgenikel

minna sinna, kuhu keegi soovib, ja kui ei usu, küsigu järele. Pidimegi juba koos Lümanda’le pataljoni staapi järelepärimisele sõitma, kuid õnneks läks sakslase auto rikki, ja kui olin tema auto ära parandanud ning 1000 rmk tema taskusse lasknud libiseda, muutus feldfeebel hoopis teiseks ja vaba pääs randadesse ning paatidesse oligi saavutatud. Tegin rahvale vaba merelepääsu teatavaks ja, siis läks tormijooksuks lahti. Algas niiöelda heitlus elu ja surmale. Mõne minutiga oli mootorpurjek, kuhu normaalselt 75 inimest ruumib, viimseni okupeeritud ja seal oli vähemalt 150 hinge peal. See oli vaid murdosa sellest, kes randa pidid jääma. Need suunasin aga teistesse randadesse, kus teatavasti paadid varjul pidid olema. Hiljem kuulsin, et mootorpurjeka kapten, kes ilmselt minu sealoleku ajal purjus oli – mootorpurjekalt inimesed randa tagasi ajanud ettekäändel, et võtab peale ainult sõdu-reid, kuid oli juba paljudelt kulduurid ja raha sisse kasseerinud. Hiljem aga võtnud peale üksnes neid, kellel veel 100 rbl. kullas tasuda oli. See oli alles tüüpiline haikala, kes surmahastuses põgenejailt röövib nende viimased väärtesemed enese rikastamiseks. Kuuldavasti on sääraselt pea kõik mootorpaatide omanikud talitanud ja 100 kuldrubla isiku pealt sisse kasseerinud. Kõigi tunnete järgi pidid need tõesti südametunnistusega marodöörid olema, et õnnetute kaasmaalaste arvel üle öö rikastuda. Veel Karala rannas olles sain teada, et Möldri rannast samal päeval sõitnud mootorpaat põgenikega merele, kuid sakslastelt mootorpaadile tuli avatud, kusjuures 1 surma ja 1 haavata saanud. Mootorpaat sunnitud aga randuma. Ruttasin sündmuse kohale, kus mind ümbritseti saksa sõjaväelaste poolt nende seas ka üks hauptmann. Viimane oli vägagi libeda näoga, kuid kuratlikult kavala olemisega, mis pärast loobusin misjonitööst. Mootorpaadi juhiga sain aga rääkida, et kui vähegi võimalik, sõitvat öösel uuesti välja. Kuressaarde tagasi jõudnud, kuulsin, et venelased olla Orissaares ja Leisis. Sõitsin uuesti Möldri randa tagasi, kaasa võttes Saare haiglast haavatud eesti ltn. L. ning autojuht K., et koos nendega võimaluse korral ära sõita. Jõudsim randa kell 1 öösel. Rannas selgus aga, et vaja isiku pealt

100 kuldrubla. Minul aga ainult 5 ning puudus ka kulduur. Samal ajal ilmus sinna saksa sõjaväe patrull allohvitseri juhtimisel, viimane oli huvitatud minu isikust ja sõidu põhjustest. Kutsusin allohvitseri kõrvale ja palusin paadi väljasõidul mitte takistusi teha, ühtlasi andsin talle meelega rmk. 2500.–. Allohvitser võttis raha tänuga vastu ja soovitas paadil kohe välja sõita, kuna tunni aja pärast tulla patrulli vahetus, ja uued võivad takistusi teha. Mootorpaat polnud aga väljasõidu korras ja pool tundi hiljem tuli sama allohvitser 10 mehega tagasi, arreteerides mind, mu kaaslasti ning mootorpaadi juhi. Meid viidi käed ülestõtetuna lähemasse vahtkonna ruumi kui suuri kurjategijaid, otsiti põhjalikult läbi ja kutsuti kohale kompanii ülem. Komp. ülem viis mind enesega oma asukohta, kuna mu kaaslasted jäid maha. Hommikul viidi aga mind ja mu kaaslasti koos Kuressaare linna komandandi juurde – saadetuna allohvitserist, kes meid arreteeris. Komandant kuulas mind ühe saksa hauptmanni vormi kandva ja perfektselt eesti keelt valdava tõlgi kaudu üle, kusjuures esitatud küsimused olid:

kellelt olen altkäemaksuna antud raha rmk. 2500.- saanud ja mis eesmärgil see makstud?

millega mina kui ohvitser seletan altkäemaksu maksmist vahtkonnaülemale allohvitserile selleks, et kuritegu sooritada?

kellelt saadud bensiiniga olen autol sõitused sooritanud?

Ettepanud küsimused olid enesest vägagi tülikad, õigust rääkida polnud mõtet ja seepärast tuli valetada – ja valetada, kuidas aju üksnes lubas. Möödunud uneta ja elamusrikas öö andis aega ka eht vale välja mõtlemiseks ning mu vastused olid:

Allohvitserile makstud raha oli saadud Eesti Riigikogu esimehelt hr. Pukkilt, keda komandant ka väga hästi tunneb.

Raha oli viimaselt saadud ülesandega, seda maksta neile saksa sõjaväe esindajaile, kes soodustavad eestlaste evakuatsiooni edasimaksmiseks selle väeosa kaudu Saksa Punasele Ristile. (Samal ajal käis ka korjandus sõjaväes üksuste kaudu Saksa Punase Ristile).

Evakuatsiooni läbiviimiseks oli üks vaat bensiini samalt hr. Pukkilt saadud.

Olin teadlik, et hr. Pukk oli juba lahkunud ja tema arvel valetamine seega lubatud.

Komandant tähendas mu vastustele ironiseerivalt, et olla vana mees ja elus palju valesid kuulnud, kuid sarnast ilusat valet mitte iialgi. Ta esitas mulle veel küsimuse, miks pole ma seda raha temale maksnud, kuna igapäev puutusime kokku – ja seda tegin rannas ja veel allohvitserile. Vastasin võrdlemisi ülbelt, et temale ei saanud maksta, kuna temal puuduvad eestlaste evakuatsiooni alal teened. Komandant näiliselt ägestus mu vastuse üle ja lubas minu asja kohe kindralile ette kanda, mind aga saatis hauptmanni – tõlgi saatel vanglasse, ärasaatmisel tähendades, et minu päevad on nagu juba loetud. Vanglasse, mis asus prefektuuri kõrval, paigutati mind üksikusse kongi, mis äärmiselt räpane ja lutikaid täis. Istusin nari serval ja silmasin seinale pliatsiga kirjutatud pühendust: “Lahkunud sellest kongist mahalaskmisele Saksa sõjakohtu otsuse põhjal kui põgenik Rootsi. I. Laar, kpt. 02.10.1944.” Ei tahtnud uskuda oma silmi, leides, et keegi oli juba jõudnud mu saatuse seinale kirjutada. Hilisemal silmitsemisel leidis vaid vahe ühes nime lõpptähes – oli imelik kokkusattumine nimedes. Minu kõrval kongis viibis Saaremaa omakaitse ltn. S. Saksa sõjakohtu otsuse põhjal surma mõistetud kui põgenik Rootsi. Tä ootas kärsitult kohtuotsuse täideviimist. Sama päeva õhtul peale venelaste poolt Roomassaare sadama peale sooritatud õhurünnaku avati kongi uks ja vahis sõdur kutsus mind endaga ühes. Mind asetati vangla ees seisvasse sõiduautosse ja sõit algas ühe saksa ohvitseri saatel. Auto peatus diviisi staabi ees. Mind juhutati diviisi staabi ülema oberstltn. kabinetti, olin seal juba varem mitu korda käinud. Oberstltn. teatas, et minu kohta on Saksa sõjakohus juba otsuse langetanud, ja ma võin arvata, milline see otsus on – ning palus mind avaldada mu viimased soovid enne kohtuotsuse täideviimist. Näis asjata olevat igasugune armupalumine või halitsemine. Seepärast teatasin järgmist: Palusin end 3 kuud tagasi paigutada Tallinnast Kuressaarde senisele ametikohale selle teadmise ja eeldu-

sega, et varsti on Eesti saatus otsustatud, ja ma lootsin oma ameti kaudu siin päästa vähemalt 25 kaasmaalast bolševistlikust tagakiusamisest või mõrvamisest. Kuid mul on õnn osaks saanud oma ametkonna kaudu registreerida ja saata nädala aja jooksul Saksamaale 7000 inimest ja kusagile mujale ligi 2000. Arvan, et olen oma ülesande ja kohused rahvuskaaslaste vastu täitnud küllalt rahuldavalt ja mul ei ole enam midagi paluda. Samal ajal astus tupp kindralltn. Schrimmer, kellele oberstltn. mu sõnad edasi andis, mispeale viimane tähendas, et võtab kohtuotsuse revideerimisele. Jutt lõppes ja mind saadeti vanglasse tagasi. Öö möödus – ja juba järjekordselt kolmas magamata ning hommikul viidi mind vanglast prefektuuri, kus ootasid Bergmann, Sturm ja kolonel Sinka. Bergmann andis mulle 2 tundi aega likvideerida prefektuur ja olla sadamas laeval. Minu sumadani, mis vahistamisel koos autoga ära võeti, oli tehtud võrdlemisi puhas töö, olid läinud kõige liha teed kallihinnaline kolmeraudne jahipüss, 2 revolvrir, napsupudel, 200 paberossi ja saksa-eesti sõnaraamat. Selle vastu oli nähtavasti huvi tunnud Bergman ja Ko. Väärtuslik Zeiss binokkel rekvireeriti minult linnakomandandi poolt saksa sõjaväe kasuks vanglasse paigutamisel.

Prefektuur oli inimestest tühi, oli lõppenud ka registreerimine, üksikud inimvarjud peale sõjaväelaste liikusid linna tänavatel. Oli sääranne tunne, nagu läheneks linnale või oli seda juba tabanud midagi kohutavat. Sammusin sadama poole raske südamega, kuna oli tunne, nagu tallaksid mu jalad viimast korda kodumaa mulda. Laev väljus sadamast öösel saadetuna mitmest teisest laevast. Nende seas ka „Nordstern”. Jõudsime Windavi'sse järgmise päeva õhtul. Järgmisel hommikul läksin linna ajalehte ostma ja sadamasse tagasi tulekul selgus, et mu laev „Nautic” oli reidile välja sõitnud ja selle asemele kai äärde asunud sõsarlaev „Nordstern”. Paljud tuttavad „Nordstern'il” soovitasid mul selle laevaga sõita, olla luksuslikum ja pealegi puuduvat „bridge 4”. Vaistlik eelaimdus ütles aga ei. Püüdsin iga hinna eest oma „Nautic'ule” pääseda. See mul õnnestuski viimaks Läti sadamakapteni kaudu, kes mind oma puksiirlaevaga sinna toimetas. Öösel vastu

6. okt. läks teekond Windavist Gotenhafen'i suunas – „Nordstern” ees, „Nautic” järel, saadetuna aeglase käiguga vanast saatelaevast. Hommikul kella 10 paigu kostis laeva ruumidesse merelt tugev plahvatus. Ruttasin tekile, kus avanes kurb pilt: „Nordstern” oli pooleks murdunud, ahter ja vöör veel pealvee. Selleks kulus aega vaevalt paar minutit. Selgus, et vene allveelaev oli torpedeerinud kõiki kolme laeva korraga, kusjuures „Nordstern” saanud tabamuse otse keskele, „Nautic'ust” möödunud torpede umbes 5 m kauguselt ahtrist, samuti pole saanud ka saatelaev tabamust. Saatelaev eemaldus „Nautic'ust”. Ta jälitas kobina peale neetud allveelaeva, jättes meid relvastuseta laevaga saatuse hooleks. „Nordstern'iga” leidis märja haua umbes 350 kaasmaalast, nende seas vandeadvokaat Joans koos perekonnaga ja prof. Livländer Tallinnast. Päästetuid oli „Nautic'ule” umbes 50 eestlast ümber. Nende seas ka eelpool nimetatud dir. Oja oma abikaasaga. Sarnast abit ja lootusetud olukorda, nagu see oli uppujate päästmise ajal „Nautic'ul” pole vist laevas olejatest varem keegi üle elanud. Oli oodata uut rünnakut allveelaevade või lennukite poolt. Olles viimase vee peal olija oma pardale võtnud, võttis „Nautic” suuna Gotenhafeni peale, sõites täie kiirusega ja sik-sak kursiga, et sellega saavutada allveelaeva rünnakul vähemaid tabamuse võimalusi. Kui olime õhtul Gotenhafeni jõudnud, tähendas sümpaatne laevakapten, et ka temal polnud enam lootust pääsemisele. Ta sõitis järgmisel hommikul Windavi tagasi, enne ärasõitu jätsime teda aga mehise eesti kolmekordse elaguhüüdega jumalaga, ta oli liigutatud ja tal olid pisarad silmis.

Nii saabusime „töötatud maale” – maale, kuhu vist erandita kõik kaasmaalased vastu-meelselt olid sunnitud tulema, ja kus ootasid ees pettumuste ja ebameeldivuste seeriad.

Julius Laas, kapten
Lübeckis, novembril 1945.

Balti Arhiiv Rootsi Riigiarhiivis, Karl Liivola, kartong 6.

Stasi toimik Eesti NSV kohta aastast 1989

Ivo Juurvee

Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkonna arhiivis leidub toimik Eesti NSV kohta.¹ Nagu näitab ka toimiku kaanele käsitsi kirjutatud pealkiri „Estische SR” (ilmselgelt on silmas peetud Eesti NSV-d, mis saksa keeles peaks olema kirjutatud „Estnische SSR”), ei ole tegu just saksa täpsuse musternäidisega. Dokumendid selles 38-lehelises säilikus ei ole süstematiseeritud ei kronoloogiliselt ega sisuliselt, puuduvad igasugused andmed toimiku avaja isiku või institutsiooni ning avamise põhjuste kohta. Dateeritud on ainult üheksa dokumenti, mis jäävad ajavahemikku 29. jaanuarist 30. augustini 1989, neist omakorda seitse augustis. Materjali sisu näitab, et ka ülejäänud pärineb samast aastast, kaks dokumenti võib pärineda 1988. aasta lõpust.²

Materjalid nimetatud säilikus jagunevad neljaks:

- Saksa DV Moskva saatkonnast *teletype*'i teel saadud kiirteated;
- Saksa DV välisministeeriumi (*Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten*) informatsioonid;
- tõenäoliselt Stasi ettevalmistatud doku-

mendid: toortõlge ajalehest Krasnaja Zvezda ja kaks memorandumit, mille puuduvad kuupäevad, numbrid, salastamismärked ning andmed koostaja ja adressaadi kohta;

- väljavõtted Saksamaa LV ajakirjandusest (Der Spiegel ja Die Welt).

Dokumendid on oma toonilt mõistlikud ja ideoloogilisse sõnadevahtu ei ole laskutud, kuigi tihti tulevad ette hinnangut kandvad sõnad, nagu „natsionalistid” või „separatistid”, mis olid toonase idabloki kantseliidi tavaline osa. Vaadeldakse peamiselt üldisi trende, isikunimesid on vähe. On näha, et teadmised on ammutatud venekeelsetest allikatest ja transkribeerimisel on tekkinud probleeme – näiteks on Arnold Rüütli nimekuju „Rjujtel”, ERSP kohta lühend PNNE (ehk *Partija Natsionalnoj Nezavisimosti Estonii*) jms.

Teemadest käsitletakse poliitilise aktiivsuse teket Eestis, eriti Rahvarinde ja ERSP tegevust. Rahvarinde liikumist peetakse kolmest Balti riigist kõige kaugemale arenenuks Eestis, selle liikmete arvu hinnatakse dateerimata dokumentides korduvalt 300 000-le, millest 28% on Stasi andmeil EKP liikmed. Kajastatud on ka Moskva reaktsiooni ja vastumeetmeid. Materjali põhjal ei saa kahjuks kindlaks teha, kas mingi osa sellest on saadud Stasi ja KGB vahelise infovahetuse tulemusena või pärineb kõik Saksa DV välisministeeriumist ja Lääne avalikest allikatest.

Huvi tõus Eesti vastu augustis on seletatav Molotovi–Ribbentropi pakti sõlmimise 50. aastapäeva puhul korraldatud Balti ketiga, oli ju see sündmus otseselt seotud ka Saksamaa ajalooa. Stasi ajalookäsitlus on pealiskaudne:

¹ Estische SR. BSTU, Archiv der Zentralstelle, MfS-HA II, 38105. Autor tänab materjalile tähelepanu juhtimise eest professor Heinrichs Strodsi.

² Ühes dokumendis mainitakse Rahvarinde asutamiskongressi 01.–02.10.1988, seega ei saa see olla koostatud varem. Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehena nimetatakse Bruno Sauli (ametis kuni 16.11.1988), seega peaks see olema kirjutatud ajavahemikul 03.10–16.11.1988. Dokumendi sisu järgi tundub siiski tõenäolisem, et koostaja ei ole olnud teadlik Sauli väljavahetamisest ning memorandum on koostatud hiljem. Estnische SSR, dateerimata, BSTU, Archiv der Zentralstelle, MfS-HA II, 38105, l. 3–4. Teine raskesti dateeritav dokument on publitseeritud täies mahus.

„[– –] Olulist rolli mängib veel Nõukogude Liidu ja fašistliku Saksamaa vahel sõlmitud mittekallaletungilepingu 50. aastapäev selle aasta 28. septembril. Põhja-Euroopa riikides ollakse arvamusel, et nende kahe riigi vaheline poliitiliste mõjusfääride omavahelist ärajagamist puudutanud lisalepe viis olukorran, kus Baltikumi vabariigid „inkorporeeriti” Nõukogude Liitu. [– –]”³

Dokumendi koostaja on eksinud pakti sõlmimise kuupäevaga, tõenäoliselt isegi aastaga. Muus osas räägib asjadest toonase poliitilise korrektsuse piirima. Kuigi pakti salajase lisaprotokolli tekst oli 1988. aasta suvel avaldatud nii Eesti NSV kui ka Vene NFSV ajakirjanduses,⁴ ei olnud selle olemasolu ida pool raudset eesriiet ametlikult veel tunnustatud – selleni jõudis NSVL Rahvasaadikute Kongress alles 24. detsembril 1989.⁵

Nagu näitab toimikule Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkonnas antud tähistus MfS-HA II (*Ministerium für Staatssicherheit, Hauptabteilung II*), on seda hoitud II peaosakonnas, mis tegeles vastuluure ehk spionaaživastase võitlusega (*Spionageabwehr*). II peaosakonna ülesandeid⁶ arvestades on toimiku paiknemine just seal mõneti üllatav. Oleks arusaadav, kui Stasi oleks näinud ohuna Saksa DV-le Eestist lähtuvaid uusi tuuli, võimalikku koostööd Ida-Saksamaa teisitimõtlejatega, vastastikku tegevusmeetodite tundmaõppimist jms., kuid sellisel juhul oleks toimik pidanud asuma opositsiooni ja teisitimõtlejatega tegelevas XX peaosakonnas. Võimalik, et välisministeeriumi liinis ja rutiinse pressimonitooringu käigus hakkas Eesti kohta kogunema materjali, mis tundus hävitamiseks liiga huvitav (kuna ühelgi doku-

mendil ei ole registreerimismärkeid, oleks see pidanud võimalik olema), kuid samas ei haakunud temaatiliselt ühegi toimikuga. Kuni lõpuks võttis keegi pappkaaned, kirjutas kiiruga peale „Estische SR” ja viskas kogunenud paberid sinna vahele. Juhul kui Saksa DV-s kehtinud režiim ei oleks kokku varisenud – ja kokkuvarisemist Stasi tollal ette ei näinud –, oleks võinud neid materjale vaja minna küll. Kuid need jäid vedelema kuni Stasi likvideerimiseni. Võimalik ka, et koostamisel oli mingisse teise toimikuisse kuuluv ülevaade näiteks uutest liikumistest ja nende liikmetest Ida-Euroopas ning selle jaoks süstematiseeriti töö käigus huvipakkuvat materjali riikide kaupa.

Stasi toimik „Estische SR” ei anna uut teavet, mis oleks abiks 1989. aasta Eesti sündmuste uurimisel. Siiski on huvipakkuv ainuüksi selle olemasolu ja jääb võimalus, et Stasist maha jäänud tohutu hulga dokumentide seas on ka sisulisemaid Eestit puudutavaid materjale, mis ei ole veel uurijate tähelepanu alla sattunud.

Ivo Juurvee

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 2002, magistriraadi kaitses 2003 Kesk-Euroopa Ülikoolis, alates 2005 Tartu Ülikooli ajaloodoktorant. Peamised uurimisvaldkonnad on eriteenistuse ajalugu ja 20. sajandi poliitiline ajalugu.

³ Betreff. Politische Entwicklung in den baltischen Sowjetrepubliken, dateerimata, BStU, Archiv der Zentralstelle, MfS-HA II, 38105, l. 12–18.

⁴ M. von Hagen. History and Politics munder Gorbachev. Professional Autonomy and Democratization. – P. Lerner (ed.) The Soviet Union 1988. Essays from the Harriman Institute Forum. New York: Crane Russak, 1989, lk. 185.

⁵ Vt. H. Lindpere. MRP. Raske ülestunnistus. Olion, Tallinn, 1991.

⁶ Põhjalikumad ülevaadet vt. H. Labrenz-Weiß. Die Hauptabteilung II. Spionageabwehr. MfS-Handbuch, Teil III/7. BStU, Berlin, 2001. Kättesaadav internetis Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkonna veebilehel: http://www.bstu.bund.de/nn_712108/DE/Publikationen/Anatomie-der-Staatssicherheit/anatomie-der-staatssicherheit__node.html__nnn=true (31.03.2009).

Stasi Haus. Repro

Dokument

Teema: Poliitilised arengud Balti liiduvabariikides⁷

Kõigis Põhja-Euroopa riikides, eelkõige Soomes ja Rootsis, pühendatakse suurt tähelepanu käesoleva hetke poliitilistele arengutele Balti liiduvabariikides.

Selle põhjuseid tuleb otsida nende riikide vahelistest sajanditepikkustest ajaloolistest suhetest ja sidemetest (näiteks Soome ja Eesti kuuluvad koos soome-ugri keelerühma) ning asjaolust, et 1940. aastal toimunud Nõukogude Liitu vastuvõtmise järgsed Baltikumi poliitilised emigrandid asusid elama Põhja-Euroopa riikidesse ja võtsid sealse ühiskondlikus elus sisse kindla koha, näiteks on praegune Rootsi sotsiaaldemokraadist justiitsminister Läti päritolu. Olulist rolli mängib veel Nõukogude Liidu ja fašistliku Saksamaa vahel sõlmitud mittekallaletungilepingu 50. aastapäev selle aasta 28. septembril [*sic!*]. Põhja-Euroopa riikides ollakse arvamusel, et nende kahe riigi vaheline poliitiliste mõjusfääride omavahelist ärajagamist puudutanud lisalepe viis olukorrani, kus Baltikumi vabariigid „inkorporeeriti” Nõukogude Liitu.

Eriti tugev side eelmainitud sündmustega on just Soomel, sest vastupanu sarnastele arengutele viis 1939. aastal Talvesõjani Nõukogude Liiduga.

⁷ Saksa keelest tõlkinud Marju ja Olaf Mertelsmann. Tõlkijate märkus: Originaalteksti puhul on tegemist näitega halvast bürokraatlikust idasaksa keelekasutusest arvukate sisuliste ja keeleliste vigadega. Autoriks on tõenäoliselt SDV-st pärit emakeele-rääkija, kelle üldharidustase on suhteliselt madal, sest ta kasutab vöörõnu valesti ning tal on probleeme grammatika ja õigekirjaga.

Põhja-Euroopa riikide arvates kujuneb rahvusküsimus Nõukogude Liidu ümberkorralduste kolmandaks proovikiviks. Laiendatud rahvusliku enesemääramise nõudmised leiavad nendes riikides kõigi ühiskondlike parteide ja organisatsioonide täieliku toetuse. Rootsi valitsus annab teada rahvuslike iseseisvuspüüdluste maine tõstmise aktsioonidest. Välisministeeriumi riigisekretär Schorri⁸ kinnitas Rootsi kavatsusi rajada kolmes Balti liiduvabariigis diplomaatiliselt, majanduslikke ja kultuurilisi esindusi.

Soome valitsus dementeeris küll teadet Tallinnas peakonsulaadi avamisest, kuid möönis samas, et laiendatakse vastavat filiaali Leningradi konsulaadis.

Eesti ja Läti Rahvarinnete asutamiskongressidega seoses avaldatud materjalidest võib teha Balti liiduvabariikide arengute kohta järgmise kokkuvõtte:

Kõigis kolmes Balti liiduvabariigis on välja kujunenud Rahvarinde liikumised, mille eesmärgiks on suhteline rahvuslik iseseisvus iseseisvate võrdväärsete riikide konföderatsiooni raames.

Kõige kaugemale on see protsess arenenud Eestis, kus Rahvarinne esineb ühiskondliku organisatsioonina, millel on ulatuslik programm ja tsentraalne juhtimine – võitluses poliitilise võimu nimel on Eestimaa Rahvarinne arenenud tõsiseks konkurendiks EKP-le (1. kongress 1.–2. okt. 1988). Eestimaa Rahvarinde poliitilise orientatsiooni puhul räägib siiski hetkel veel kaasa EKP. Rahvarinde 300 000 liikmest 28% on kommunistliku partei liikmed. Seitsmest keskjuhatuse liikmest on neli samuti parteilased. EKP 1. sekretäri sõnade kohaselt tuleb Rahvarinde kaasabil taastada usk parteisse.

Poliitiliste kommentaatorite jaoks on Eesti arengud Gorbatšovi mudeliks rahvusküsimuse lahendamisel. Säärane hinnang tugineb muu hulgas asjaolule, et Rahvarinde esindajad väidavad end täitvat Gorbatšovi nõudmist haarata enda kätte kohalik poliitiline ning majanduslik areng. Samuti tuginetakse EKP 1. sekretäri seltsimees Väljase tervituskõnele ning seltsimees Gorbatšovi poolt Rahvarinde kongressile saadetud tervitussõnumile. Eesti Ülemnõukogu hääletas näiteks ühehäälselt maha üldist korda ning siseministeeriumi väeosade lahinguvalmidust puudutava seaduse, nõudes selle ümbertöötamist vastavalt avaliku diskussiooni tulemustele ja liiduvabariikide eripärasid arvestades. Eestil ei olevat korra tagamiseks vaja mingeid väeosasid.

– Lätis on Rahvarinne kindla organisatsiooni loomise faasis (1. kongress 8.–9. okt. 1988); liikmeskond ca 130 000. Rahvarinde keskuseks on Kirjanike Liit koos oma esimehe Janis Petersiga eesotsas ning „Roheliste” liikumine. Lisaks sellele on seal juures sellised kontroverssed grupid nagu inimõiguste grupp „Helsingi 86” ja Läti iseseisvusgrupp. Läti Kommunistlik Partei pole siiani selles liikumises erilist rolli mänginud, kuigi väidetavalt on ka seal mingi protsent partei liikmeid. Asutamiskongressil esines Läti Kommunistliku Partei 1. sekretär Janis Vagris lühikese kõnega. Läti Rahvarinne orienteerub oma Eesti vennasorganisatsiooni programmi järgi.

Leedu NSV-s on Rahvarinne formeerumas. Ülekaalus on ekstreemsed natsionalistlikud organisatsioonid, nagu näiteks „Leedu Vabadusliit”, mis nõuab Nõukogude Liidust eraldumist. Asutamiskongress on kokku kutsutud 22.–23. oktoobriks 1988.

Rahvarinded ei määratle end poliitiliste parteide, vaid ühiskondlike organisatsioonidena. Neil on

---

⁸ Pierre Schori.

masside toetus. EKP 1. sekretär nimetas Rahvarinnet liikumiseks, mis toetab Nõukogude Liidu uuenemisprotsessi. Eesti ja Läti Rahvarinded nõuavad õigust esitada valimistel oma kandidaate. Seega ei ole välistatud, et Eesti NSV Ülemnõukogu valimistel 1989. aastal saavutab enamuse Rahvarinne.

Eestimaa ja Läti Rahvarinnete asutamiskongressid võtsid vastu majandusliku, poliitilise ja kultuurilise iseseisvuse programmi. Eesti oma võib nimetada juhtprogrammiks mõlema ülejäänud Balti liiduvabariigi jaoks.

Programmid sisaldavad laiaulatuslikku väidete ja nõudmiste kogumit.

a) poliitika valdkonnas:

Nõukogude Liidu muutmine suveräänsete riikide föderatsiooniks;

Rahvarinde liikumise (mitte partei!) tunnustamine ühiskonna juhtiva jõuna;

õigus oma esindusele ÜRO-s ja teistes rahvusvahelistes organisatsioonides (nt. Rahvusvaheline Olümpiakomitee);

valitsuse ja liiduvabariigi ülemnõukogu õigus otsustada iseseisvalt, Moskvast sõltumatult, kõigi ühiskondlike küsimuste üle;

vetoõigus kõigi keskusest tulevate otsuste ja seaduste suhtes, mis puudutavad vastava liiduvabariigi elukorraldust;

rahvuslike esindajate saatmine välis- ja kaitseministeeriumisse;

vana rahvuslipu tunnustamine riigilipuna (avalik näitamine on juba lubatud);

nõue võtta juriidilisele vastutusele Stalini-aegsed vastutavad isikud ning rehabiliteerida kõik möödunud poliitiliste valitsusperioodide ohvrid;

massihävitusrelvade liiduvabariigi territooriumile mittepaigutamine ja sõjalise potentsiaali vähendamine kohalikul territooriumil;

omaenese ohvitseride kaadri loomine ja sõjaväeteenistuse läbimine rahvuslikes sõjaväeosades rahvuskeeles oma territooriumil;

relvavaba teenistuse sisseviimine;

liiduvabariigi territooriumil asetsevate tsentraalsete sõjaliste asutuste iseloomu ja staatust puudutava kokkuleppe sõlmimine kaitseministeeriumiga;

omavalitsuse plaani/programmi väljatöötamine.

b) majanduse valdkonnas:

kõigi ettevõtete ja institutsioonide (liikluskorraldus, postiasjandus ja telekommunikatsioon) vastava liiduvabariigi omandisse üle viimine;

täielik otsustusvabadsus majanduspoliitika küsimustes, suletud majandustsooni loomine jõudmaks täieliku majandusliku iseseisvumiseni;

riikliku valuutamonopoli likvideerimine, kohaliku valuuta tarvitusele võtmine (konverteeritav nii Lääne valuutadesse kui ka rublasse);

seotus tsentraalse riigieelarvega liiduvabariigi maksude osalise väljaveo kaudu;

õigus iseseisvatele otsustele seoses välismaiste investeringutega koos natsionaliseerimisvastaste garantiidega;

edasise tööstuspotentsiaali väljakujundamise lõpetamine (või isegi vähendamine), et vältida teistest rahvustest tööjõu sissevoolu ning keskkonnakaitse huvides;

riiklike ettevõtete üleviimine kollektiivsesse või eraomandisse.

c) rahvusküsimuses:

rahvuskeele ja -kultuuri kaitse, rahvuskeele tunnustamine riigi- või ametliku keelena (juba seaduslikult kinnitatud);

edaspidise immigratsiooni ärahoidmine (eestlaste rahvuslik osakaal on Eesti NSV-s langenud juba alla 50% [sic!]) ning abinõude tarvituselevõtt, et vähendada venelaste osakaalu rahvastikus; abinõude kasutuselevõtt suurendamiseks kohaliku rahvuse sündimust;

kõigi elanikkonna gruppide huvide kaitse;

õigus rahvuslikule passile ja oma viisa väljastamisele (külalisviisa teistele Nõukogude Liidu kodanikele 15 päevaks, viisavabadus Soome ja Rootsi kodanikele);

rahvuslike ajalehtede õigus oma väliskorrespondentidele;

täielik toetus rahvuslike tavade ja traditsioonide arendamisel.

Asutamiskongressidel teiste liiduvabariikide esindajate poolt esitatud väidete kohaselt üritati terves Nõukogude Liidus luua sarnaseid liikumisi, kuid partei- ja riigiorganid osutasid kindlate organisatsioonivormide loomisele vastupanu.

Informeeriti tsentraalse ekspertgrupi tööst, mille ülesandeks oli töötada välja plaan üleminekuks omavalitsusele kolmes Balti liiduvabariigis, Valgevene NSV-s ja mitmes autonoomses vabariigis (sh. Tatari ANSV-s).

Kokkuvõte / hinnang

Arengud Balti liiduvabariikides näitavad, et rahvusküsimuse probleemid ei mängi oma rolli mitte ainult Armeenias ja Aserbaidžaanis. Need arengud pole küll nii vaatamängulised kui Kaukaasia liiduvabariikides, kuid neil on tõenäoliselt suurem poliitiline tähtsus, kuna need puudutavad liiduvabariikide suhteid keskvõimuga ja seega multinatsionaalse Nõukogude riigi põhialuseid.

EKP 1. sekretär on arvamusel, et laiendatud rahvusliku iseseisvuse nõuded on kõigis valdkondades õigustatud ning ainult nende allasurumine viiks separatismi.

Eesti Vabadussõjalaste Liit

EVL Jõgeva osakonna lipu õnnistamine 11. veebruaril 1934. a. Jõgeval. Fotol vasakult: EVL toetaja kirikuõpetaja Rein Uhke, EVL toetaja, Laiuse koguduse õpetaja, IV Riigikogu liige Jaan Järve, lipuga põlvitab EVL Jõgeva osakonna juht A. Vindi, EVL Keskliidu peastaabi ülem Artur Sirk. EFA A-249-104

Eesti Vabadussõjalaste Liidust ehk rahvakeeli vapsidest on enamikul meist suhteliselt lünklikud teadmised ja rõõmustav on, et Tunas seda teemat lähemalt käsitletakse.

Filmiarhiivi fotokogus seekord aga eriti palju fotosid selle teema kohta ei leidu, kõige rohkem on üles pildistatud leitud käsigranaate ja muid relvi detsembris 1935, mil Isamaaliidu kongressi ajal pidi oletatavasti toimuma vapside kavandatud riigipööre. Kümme-konna ühetaoliste fotode seast valisin välja näitena vaid ühe.

Lisaks vähestele fotodele EVL-ist on mõningaid fotosid vapsidest, kes 1936. a. kohtuotsusega mõisteti 20 aastaks vangi. Enamasti teatakse ju vaid vapside kahte juhti – Andres Larkat ja Artur Sirk, teisi tegelasi vähem. Et niinimetatud riigipööre oli seotud Isamaaliidu kongressi ajaga detsembris 1935 „Estonias”, siis on ka fotod Isamaaliidust. Ja et markeerida aastaid 1934–1935 üldisemalt, tutvustame paari fotot näiteks I Eesti Mängudelt, piiskop H. Rahamägi ametisseastumiselt ja Kunstihoone avamiselt. Ja et eelnimetatud Isamaaliidu kongress toimus „Estonias”, siis ka üks operetifoto „Estoniast”. Mittepoliitilistest sündmustest aastatel 1934–1935 mainitagu aga veel Ülemiste lennuvälja avamist, rahvaloendust, raamatuaastat ja seda, et Eesti laskurid olid võidukad maailmameistrivõistlustel Roomas.

Ivi Tomingas

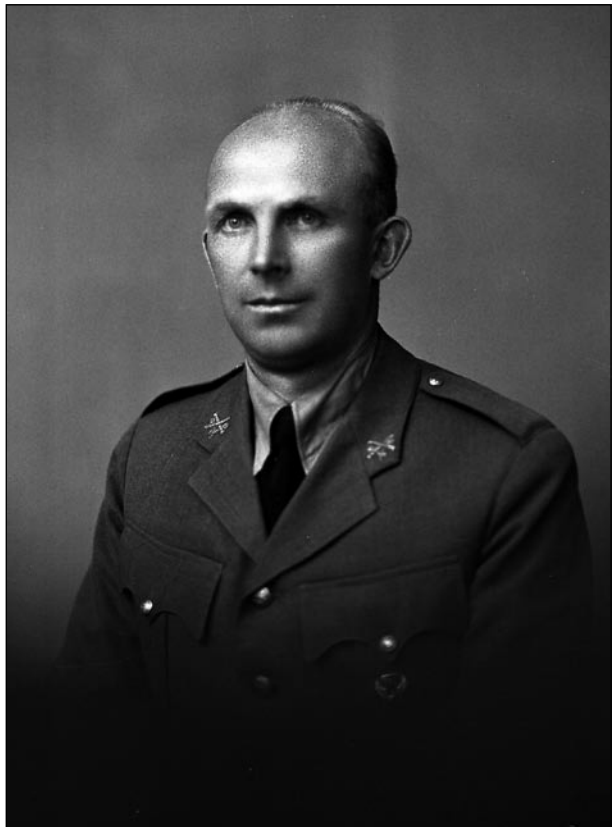
Kindral Andres Larka, vapside juht. Foto tehtud arvatavasti 1920.–1925. a. Foto: A. Wannas. EFA 0-167009

Vapside liider Artur Sirk tütreaga 1930-ndate alguses. EFA 0-145405

EVL Keskjuhatusse liige Aleksander Seiman Vabadussõja ajal kohalike elanike keskel Ingerimaal 1919. aastal. EFA A-252-875

Johannes Holland, EVL Keskjuhatusse liige.
EFA 3-15

Välismaal asuva vapside toetaja E. Burmi käest saadud kohver käsigranaatide ja lõhkeainega detsembris 1935. a.
EFA A-250-87

Professor H. B. Rahamäe piiskopiks õnnistamine 1934. a. EFA 0-41055

Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku esimese kirikukogu liikmed EV riigivanema K. Pätsi külalistena Kadrioru lossis. Vasakult: piiskop H. B. Rahamägi, keskel H. Koppel, paremal K. Päts. Foto: A. Kalm 01.11.1935. EFA 0-27394

Peaministri asetäitja K. Eenpalu kõnelemas Isamaaliidu I kongressil 8. dets. 1935. a. „Estonia” kontserdisaalis. EFA 0-39802

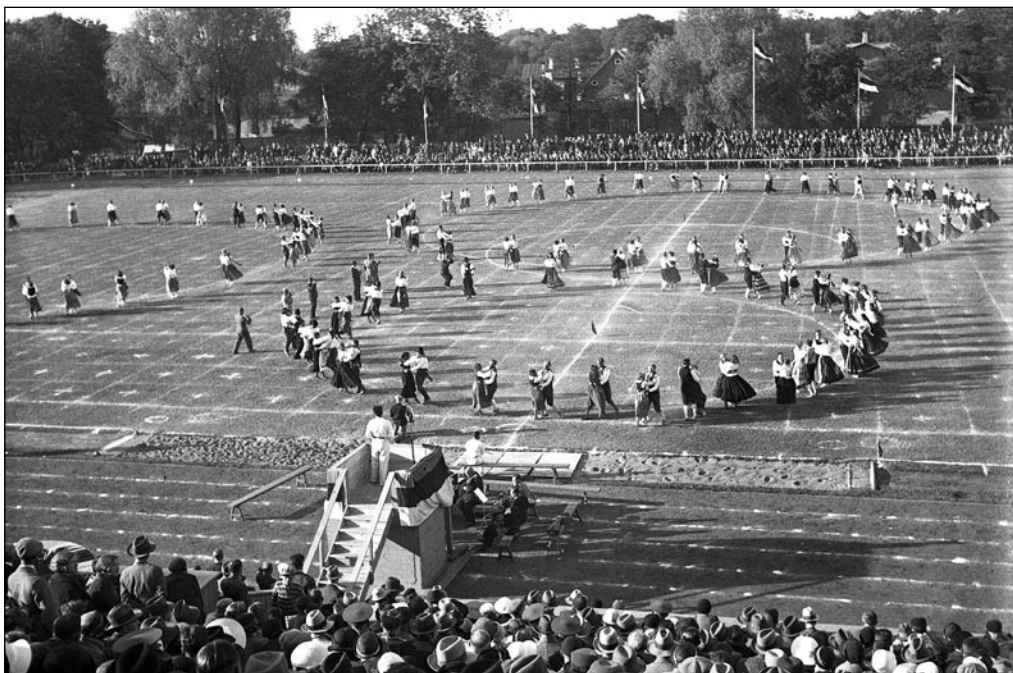

Isamaaliidu keskkomitee täiskogu koosolek Tallinnas. Riigivanem K. Päts kõneleb Isamaaliidu keskkomitee esimehe prof. J. Uluotsaga. Vasakul välisminister F. Akel. 14. okt. 1937, Tallinn. Foto: A. Kalm EFA 0-27624

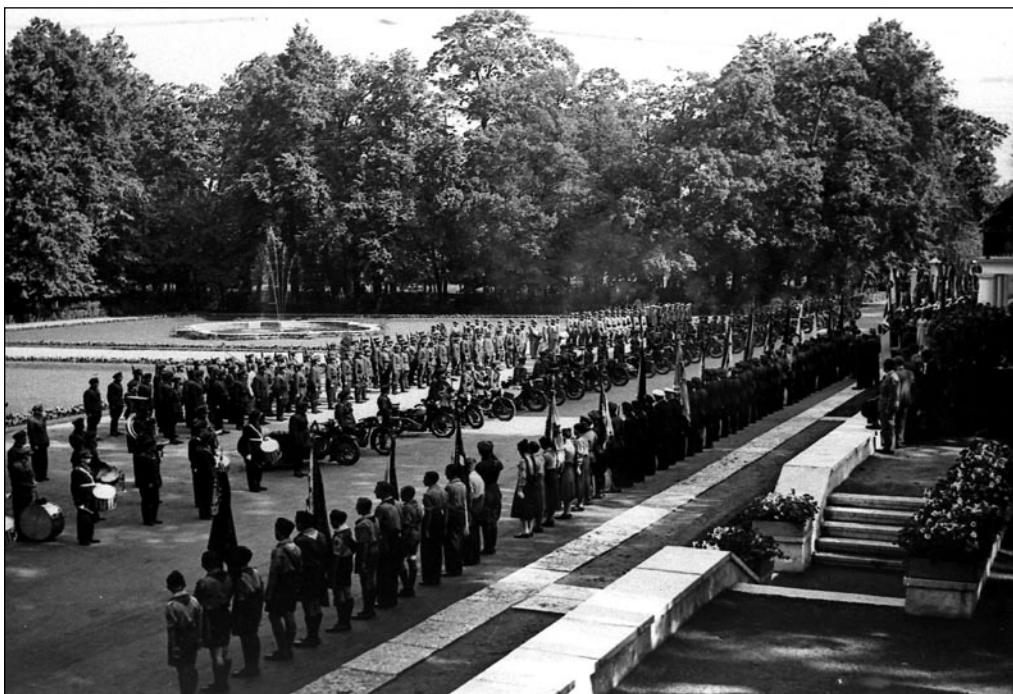

Isamaaliidu III kongress Tallinnas 5. dets. 1935. a. Kongressi avamine. Esireas vasakult: riigivanem K. Päts, sõjavägede ülemjuhataja kindralleitnant J. Laidoner, riigi majandusnõukogu president A. Jürima, majandusminister K. Selter, sõjaminister kindralmajor P. Lill. Foto: A. Kalm EFA 0-27641

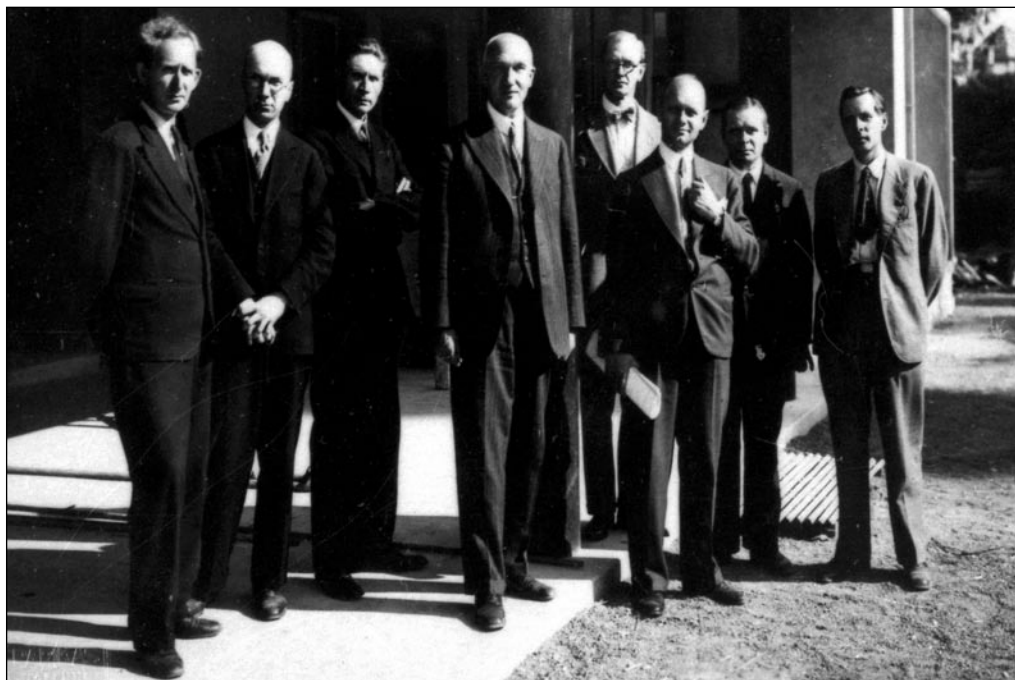

I Eesti Mängud 1934. a. Rahvatants. EFA 1-9718

1934. aastal tähistati esimest korda ametlikult võidupüha. Fotol võidupüha paraad Kadriorus. EFA 0-138209

Kunstihoone ees vestlevad: vasakult skulptor H. Halliste, kunstiajaloolane V. Vaga, maalikunstnik A. Jansen, V. Päts, arhitektid A. Soans ja E. J. Kuusik (Kunstihoone arhitekt), kunstnik R. Sajor, skulptor J. Raudsepp. 15. sept. 1934, Tallinn. EFA 0-137870

Stseen J. Kálmáni operetist „Mariza”.
Lisa osas L. Reinik, Zsupan – A. Eskola.
EFA 0-149654

Märt Miti mälestused

III

Mart Mitti Elu lugu, Aea luguga ühentatud viisil kirja panema hakatud

Vello Paatsi

Märt Miti perekonna matusepaik Kambja kalmistul.

Foto: EKM EKLA A-128:16

Seltsi alanemine. Jannsen Eesti rahvale kartetavaks saanud. Hurti lisa lehe kirjutuse ja Jannseni presidendi ameti lõpust. Jannseni kahtlasest olekust. Jannseni Eesti postimehe tegevuse ära müümisest sakslastele (rahva kahjuks). Jannsenile nõuutatakse auutunnistust. Kust baltlaste nimi on saanud. Vaielus Eesti kirjameiste seltsis, Jannsenile auutunnistuse nõuutamise perast. Jannsenile jääb auu tunnistus andmata. Kes on Aadu Grenstein[?]

Seltsi koos käigidel, ja nõuupidamistel kadus jätk jätkult elavama kõnepidamiste ja nõuupidamiste järg. Seltsi elu, mis oma liikmete arvu po[o]lest kaunis suureks oli tõusnud, vähanes silma nähtavalt. Aasta perast 1873 oli see mitme sadalise seltsi liikmete kooskäik nõuupidamisele, mõne kümnete peale langedud, kõikitele kes seltsi elust õige elavalt osa olivad võtnud, oli nagu une ramestus peale tulnud. Ka mitmesuguste soovitude peale: „Meie ei tohi omitigi seltsi ära surra lasta!”, siiski ei tahetud enam seltsi koos käikidele minna. Jannsen jäeti küll presidendiks edasi,

aga nõuupidamiste koos käigid, mis harilikult iga kuu peeti, lõppesivad nenda ära, et mõni kord aga paar liiget veel kokku olivad tulnud, kes oli siin nüüd veel kõneleja, ehk siis kuulja? – Nenda edasi surma poole elades ütles Jannsen ühel sarnatsel koosoleku päeval: „Et liikmid enam sugugi seltsi koosolekul ei tule, pean ma tuleva kord seltsile surma kõne ära! ja asi on lõpetatud!!”

Et seltsi asi nii kiirel sammul oma kõrgemalt tipult tagasi oli astunud, selleks loeti Jannsenil kaks suurt isiaranise vigadust, esiteks seda, mis juba Jakupson, Jan[n]seni kõige esimese aastase presidendi ameti kohta ütles: „Jannsen ei ole mitte põllumees, selleperast ka mitte loomulik selle seltsi presitentiks, tõiselt ta ei ole enam sugugi usaldav kindla vaimuga mees.” Seda olid nüüd selts, ja rahvas temast tundma õppinud! Sellega, et ta omas aealehes Eesti postimehes, mitte üksnes seda, et kõik auusa võitlemise ja eestkostmise Eesti rahva eest maha oli jätnud, vaid rahvast ja nende põllumeiste seltsisid pilkava sõnadega teotama hakkas. Näituseks, temast välja antavas põllutöölehes „Eesti põllumees

kõige eesti põllumeistele”¹⁵¹ kirjutab ta hiljem ühe lause nenda: „Põllumeiste seldsid on välja-
de pol[*i*]itika liiva kinkude otsa karganud.”¹⁵² Sarnatsed laused ja kirjad leitsivad nüüd nimetatud aeakirjades aset, aga tähtsate meiste kirjad, nagu C. R. Jakupsoni ja mõne teise kirjad, kes rahva auu eest seistes, välja tahtsivad astuda, neid ei võtnud Jannsen enam oma aealehtetesse vastu. Nenda oli nüüd Eesti rahvas eesti ainsamas ja tähtsamas aealehes oma eest kostmise kaotanud, ja saksa keelsete lehtede rusutavas saanud. Sellega tekkis Eesti armsamate isamaa poegade südames suur kurvastus tuleviku kohta ning küsitlemine tõusis: mis peab sellest rahvast saama, kellele tema omast lihast ja verest vainlasi kasvab? See nähtus oli tõeste kurb, pealegi otse Jannsenist, kes kui esimene hiilgav täht, oma kirjantuse ja terava ette võtete perast eesti ilmas, oli ilmunud, nüüd aga oma paistuse täitsa musta pilve taha oli kaotanud. Saksad õiskasivad, aga Eesti rahvas nutsivad! Sest et küllalt kardetav, et ehk kõrge riigi valitsus oma mõeuvad kätt, mis Eesti elu parantamiseks tegevusele oli hakkanud, tagasi saaks võtma, kui Eesti rahvast alatuid järeldusi kouleb; sest Eesti rahvale ei arvatud sugugi aealoolist pol[*i*]itika toitu tema aea kirjantuses kätte anda võivad; sest paremate kirja tükkide ilmumine tema aea lehtes oli juba 1871. aastast saadik kadun[*u*];d; kui tuntud õpetaja Hurt nimetatud 1871. aasta esimesel poolel, (kui ta veel kinnasi koolmeister oli) Eesti Postimehe lisakirjanduse kuni

27ma num[b]rini, kus ta viimist (sakslaste seie tuleku, ja eestlaste südika vasta võitluste üle) kirjutas.¹⁵³ Sarnastest minevikuteadustest, kus toore võitlustega, rahvaste vahele igavesed mustad vaheseinad olivad järeldanud; võiti õigusega loota, kui naad rahva sekka saavad kantud; et siis kõige mõnusam on olevikus minevikuga, tuleviku vasta ära leppimist teha. Aga Jannsen võttis Hurti käest lisalehe kirjutamise 28ma num[b]riga ära, ja sest saadik oli Eesti postimees oma tähtsuse ja väärtuse rahva poolt esiotsa juba kaotanud, muidugi sellega ühes ka oma kõige õitsevamast auust madalamale langema hakkanud. Ning sügise 1874. valiti Jannsen ka Eesti Põllumeiste Seltsi presidendi ametist lahti (ja mind tema asemele). Teda valiti küll veel lähemal, uuel aastal Kanepi kihelkonnas peetava Võru Eesti põllumeiste seltsi presidendiks;¹⁵⁴ aga ka sääligi ei võinud ta tervet aastad auu sees arvatavalt enam seista, vaid põlgdused, mis sellel seltsil tema vastu juba suvvel olivad alganud, lõpetasivad tema ameti pidamise, sellesamma ühe aasta aea lõpul. Kõige suurem põlgtus tuli siin jällegi sellest, et ta mitte seltsi liikmete poolt sisse tooduid ja soovitud kõnesid (rahva maea pidamise parantusist) pidada ei lasknud, vaid selle asemel ainuüksi kõnesid pidas, mis aga kuuljatele väga igavaks läksivad, sest et naad liig üksipidised, ja põllumeistele ilma mingi tähtsusega olivad, pealegi ilmus tema suust siin seltsis avalikult kõnedes lautsid, nagu ei oleks eesti rahval muidugi siin kohas ka põllumeiste

¹⁵¹ Ajakiri kandis esialgu pealkirja Eesti Põllomees Kõige Eesti Põllomeestele, seejärel Eesti Põllomees ning ilmus aastatel 1868–1889. Algselt oli ajakiri Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi väljaanne, mis nägi ilmavalgust põllumajandusajakirja Baltische Wochenschrift lisana. Selle vastutavaks toimetajaks H. von Samson ja sisuliseks toimetajaks J. V. Jannsen. 1869. aastal sai nii väljaandjaks kui ka toimetajaks Jannsen. Vt. lähemalt: V. Paatsi. Ajaleht Eesti Postimees ja ajakiri Eesti Põllomees aastatel 1870–1880: Trükiarvud ja kirjastamine. – Keel ja Kirjandus 2007, nr. 9, lk. 731–745.

¹⁵² J. V. Jannsen kirjutab küll Eesti Postimehes: „Meie sooviksime kül omalt poolt, meie põllumeesteseltsidest juba aeg ajalt natuke rohkem tõeste kasuliku vilja näha, mis seiemaale veel kasin on. – Meie arvates näitab see säält tulevad, et seltsid oma põhjuskirju ja päris tööpaika ei näita tundvad ehk tunda tahtvad, vaid põllu mulla päält poliitika liivakinkude otsa sattuvad, kus tühja tolmude teevad ja kõige vähemat kasu ei saada.” Lähemalt: Tartust. Tartu Eesti põllumeesteselts. – Eesti Postimees 17.10.1873, nr. 42. Jannsenile on küllaltki iseloomulik kartus talupoegade igasuguse võimaliku poliitikasse tungimise ees. Seda püüab ta oma võimaluste piires ohjes hoida või koguni maha suruda.

¹⁵³ Jakob Hurt töötas aastail 1868–1872 Tartu kubermangugümnaasiumi õpetajana ning toimetas 1871. aasta esimesel poolel Eesti Postimehe lisalehte. Selles ilmus tema pikem kirjutis „Mõni pilt isamaa sündinud asjost”, mis hiljem avaldati eraldi raamatuna „Pildid isamaa sündinud asjust” (1879). See käsitles eestlaste muistset vabadusvõitlust. Miks Jannsen Hurdal lisalehe toimetamise nii järsku lõpetas, selles täit selgust pole. Kindlasti ärritasid need isamaalised kirjutised baltisakslasi. Ilmselt peatas Jannsen Hurda kirjutiste ilmumise kodurahu huvides, võib-olla tegi selle otsuse ka baltisakslaste surve.

¹⁵⁴ Võru Eesti Põllumeeste Seltsi asutamiskoosolek peeti 27. veebruaril 1871. aastal. Seltsi asutamiskirjad saadeti kinnitamiseks samal aastal, ent seltsi põhikiri Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi osakonnana (filiaalina) kinnitati ametlikult alles 17. augustil 1879. Vt. Võrrust. Uus põllumeesteselts. – Eesti Postimees 24.03.1871, nr. 12.

seltside liigetel mingisugust aeakohalist mõistust, kellele tugevamad poliitika rooga lauale tohiks kanda, naad olla ikka veel nagu habemega lapsed, kelle kätte tule tikka ei tohtida uskuda n.n.e. Paljugi tähtsaid mehi kurvastasivad väga raskete, tema sarnatse suur[t]e muuduste üle, mis tema endiste meheliku tegevuste asemel olivad astunud, ja kui elavalt need enne tema; kui isama ja rahva poea armastavast rinnast õiglaselt olivad välja paistnud! Aga nüüd kui magus unenägu käest kadunud olivad ja nagu kahvatanud surnu kueulisi vaimusi veel eneste järele nägivad uitavad.

Kuidas öeldud, oli Jannsen omast seisukohast väga alla langenud, sest see jutt, et ta oma aealehe „Eesti postimehe” selle tingimisega olla sarnatse vahe, või era tsensuurid (õpetaja Willigerode, H. v. Samson ja v. Öttingeni) läbi katsumise alla ära müinud, et midagi ilma nende lubata ei tohiks nimetatud lehtes ilmuda, ning kindlaks innaks 2000 rubla vasta olla võtnud, mille eest küll 1000 nimetatud aealehte, ja perast igal tuleval aastal, nii palju lehti saaks, uue ja selle suuruse inna järele tellitama ning nimetatud tsensu[ur]ide selsiliste poolt temale välja maksetama, mis ilisemal ael, kas 1000 või 2000est lehest rahva poolt saaks võtmata jäetama?¹⁵⁵ – See jutt lagunes mõeovalt [mõjuvalt] laijale, ja Jannseni vaimu muutusest, rahva liigast, sakslaste liiga külgi hoidmises, arvati selgeste näha võivad, et ta enam sugugi kui truü jünger rahvale ei olnud, vaid äraandja

„Juudas Iskarjüt”!¹⁵⁶ Iljemalt kirjutasivad juba ka Soome aea lehed avalikult kuidas Jannsen ennast „Eesti postimehega” sakslaste tööriistaks ära on müinud, ja nenda Eesti rahvale täieste kahjulikuks tööriistaks saanud. Juba ennemalt rääkis Hurt kord sellest sammast Jannseni enese müümise asjast, ühel kirjameiste seltsi koosoleku vahetunnil, kuidas see kogemata õnneks olla läinud, seda õige põhjalikult teada saada. Kui Andres Kur[r]ikoff¹⁵⁷ Türi kiriku õpetajaks oli saanud, olevad ta kadunud vana õpetaja kirjade vahelt ühe Tartu Maarja kiriku õpetaja Willigerode¹⁵⁸ saadetud kirja leidnud, mis nenda kirjutatud: „Meie oleme Jumalale tänu omitigi nüüd nenda kaugele jõudnud, et Jannseniga kaup valmis on saanud, et ta muidu ühtegi „Eesti postimehe” lehte ei tohi trükki anda, kui meist üks, kas mina, H. v. Samson,¹⁵⁹ ehk professor Öttingen¹⁶⁰ seda läbi lugenu, ja omalt poolt lubanud ei ole”... Ning nenda olivad siis nüüd ka Soome lehtede üdelused selles asjas põhjalikud. Olgu siin juures veel midagi nimetamise väärt, mis suure hulga rahva poolt Jannsenist veel peeti. **Näituseks:** kord taheti kirjameiste seltsis Jannsenile tema „Eesti postimehe” 25e aastase käigi mälestuseks üht auu tunnustust nõoutada. See ette panek sündis siin aga ühe väikese era seltskonna poolt, kelle liikmid paltlasteks nimetati. Paltlaste nimi sai selle era konnale ühest vaielusest „Eesti postimehe”, ja uueste ilmunud „Sakala” aealehtede vahel. **Harri Jannsen**, Jannseni vanem poeg,¹⁶¹ oli Adu

¹⁵⁵ Mitt puudutab siin J. V. Jannseni koostööd baltlastega, mis on laiemalt tuntud Jannseni „müüdavusena”. Selle küsimuse kohta vt.: V. Paatsi. Kas Jannsen oli osetav? – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 5, lk. 312–323; M. Salupere. Postipapa: Mitmes peeglis, mitmes rollis. Tallinn, 2006, lk. 206–222.

¹⁵⁶ Jeesuse jünger Uues Testamendis, kes reetis õpetaja 30 hõbeseekli eest. Vt. Mt. 10, 4.

¹⁵⁷ Andreas (Andres) Kurrikoff (1848–1904), pastor ja rahvusliku liikumise tegelane pärines Pavlemaistelt (Savikoti) Viljandi mõisavallast. Õppis Tartu ülikoolis usuteadust, oli üks Eesti Üliõpilaste Seltsi mõtte algatajaid, hiljem kirikuõpetaja Türil (1875–1891) ja H. Treffneri eragümnaasiumi usuõpetaja (1892–1895). Seejärel elas Viljandis, kus ka suri. Vt. A. Kurrikoff. Kurrikoffide suguvõsa: Väljavõrsunud Pärsti Kurrikalt. Viljandi 1913.

¹⁵⁸ Adalbert Hugo Willigerode (1816–1893), pastor ja praost. Õppis Tartu ülikoolis usuteadust, pastor Saaremaal Kaarmal (1842–1848), siis Võrumaal Karulas ja seejärel Tartu Maarja koguduses (1857–1885). Võrumaa praost, Liivimaa konsistooriumi eestikeelse trükisõna vaimulik tsensor, Tartu ülikooli audoktor, esimese laulupeo president.

¹⁵⁹ Hermann Claudius von Samson Himmelstjerna (1826–1908), baltisaksa poliitik, ajakirjanik ja insener. Toimetas nädalalehte Baltische Wochenschrift (1868–1872) ja tegutses Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Seltsi sekretärina (1868–1875). Oli Eesti Põllomehe vastutav toimetaja 1868–1869. 1877. aastal puhkenud poleemikas Eesti Aleksandrikooli ümber oli Urvaste mõisaomanik Samson J. Hurda ja rahvusliku liikumise oponent. Tartu-Tapa raudtee-ehituse juht.

¹⁶⁰ Ei saa täie kindlusega öelda, keda Mitt mõtleb. Tartu ülikoolis töötas tollaste sündmuste aegu silmaarst ja ülikooli rektor prof. Georg Philipp von Oettingen, tema füüsikust vend prof. Arthur Joachim ja kolmas vend Alexander Konstantin von Oettingen oli usuteaduse professor.

¹⁶¹ Heinrich (Harry) Voldemar Amandus Jannsen (1851–1913), ajakirjanik. Toimetas koos isaga Eesti Postimeest 1879–1880, seejärel Tallinnas ajalehte Die Heimath (1882–1885). Töötas Tallinna üksiktsensorina (1908–1913).

Gren[z]steini¹⁶² kaas töö, „Eesti postimehes” ühe kirja avaldanud, kelles nõnda üteldi: „Meie elame Palti maal (Balti mere randades), meie ei tohi ennast mitte eestlasiks pidada, sest sell nimel ei ole suuremad väärtust – ka mitte sakslasteks ega venelasteks, sest neid on väga väha: vaid kui haritud inimesed sell viisil ennast kõikiks pidades, baltlasteks.” See on „Kõige esiti sakslasteks, siis venelasiks ja viimaks eestlasteks, ja kõige viimaks baltlasteks!”¹⁶³ – Niisugune ütelus aea lehes sünnitas tõistes aea lehtedes palju naeru ja pilkamist, ning baltlaste nimi oligi selle pisukese erakonnale osaks saanud ning kes ka perast ühel suurel partei sünnituse tuhinal Eesti Kirjameiste Seltsi koosolekul välja tormasivad, ja endid sellest seltsist lahti ütlevad.¹⁶⁴

Sellesama erakonna poolt, ja selle samma pisukese partei auu kaitseks, püietigi nagu tähentatud, Jannsenile, Eesti postimehe toimetuse 25 aasta vanaduse nime all auu tunnistust saada. Aga Eesti Kirjameiste Seltsi suur osa liikmeid, ei arvanud seda tunnistuse anmist mitte selle seltsi poolt praegusel korral kohaliseks, sest terve Eesti rahvas, kellele Jannsen teatavalt vastaseks oli saanud, saaks ehk üht lõpmatta nurisemist tõstma, ning sell viisil võiks selle seltsi kohta avaliku laimust tõstetud, ja tema kohta üteldud saada: Kas Eesti Kirjameeste Selts ka baltlaste leeri on sattunud. Vaielus seltsis oli lõpmatta suur. Selts kellele see auustuse nõuutamine ette panti, andis siin elavalt vastuseks: „Jannsen

on omas kirjantuses palju head teinud, ja oma terava vaimu annetega suurt ärkamist ja äratust sünnitanud, mis tulevikkus kustumatta seisma jääb. Aga eksitus mis ta nõrkusega, siiski tervel meelel on teinud, on rahva meeled käärima aeanud, nüüd ei tohita seda pahanduse vibu enam pingumale tõmmata, mille läbi see katteks, aga aeg tuleb kus eksitsused ununud on, ning siis võib auustamine põhjalik olla.”¹⁶⁵

Auustuse nõuutajate poolt panti elavalt ja põhjalikute näitustega ette; (sest et need kõrgest õpetatud mehed olivad, nagu õpetajad W. Eisenschmid[t],¹⁶⁶ Jürmann,¹⁶⁷ Hurt, ja mõned teised) jääda see auustamine nüüd tegemata, see oleks nüüdsel aeval, ja Eesti Kirjameiste Seltsist, üks toores tunnistus vanast muistsel allil aeval, olla küll rahva harituse armastajatele, nende kõige parema püiete ja uudiste leiduste eest, rahva rumalus, neile nälja ja surmamisega palka maksnud, nüüdsel aeval tehakse aga neile veel auu sambaid, kuna see juba hiljaks on jäänud, mis aitaks siis ka Jannsenile see, kui teda perast surma auustatakse, kuna nüüd ta veel elus, ja meil selleks üsna paras aeg on. Seda seletati aga seltsi tõsiste sõprade poolt nenda ära, nagu juba suuremalt osalt ees pool üteldud on: „Teite ette panekud on hääd, ja tahtmised õiged, kellele meie oma kõige parema tahtmisega oma aamen juure ütlesime, aga praegune aeg kui Jannsen oma seltsilistega (baltlastega) kõige vihasemalt töös on, seda maha lõhkuda mis tõised edasi ja

¹⁶² Ado Grenzstein (1849–1916), ajakirjanik, luuletaja ja koolmeister. Pärit Viljandimaalt Tarvatu kihelkonnast Kõksi talust. Toimetas Eesti Postimeest (1880), seejärel asutas, toimetas ja andis välja nädalalehte Olevik (1881–1901). Tema tegevus on mitmetahuline ja silmapaistev, ent venestusreformide ajal vastuoluline ja ametlikku suunda toetav.

¹⁶³ Mitt viitab siin Harry Jannseni seisukohtadele. H. Jannsen arendas Eesti Postimehes 1879–1880 omapäraseid mõtteid baltlastest ja Baltia kodumaast. H. Jannsenil tähendas *baltlane* Läänemere kubermangudes elavate eri rahvuste võrdõigusliku ühenduse liiget, siin elavat inimest üldse, uut rahvast, kellel on üks ja ühine kodumaa Baltia. H. Jannseni seisukoht oli: kõigepealt baltlane ja siis eestlane, C. R. Jakobsonil seevastu: kõigepealt eestlane, siis muulane. Jakobson võrdles H. Jannseni seisukohti Pariisi kommunaaride ja vene nihilistide vaadetega ja arvas, et Jannsen peaks ennast nimetama „kosmopolitlaseks”. Vt.: C. R. Jakobson. Eesti Postimehele vastus ja seletus. – Sakala 19.04.1880, nr. 16; H. Jannsen. Baltlased ja eestlased. Sakalale vastuseks ja asja seletuseks I–IV. – Eesti Postimees 21.05, 28.05, 04.06, 11.06. 1880, nr. 21–24.

¹⁶⁴ Sõna *baltlane* on mitmetähenduslik. Jakobson kasutas vaidluses H. Jannseniga ka sõna *baltialased*. Selle all mõisteti kõige sagedamini baltisakslasi või baltisaksa mõisnike ja kirikuõpetajaid. Jakobsoni poolehoidjad nimetasid nii mõnikord ka J. Hurda tõekspidamiste toetajaid, kes enamasti olid küll eesti kirikuõpetajad. Mitt viitab siin ilmselt Eesti Kirjameeste Seltsi augustikoosolekule (28.08.1881), kus J. Hurt teatas kirja teel presidendi ametist tagasi astumisest. Temaga koos lahkusid eestseisusest ka Hurda poolehoidjad.

¹⁶⁵ J. V. Jannseni austamise ja temale tänukirja saatmise küsimuses vaieldi Eesti Kirjameeste Seltsis 15. aprillil 1881.

¹⁶⁶ Vt. Tuna 2009, nr. 2 lk. 122, viide nr. 111.

¹⁶⁷ Mihkel (Michael) Jürman(n) (1853–1932), pastor ja rahvusliku liikumise tegelane, pärit Rudisaarelt Vana-Põltsamaa mõisavallast. Õppis Tartu ülikoolis usuteadust, Nõo (1878–1883) ja Tarvatu (1883–1923) koguduse pastor, Viljandi praost, J. Hurda vaadete pooldaja. Tal on olulisi teeneid Tarvatu koguduse elu korraldamisel.

Märt Miti mälestussamba avamine Eesti Põllumeeste Seltsi näituseväljakul Tartus 27. augustil 1934. Foto: EKM EKLA A-128-17

üllese võitlevad ehitada, sest ei tuleks Jannsenile vähamatgi auu, vaid ainult teotust, sest Jannseni, rahva-meiste vastu auutumad tegevused, millest juu selgeste aru saadud, et need rahvale kahjulised on, saaks uueste jälle ilma kella kõra läbi helistatud, ning see oleks Jannseni haavamine, aga mitte auustamine; pealegi nagu näha, ei ole nimetatud auustuse nõuutajate põhjus soov mitte Jannseni auustamise pääle põhjendatud, vaid otse täitsalt selle ots tarbe peale, et Jannseni seltslastel, ja nimelt A[a]du Gren[z]steinil oma aealehe Oleviku läbi rahva meistele nende pühamas töös sellega vasta sillmi lüia oleks, ning siis oleks „Ristirahva pühapäeva lehel”¹⁶⁸ ja „Tal[li]n[n]a Sõbral” (Tõpral)¹⁶⁹ (nenda nimetab rahvas seda lehte) rahvas ja rahva mehed ammaste vahel närida, ning sakslaste lehed naeraksivad eestlaste kisklemise üle; ning riigi valitsus võiks mõelda, mis rahvas see on, kes isi enesega riidus, sellele ei tohi ehk mitte midagi

paremad kätte uskuda. Ning siin võiks siis küll Jannseni sõnaga öelda: „Tule tikud on „habe-mega laste”¹⁷⁰ kätte saanud, kes nendega oma rahvast kõrvetavad.” Küllap ehk ka vanal allil aealgi mehi võis olla, kes neide aealisi, rahvale hea tegiaid inimesi ja nende häid tegusid ära tundsid, ja ehk ka nõuus oleksivad olnud, neid nende heategude perast auustada; mis aga võimalik võib olla, võis ka nendel hea tegiatel, ja kasulikudel meistel omad vead ja inimlikud eksitused olla, kedas ehk kardeti, et rahvas neid auustamise aeal otse kohe mälestab, ning nende ausambaid äritatult vast maha kisub. Võib ka väga hästi olla, et mässu kartuse perastgi auustused neile andmata, ja ausambad ehitamata jäävad. Ehk kas püha suur Jumal ka oma käskude lõpul mitte üht tähentust sellega pole annud, „paha unub pea, aga headus kestab igaveste.” Kui säääl käskude lõpul öeldakse, et neid, kes käksusid ei pea, kolma[n]dama ning neljandama

¹⁶⁸ Ristirahva Pühapäeva Leht ilmus 1875–1919 Tallinnas. Peamiselt saksa pastorite ringkonna häälekandja, mis propageeris kristlikke väärtusi ja oli opositsioonis eesti rahvusliku liikumise Jakobsoni suunaga. 19. sajandi 80. aastatel oli ajalehel umbes 3000–5000 tellijat. Levis ka Lõuna-Eestis.

¹⁶⁹ Ajaleht Tallinna Sõber, mille toimetaja oli W. F. Eichhorn, ilmus. 1879–1895 Tallinnas. Ajalehte anti välja Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna rahalise toetusega ning selle eesmärgiks oli rüütelkondade seisukohtade levitamine ja võitlus eesti rahvusliku liikumisega. Tellijaid oli 1879. a. 1400, 1880. aastatel alla 500, 1895. a. telliti ajalehte veel 135 eksemplari. Lõuna-Eestis loeti ajalehte väga vähe, küll telliti seda näiteks Karula ja Vastseliina kihelkonna talurahvakoolidele.

¹⁷⁰ See on J. V. Jannseni tuntud ütlus, mida ta on mitmeid kordi ja eri variatsioonides pruukinud. Vt. nt.: Miks „Põllumees” nii hilja välja tuleb? – Eesti Põllumees 1873, nr. 1, lk. 2.

põlve sisse nuheltakse, aga käsu pidajatele (see on vistist headuse püüdjatele) head tehakse tuhandest põlvest saadik.

Selleperast jääb Jannsen meie südames oma kirjantuse ja hea tegude asjus ikka unustamataks hea tegiaks; aga meie ei tohi praegusel aeal nagu juba tähtentatud, tema sellekordse paha seltslas-tele rahva kahjuks vainu mõeka mitte kätte anda, kes hullul meel ja rumalas vihas isi eneste liha ning verd ja ihu surmama on hakkanud, ja siis veel koledamad hävitust tegema saavad, pealegi veel Aadu Gren[z]stein oma „Oleviku” lehega, kellel ju sugugi enam Eesti rahva vaimu ega ka selle rahva armastust ei või olla, sest sündimise poolest nagu aealehed seda arutanud, olla ta mustlase laps, selleperast siis ka see Eesti rahvas talle südames võeras, ning suu ja sulega sõimab ning teotab ta järjest Eesti isama[a] kõige paremaid ja tähtsamaid poegi; nagu professor Kõlerid ja „Sakala” välja andjad kirjanik Jakupsoni ja mitmeid teisi, nenda, et see inimene tõesti mitte väärt ei ole, et teda tema praeguste tegude kohta veel nimetamise vääriliseks tohiks arvata; ainult aga selleperast olen mina teda siin nimetanud, et tulevik teaks, kes sel aeal kahjulikuks töö riiastaks olivad, kui rahvale tema elus ja maea pidamises paranemist püüeti. Olgu küll et Gren[z]stein ka mõned õige kenad kirjeltused välja on annud, jääb ta eestlaste oma vanasõna järele ikka sarnatseks lehmaks, kes kuidagi end ei paranda, küll ehk palju piima annab, aga ka isi jalaga ümber lükkab.

[M. Mitt Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi presidendi ametist]¹⁷¹

Esimesed takistused. Sakslased tulevad ka seltsi Dr. Veske soovitusel (Rosenplantser). Jannseni saksa keelne kontraht oma Eesti põllumehe aealehte, Eesti põllumeeste seltsile pakutud kinkimiseks. Võitlusest põllumeeste seltsis saksa keelse kontrahti perast, teda ei võta selts vastu. Tartu Eesti põlluseltsi ühemeeliselisest tööst.

Tartu Eesti põllumeeste seltsis kuhu mind presidendiks valiti (lehekülj 277, alt 5es viirg), alustasin ma okto[o]bri kuul 1874 esimest korda ühe seltsi juhatust toimetama, mis minule et seda küll juba näinud olin, aga isi toimetates siiski uus oli, sest siingi oli mulle Jannseni leerist vastalisi

soetatud. Neil nähti kindel lootus olevad, nüüd peab see selts ometigi ära lõpma ja otsa saama. Tõeste murega astusin ma kaateetri (kõnetooli) peale. Rahvast oli õige kaunis jagu kokku tulnud, kelle hulgas küll sõpru, aga siiski ka oma jagu vastasid olivad, mõned küll otse selleperast, et mind kui Võrumaa talupoega kuskilt küllest pilkajate kätte anda. Minu mure ja hirm võis seda suurem olla, kui selle peale mõtlesin, kui mind selle ametile 29. septem[bril]. valiti. Siis astus Jannsen kõne toolist maha, lõi kässi üle pea kokku ja ütles: „Nüüd olen ma sellest seltsist Jumal tänatud ometigi üks kord lahti.” Tall nähti seda üteldes nagu oleks temal auu poolest kahju, aga siiski tegevusest peasesed nagu rõõm, millest aga siiski veel aimata võis, et viha tueu [tuju] siin puududa ei võinud. Kui ta kõne toolist nagu öeldud maha oli astunud, ilma et selts koosolekud ära oleks lõpetanud, võttis ta kübara ja läks minema. Ma palusin, et ta ometigi õhtuseks aasta piduks jälle tagasi, ja seda juhatama tuleks, aga ta ei tulnud ometigi, et seda küll minu palve peale teha lubas! Need mõtted lendasivad mull ikka kord jälle peast läbi, mis peab küll sinu toimetusest, sa vaene võru-lane, saama, kui juba koolitatud mees Jumalad tänades selle seltsi juurest paku paneb.

Kui ma oma kirjutatud kõnet, kelles oma töö korra prokkrammi kaunis pikalt olin arutanud, leitsin ma oma suureks heaks meeleks, et koos olejad minu vastu rõõmuga oma rahul olekud avaldasivad. See kinnitas minu lootust tulevikule.

Kirja toimetaja Tõnis Pekk¹⁷² kes küll üks neist parematest ametnikutest selles seltsis, oli siiski esi algus minu vastane. Olgu see nüüd selleperast, et ta ehk häbiks arvas et nüüdne seltsi presitent tema kõrvas ja ees kui koolitamata inimene, ei oleks sündlik võinud olla. Oli see nüüd kuidas ta oli, aga tulevased kokku tulekud jäeti tema poolt aealehtetesse teadustamata. Minu mitme kordsete nurisemiste peale sain ma viimaks karedamaks, kus ma isi neid kuulutus väljanda lubasin, see mõeas. Järgmistest kuulutustes lasksin ma ikka ette teadustada: mis asjust saab nõuu peetama, ja kes kõne pidajad on. See oli otse seltsi edenemisele tähtjas samm. Seltsile sigines jälle märksalt liikmeid, isigi mõisnikkude poolt tulivad mõnedgi seltsi koosolekutele, nagu (sotsite[e]ti) mõisnikude seltsi abi presitent

¹⁷¹ Vt. ka I. Jõesoo. Mart Miti tegevus Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis. Diplomitöö. Tartu, 1961. Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi raamatukogus; A. Kruusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. – Eesti Kirjandus 1926, nr. 2, 4, lk. 94–108, 209–225.

¹⁷² Vt. Tuna 2009, nr. 2, lk. 122, viide 112.

Rosenplantzer,¹⁷³ Raadi mõisast, selle seltsi sekretar v. Striik,¹⁷⁴ Arula mõisa härra Park,¹⁷⁵ Pühajärve mõisa rentnik Sastrow,¹⁷⁶ ja mitmed teised sakslased.

Mitmed seltsi liikmed olivad selle vastu, et mitte mõisnikkusi meie seltsi vasta võtta. Mina omalt poolt arvasin et see ehk mitte paha ei võiks olla, kui naad meie auusaid ja õigeid püüdmi näha, ja neid vigadusi ehk enam tundma õppivad, mis meid väikesi põllumehi omas maea pidamises takistab. Et naad neid teadusi osa võtlikult laiemale kannavad, ning nenda siis mõisnikkud juba omalt poolt talupoegadele vastu tulema hakkavad, ja aea kohaliselt rahvale seda natuke haaval tagasi pakuvad, mis vana aea käigil temalt ära võetud oli, ning üks üleüldlik parandamise töö terve riigi kasuks ja tahtmise järele õnnelikumalt ja jõutsamalt tarvilikule järjele jõuuab.

Minu lootus, (et mõisnikud ehk rahvaga käsi käes ja ühel jõul ja nõul tööle hakkavad) oli mind omitigi petnud. Dr. M. Veske,¹⁷⁷ kes kõige esimest, see oli Rosenplantzerid Ra[a]di mõisa ülem valitseja härrat, sisse soovitas, perast iljem ka teisi sisse astus, nendest leitsime aga seltsile paljalt tüli ja takistust, sest meie ette võtmed ei saanud ühe meeleliselt mitte vabad olla, l[ehe] külg 253 ülevalt viirg 1–6, mida mina juba kül[ ]

Ruhja linnas mõisnikkude seltsi koosolekul tundma olin õppinud, ja omas kõnes selle seltsile siin ette olin pannud, nagu sellest ärakiri lehekülgl 246–256 näitab. Sarnast takistust pidime aga ka siin ära maitsema. Näituseks, sakslane Pühajärve mõisa rentnik Sastrow ütleb kord: „Kellele korjame meie siia seltsi kassa raha, tarvitame ta ära, see on kasulik.” Muidu õige! Aga kuhu? Seda näeme järgmisest näitusest.

Jannsen oli oma „Eesti postimehe” lehega juba ädas, sest teda võeti väha, seda vähem kümme korda tarvitati, tema lisa, see on tõist lehte nimega „Põllumees. Kõige Eesti põllumeistele” ja mõisnikkude seltsi abil oli tall veel hing sees.¹⁷⁸ Seda lehte sooviti nüüd põllumeiste seltsile, et selts seda kui kingitus Jannseni käest tänuga vastu võtaks, ja teda ülevall peaks. Von Striik mõisnikkude seltsi sekretar ütles, nende selts anda siis sellele lehele 100 rubla abi raha iga aasta, kui selts õpetaja Eisenschmidt temale retaktoriks saadab. Kaup ja kontraht olla Jannseni poolt kui kingitus valmis, muud ei olla enam tarvis, kui seltsi presitent peab seltsi nimel oma nime alla kirjutama. Kontraht olla selleks juba õpetaja Eisenschmidt juures.

Selts lahkus koost, ning mina läksin seltsi otsuse järele kingitud lehe kontrahtile alla kirjutama. Muidugi pidi kontraht enne läbi loetud

¹⁷³ Gustav Adolf Friedrich Rosenpflanzler (1821–1891) sündis Rõuge kihelkonnas Haanja mõisavallas metsarevidendi peres. Õppis lühikest aega Tartu kubermangugümnaasiumis. Oli Liphartite mõisate ülevaataja ja Loosi mõisa rentnik Vastseliina kihelkonnas. Mõisaomanik Gotthard Lionel von Lipharti nõusolekul tõi ta Raadi ja Vastseliina kihelkonna mõisatesse ligi 200 sakslast. Kuulus nii Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi kui ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liikmeskonda (alates 1875). Suri Tartus.

¹⁷⁴ Wilhelm Gustav von Stryk (1850–1927) oli Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi sekretär aastail 1876–1927 ja põllumajandusajakirja Baltische Wochenschrift toimetaja (1876–1900), seesjärel kaastoimetaja (kuni 1915). Põllumeeste mitmesuguste ühistöö vormide tuline pooldaja, ent baltisaksa suurpõllumeeste juhtimisel. Kuulus ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi (alates 1876). Hea Liivimaa põllumajanduse asjatundja, avaldanud mitmeid raamatuid agraarküsimuse kohta.

¹⁷⁵ Carl Hermann Heinrich Bark (1841–1910) oli pärit Kaave mõisast Laiuse kihelkonnast, hiljem Otepää kihelkonna Arula mõisa omanik, suri Riias.

¹⁷⁶ Otto Heinrich Zastrow (1842–1899) oli sündinud Eestimaa kubermangus Järvamaal Koigi mõisavallas. Tema isa pärines Pommerist Zimmerhausenist (nüüd Mechowo), ent oli rännanud Eestimaale ja töötas mõisavalitsejana või rentnikuna Koigis, Öisus (Viljandimaa) ja Pühajärvel. Tema poeg Otto Zastrow oli samuti mõisavalitseja Pühajärve ja Keeni mõisas, suri majaomanikuna Nuustakul. Kuulus nii Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi kui ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi. Oli eesti seltsi asutajaliige ja abiesimees (1876–1877), kuulus põllumajandusnäituste organiseerimiskoonda Nuustakul (1876, 1877).

¹⁷⁷ Mihkel Veske (1843–1890), luuletaja, keeleteadlane, rahvusliku liikumise tegelane pärines Viljandimaalt Holstre mõisavallast Veske talust. Õppis Leipzigi ülikoolis, kus omandas doktorikraadi. Tartu ülikooli eesti keele lektor. Oli tegev Eesti Kirjameeste Seltsis (president 1882–1885), Eesti Aleksandrikooli liikumises ja kaubalaevaseltsis „Linda”. Suri Kaasanis sealse ülikooli soome-ugri keelte õppejõuna. Tema põrm toodi hiljem kodumaale.

¹⁷⁸ Eesti Põllumehe tiraaž vähenes aastate jooksul. Kui 1869. aasta kaheteistkümnendat numbrit trükiti 1000 eksemplari, siis 1878. aastal ilmus viimaseks jäänud kaksiknumber (5/6) trükiarvuga 250 eksemplari. Järgmisel aastal (1879) ajakiri üldse ei ilmunud, ent jätkas taas 1880. aastal. Aeg-ajalt toetas sotsioteet ajakirja rahasüstidega.

saama, aga paraku! Selle eesti keelse aealehe kontraht, ja eestlaselt, eestlaste seltsile tehtud, oli saksa keeles kirjutatud! Tema teises punktis seisib: „Ealgi ei tohi selle lehe sisse midagi mingidgi asja kirjutada, kui ainult põllutööd ja põlluriistade parandamist, igal teisel järjel langeb leht silma pilk tema kinkiale tagasi.”¹⁷⁹ Ühe niisuguse kontrahtile ei võinud ma ei ühegi tingimise all alla kirjutada, esiteks juba selleperast mitte, et ta seltsile tundmatus keeles kirjutatud, teiselt nagu tuttav, et see leht ühe sarnatse sisuga nagu teda välja anda lubatud, ju mitte ennast, ega ka mingi pisukese abi nõal [naja] ei jõua üles pidada, ja saaks ta veel selle seltsi pisukese kapitali, mis umbes 100 rubla (ühes väärt paberis suur) oli oma sisse neelma, ning seltsile pankroti kaela mängima, ning mis saaks siis veel seltsist? – 7maks märtsiks oli selts jälle kokkukutsutud. Minule oli mõisnikute seltsi sekretari poolt kiri tulnud, kelle läbi mind nimetatud päeva hom[m]jikuks kell 7 mõisnikute seltsi maese paluti. Nimetatud aeal olin ma seal kuhu tuttav Sastrow ja mõned teised olivad tulnud. Auu väärilise pruukosti järele tuli nüüd esimene asi nurisemine, mina olla seltsile kahju teinud, et mitte kontrahtile ei olla alla kirjutatud, nenda võida selts lehest ilma jääda, üht sarnast õnne olla arvast leida, kuidas teda nüüd seltsile pakutud. Ma püitsin siin näidata, kui näota ja kõlvatu see oleks, kui see selts tulevikul kimbatusse sisse langeks, ja siis seda viga selles leiaks, et praegune seltsi eest seisus üht ette ära mõtlemata viisi nurjatamad kontrahti on teinud, kelle läbi mitte üksnes seltsi kapital, vaid ka seltsi auu ära surmatud on, et nagu öeldud, ühe võerama keeleline kontraht selle Eesti oma ma[a]rahva seltsile ju sugugi kohaline ja tarvitata ei sa[a] olla, ja pealegi kui neid põhjusi, mis sellest välja kasvama saab, hoolega läbi katsutakse, seda seltsi tõeste tagurpidi vedama hakkab.

Muidugi ei võinud siin tähentatud kontrahti alla kirjutamisest enam juttugi minu poolt olla, et küll kõik sugused katsed selleks nende poolt ära olivad tehtud. Aga viimne lahing anti nende poolt veel seltsi kokku tuleku aeal sell sammal päeval. Õnnetuseks näitas siin olevad, et suure

sula ja sügava pehme lume lopsaku ja põhjatu teede perast seltsi liikmid õige väha kokku olivad tulnud, seda enam olivad aga sakslased endid kokku kogunud, ning võitlus algas siin elu ja surma peale. Nende peamehed olivad õpetaja Eisenschmidt, Pühajärve rendi härra Sastrow, Raadi mõisa ülem valitseja härra Rosenplantser, ja mõisnikute seltsi sekretar von Striik.

Mind taheti nüüd vägi valla kombel sundida selle kontrahtile alla kirjutama, koos olejatele püiti ette maalida, et see kontraht sugugi nii alva sisuga ei olla, kuidas mina teda ette kuetanud [kujutanud] olla. Ma palusin neid, et naad kontrahti eesti keelele tõlgiks, ja sealt selle § 2. punktis oleva jao maha kustutaks, kus lehesse kirjutatav priius ära võetud, ja et see leht siis igal teisil korral, kus ta üle adra raua ja ägeli pulkade teritamise ka vahest maea ja põllupidamise takistusist rääkiks, siis temale kinkiale omitigi mitte tagasi ei tohi langeda (l.k. 192).

Seda aga ei lubatud mingil viisil, vaid sunniti mind, et ma kui presitent koos olejatelt hääled ära pidin võtma. Ma näitasin, et nii tähtsa asja perast nii vähesed liikmetega üht otsust ei tohita vägivaldselt teha. Sastrowist selle kohta laimu sõnade järel ütles Rosenplantser: „Ega presitent seltsi keiser ei ole, et ta meid otsust tegemast keelda võib. Sastrow kui abi presitent peab healde sedelid kätte jagama,” ja mis ka tegema hakati. Selle vastu tõusis seltsi liige Jaak Kuus (Luunja vallas talu rentnik)¹⁸⁰ üles ja ütles: „Kui siin presitendi käskusid ja auusad juhatust ei kuulda, siis peame meie välja minema” n.n.e. ja hakkas mitme teistega ukse poole sammuma. Ma ütlesin: „Kui presitent keelan ma vägivaldsed sedeli jagamist, ja palun, et seltsi liikmed kelledele auusa korra vastu pahantust on sünnitatud, oma paika istuksivad, et seltsi koosolekud seks korraks lõpetada.”

Perast koosoleku lõppu istusime mõne eest seisuse liikme, ja nimetatud nelja meie vastaliste härradega ühe laua juures, kus pahanduse kustutuseks vastaliste poolt paar pudelid veini joodeti, mille rohke jutuste seas Rosenplantser ütles: „Meie asi oleks täna vistist üsna ästi läinud, ja Mitt poleks vist mitte nii raskest vastu pannud, kui see

¹⁷⁹ Siin ilmneb mitte ainult Jannseni, vaid usutavasti ka baltisakslastest suurpõllumeeste ettevaatlikkus. Olukord oli ju 1877. aastaks kõigile selge – et eestlased kujutavad endast juba märkimisväärselt poliitilist jõudu, ent on ilma häälekandjata. Ei saanud ju teha sarnast viga, et varustada neid lihtrahval oma ajalehega, kus nad kindlasti asuksid arutama otseselt või kaudselt vähemasti põllumajanduspoliitikat. Mis edasi juhtus, näitab Sakala ilmuma hakkamine (1878), kus „habemega lapsed” asusid omi asju toimetama.

¹⁸⁰ Jaak Kuus (1843–19?), põllumees ja rahvusliku liikumise tegelane oli pärit Vana-Suislepast Kaubit. Tema isa rändas Ropka mõisa ja sealt Kaagverre, kus Jaak oli talurentnik. Hiljem kaupmees Tartus. Võnnu Eesti Lauluseltsi esimees. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi üks asutajaliikmeid, kuulus ka Eesti Kirjameeste Seltsi.

kontraht eesti keelele oleks kirjutatud olnud, aga siiski oli ikka Mitt ka natukest liig isi meelne.”

Lähemal koosolekul tõisel kuul sai asi sellega lõpetatud, et selts seda lehte nende tingimiste all nagu tuttav vasta ei võinud võtta, sest üks aealeht peab ikka tema välja andja voli all töötama ja tal- le tema hoolekandmise ja töö vaeva ära tasuda tötutama, aga mitte armu andide peale toetates rahva vastaliste hääle toru olema.

Niisugustest ära nähtusist, nagu neid seltsis ja seltsi tegevuste juures saksa, ja saksa meelse liikmete poolset teha katsuti, õppis selts aru saama, et temal kavala naabritega tegemist oli, kes seda seltsi ainult omasuguste ja isieneste juhtimise alla soovisivad saada, et teda siis ehk kõige õigemal teel, kas saksa seltsi külgi liita, ehk kogoniste ära surmata l.k. 248.

See ära tundmus mõeas nii elavalt seltsi elus[s]e, et terve seltsi lii[k]mete kogu nagu üks mees siin ühes meeles tööle hakkasivad, see on ühte kokku hoida ja selts vasta olevatele mitte nii väga üleliigsed ligipääsemist eestseisusesse lubada. Sastrow, keda juba Ottepä[ä]s Nuustaku alevi seltsi välja näituste talitustes, tema oma kasu otsimiste perast, loomade ja näituse ruumide ehituse juures kui ka mitmest teisest küljest tundma oli õpitud, võidi selgeste ära näha, mis otstarbeks see mees oma tööpõlde õige agaraste väitas laienda, millele siis sellega vastu astuti, et tema asemele uue eestseisuse valimisel tõine abipresident valiti. Siis tuli ka iljem üsna ilmsi avalikuks, et see mees mitte seltsi tõusmise kasu peale ei vaatanud, vaid et seesama selts, kes teab kuhu alla kukutatud oleks pidand saama, millest tema kõne, mida ta iljem seltsis pidas, kus ta seltsi tema tegevuste kohta väga rumalaste laimas, et sellel seltsil ei olla mingidgi suurmad tähtjust. Ta olla juba selle alatust sugust presitendi perast väga alatu, muud ei olla sellel seltsil enam tähtsust järele jäänud, kui ainult veel välja näitused, ka tema (Sastrow) astuda sellest seltsist välja. n.n.e.¹⁸¹

Selts ei arvanud seda väljaastumist sugugi nii üli suureks kahjuks olema, nagu seda Sastrow isi

ette maalinud oli, vaid töötus ja rahulikumad koosolekud olivad selle järeldused, ning uute seltsiliikmete sisse astumine tõusis temast välja viitud seltsiliikmete asemel veel elavamaks.

[Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi edasisest tegevusest]

Raadi mõisa ja Loosi mõisa karja pidamine ja piima talitus. Veike talumehe piima talitusele proov sooviks. Raadi mõisa aasta kasu, Kastre vallas Maasik mäe talul ja Tammani talul Tori vallas. Välja näitustest põllumeeste seltsis. Maade Miiniste[er]iumi küsimustest ja vastamistest rahvaste elu korra kohta.

Nimetatud Raadi mõisa valitseja härrast Rosenplantserist, kes ühtlasi ka Saksa seltsi abi presitent oli, olgu nenda palju tähendada, et ta kari loomade pidamise juures üsna osav sisse seadja oli, mida Raadi mõisa karja lautatest, ja väljamaa loomade pidamisest, mis siin kui ülikka mõisniku juures suurel viisil välja võis paista, oli Rosenplantseril ka tema enese käes olevas rendi mõisas (Loosi mõisas Võrumaal)¹⁸² korrapärane ilus kari 80 piima lehmaga, kellest 40 puhast verd anglerid ja 40 sega- ehk pool verd anglerid olivad, keda ka mina igal aastal paar korda Rosenplantseri soovimise järele, aastad kaks kolm sääl kui proov (virtsa[hv]ti)¹⁸³ piima talitust vaatamas käisin.

Minu vend Jaak¹⁸⁴ kes ka iljem Loosi mõisa kubjaks sai. Ning tema naine Malle otse kaudu sealse uue piima talituse maeasse tööliseks astus. Siis oli mull seda enam võimalik sellest talitusest põhjalikumalt teadust saada, kus ehk oma silm mõni kord ennast petta oleks võinud.

Nimetatud uus piima talituse mae oli siin üli easte ühe tee äärse kalda külle alla sisse säetult ehitatud. Vesi ühest ligidal olevast allikast jooksis maeas olevast semendist tehtud tiigist läbi. Siinses tiikis oieti nüüd kard piima nõuude sees rõõska piima nii kaua kuni koor täitsa piimast välja lahkunud oli. Või löödi siin koorest, nii

¹⁸¹ Tõenäoliselt oli Nuustaku näituse korraldamise küsimus vähemalt üks kaalukatest põhjustest, mis sundis Zastrovi Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist 1878. aastal välja astuma.

¹⁸² Mõis Vastseliina kihelkonnas. Nii Loosi, Raadi kui ka mitmed teised mõisad kuulusid Gotthard Lionel von Liphartile (1804–1885), Liivimaa maanõunikule, uuendusmeelsele mõisamajanduse arendajale. Vt. lähemalt T. Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena (III). – Kleio 1997, nr. 3 (21), lk. 8–17.

¹⁸³ Saksa *Wirtschaft*, majandamine, majandus.

¹⁸⁴ Jaak Mitt (1849–?), üks Märt Miti nooremaid vendi, kes oli sündinud Pirmastu koolimajas Holstres. Rändas koos isa ja perega Tartumaale Tamme-Jaani renditalusse, sealt Sangaste valda. Koos isaga siirdus Oudova maakonda Domkinosse. 1870. aastate teisel poolel pidas Loosi mõisas kupja ametit, seejärel elas Kambja kihelkonnas.

hästi ka rõõsast piimast, obusega ümber veeteva masina abil. Siin sammus tehti ka juustu ehk keesi otse kohe soeast piimast. See kõik oli siin ühe Taanima noore mehe juhatusel all väga ilusas korras. Sigade kuudid ehk sulud olivad nimetatud maes toises otsas. Sigu nuumati siin üle jäänud või, juustu ja piima jätkikstest. Sellest kõigest tahtis välja paista, et siin midagi hukka ei läha, ja üle kõige puhta talituse tema peremehele ka hää osa tema kulude tasumiseks järele peaks jääma. Kui mina viimse kohta nimetatud piima talituse valitsejalt otsust pärisin, siis näitas ta minule omast raamatust rehningisid ja ütles: „Kasust ei või siin nii veikesse virtsahti juures juttugi olla, mis ainult siis võimalik saaks olema, kui kõik ümber kautsed talud ja mõisad omad piimad seije tooks! Ma pidin siin ilma tahtmata meie väiketalu põllumeiste pääle mõteldes kostma „Kui siinse 80ne suurt tõugu lehmade piima talitust veikeseks virtsavitiks tohitakse pidada, kuhu siiski iga pääv veel Lasva mõisa piim juure veetakse, mis peab siis meitest veike põllumeistest, kelledel vahest sagedaste ja suuremal hulgal üle 2 kuni 8 lehma ei olegi, nende piima talitusest sell kueel nende piima talituse kasuks või kogoni kahjusk arvutama. Sell põhjusel nagu siin näha peab küll talupoel uudise katsete kohta imu täitsa ära lõppema.” Sellest aga selgub siiski, et meil talu väikestel põllumeistel ühel suuremal mõedul piima talituse sisse seadmine ealeski ei maksa, vaid soetatagu kard ehk zingi piima pangid, kuhu 10.–12. toopi sisse lähab; siis üks suur vann ehk ästi madal tõrdu külma vee hoidmise tarvis, kuhu igakordne külsetud soe piim pangega sisse pantakse, ning see sääl nii kaua umbes kolm päeva vee sees oitakse kuni koor täitsa peale on tulnud. Sell viisil kulub siis piima pangesid kolme päeva, ja iga päise kolmekordse lüpsi jaoks umbes 10. piima pange ära, kellest üks lüpsi tarbeks tuleb arvata. Muidugi peab siin võimalikult külma vett vannis ehk tõrdus sagedaste uuendama. On nüüd kellegil võimalik ja sünnis pisuke kambrike, kus veel külm kaev ehk hallika vesi käe perast, et kerge vaevaga uut külma vett vannis ehk tõrdus juure lisandusega uuendada võib; ning sarnane kambrike ilusaste puhas peetakse, ja või nõuud ja tegemine niisamma puhtalt toimetatakse, siis on perenaisel oma või naela eest iga kord head inda loota, ja ka maitsevad võid võerastele ehk külalistele laua peale panna, ning puhtuse kiitus ei jää perenaisel saamata.

Üht näitust tohin siin veel mäletada, mis krahv Igelstrom,¹⁸⁵ kui Nõo mõisa härra minule Raadi mõisa karja pidamisest rääkis. Nimetatud krahvihärra küsimise peale missugune sisse tulek oleks Raadi mõisas nüüd selle uut moodi suurt sugu karja pidamisega? Selle peale kostnud selle mõisa härra Lipart krahvile: „Minu lehmad teevad mulle peale 100.–116. rubla lehma päält aastas sisse, aga kui aasta rehnung ära peetud, sest et vili karjale kõik ära söödetud saab, siis tuleb lõpeks ika välja, et vili poole innaga ära on müüdüd. Selle aea sees mill maa seda võerama lehmade virtsahvti olen pidanud, on ainult üks aasta oma rehnungiga nenda kaugele välja annud, et mõisa välja minek sisse tulekust neli rubla 70. kop. väham oli, mille kasust siis 4 rubla omale, ja 70. kopikad ülem valitsejale heaste virtsaftimise eest auu palgaks jätsin.” Nõnda [olid] krahvihärra sõnad.

Neid minu nähtusi, kui ka selle juure oma arusaamist, jutustasin mina ka seltsi koosolekutel. Ning Maasikmäe talu peremees Hans Kastre vallast jutustas seda ka, et tema oma heade karjamaade peal lehmadest aastas võiga uut moodi soome viisi järel (mis minu siin eeskirjeldusega l.k. 303–304 kokko käib) umbes kuni 200 rubla sisse tegevad; selle lisa tähendusega: ealeski ei tohtida ta seda arvata, et väike põllumees, kui ta omale kallimaid piima nõuusid ehk suuremal mõedul ehitusi selleks sisse seadaks, et ta siis oma sisse pantud kapitalist lootetud protsentisid tagasi saaks saama. Temagi olla oma piima talituse väga väiksel sisse seadnud, selleperast saavad küll kasu.

Näituseks võin ühest veike (umbes 200 vakama) põllu mehe juures nähtud suuremal viisil piima talitusest siin veel kõnelda. Kui mina esimesest Pärnu põllumeiste seltsi väljanäitusest, kust maa Tartu Eesti põllumeiste seltsi saadikuna osa olin võtnud, kodu tulles Torist Tammani juurest läbi sõitsin. Sellel Jaan Tammanil¹⁸⁶ oli kõige muu toredast ehituse kõrval ka piima talitus toredaste sisse säetud. Ta ütles minule: „Ma olen siia piima talitusesse küll mõni sada rubla sisse pannud; ja ei paneks seda küll muidu sugugi liiaks, (sest et ma oma talu üles ehituse kulu kõik mujalt oma ehituse meistri ameti läbi olen teeninud) kui ma selle raha protsentisid ka vähagi tagasi saaks. Tahaks minu järel tuleja siin seda sisse seadmist mööda piimast üksi suurt kasu sisse tegema hakkata, nagu Mõisnikude seltsi kõlavad kõned sellest ilma välja on hüüd-

¹⁸⁵ Vt. Tuna 2009, nr. 1, lk. 139, joonealuse viide 82.

¹⁸⁶ Vt. Tuna 2009, nr. 2, lk. 119, viide 98.

nud, siis petaks ta ennast sees lootuses niisamma nagu mina, kus suuremad viisi sisse seadluse korras pidamised kõik kasud oma sisse söövad, ning sisse tulekud töö palgalistele ära kuuluvad, protsentidest, ja kapitali tasandamisest ei või veel juttugi olla, sest seda siin juures ei sa teenida. Aga nenda ütelda ilu näituseks, ja puhtuse tunnistuseks on kena vaadata küllalt, selleperast sätetagu seda ikka veikeste kuludega sisse.”

Tartu Eesti põllumeiste selts oli omale üles andeks teinud, ka kari loomade hobuste ja põllu tööriistade näitusi pidada, et sell viisil, enam need asjad, millest veikepõllumeistele tulu võiks tulla, nende näituste läbi rahva sekka saaks laotatud.¹⁸⁷ Minu ette paneku vastu, et miinisteriumist saaks auu rahasid näitusele toojatele palutud, sõdisivad meie tuttavad Saksa seltsi liikmed otse meele ära heitvalt vasta, nimelt härra Rosenplantser ütles, „Seda palved ei saada ealeski kuulutama, ja saada ta, kas koguni ilma tähele panematta jäetud, ehk õigem ütelda, tagasi lükatud.”

Ometigi võttis selts minu soovi siin ilma pikema kahtluseta vastu. Seltsi palve peale saadeti, seltsile iga kordse küsimise peale, rohkest auu rahasid, ja auu tiploomisi, nenda oli seltsil võimalik omi näitlejatele tublisid auu palkasid jagada. Siin juures võiti aru saada, et vastu võitlejatel avalik kadedus sellest oli, et nii alatu talu rahvaste selts ka miinisteriumist oma töötusele nii tähtsalt tähele panemist oli teeninud, ning vastaliste endised ütelled „et niisugused talupoegade näitused seda ealgi ei tohtida loota mis ainult saksa suurde näituste osaks tohtida saada, ehk ainult saksa seltsi läbi ülemalt poolt palutud võida saada” nüüd nagu ilma teadmata, ja ette arvamata tühja läksivad, ning selts oma vastalistele otse äbi oli teinud. Seda südikamalt töötati nüüd näituste kallal, ning sotsite[e]ti seltsigi andis ka omalt poolt seltsile auurahasid, mida tuntud vastalised härrad isi toimetada aitasivad, et sell viisil oma endist vasta vedamist ära katsuda parandada, ja selts nendest arvama pidi, et naad ikka seltsi hääd edendajad oleksivad olnud, ning selts neid

oma näituste ülem juhtiaiks valiks. Seda sugust tehti ka – aga sellest sellgus jälle, et niisugused näituse komite[e] liikmed mitte üksnes selle talituse tööga ei leppinud, vaid kuidagi viisi sinna maale endid püüdsivad auustada, nagu ilma nendeta selts, ega seltsi näitus sugugi edasi ei saaks! Ja mis veel enam, et naad ette otsa, ja sell viisil selle seltsi alatuks saksa seltsi oksaks saaks rusuda, mille perast iljem endid õnnelikuks võidi kiita, et selts sarnastest sala putukatest lahti oli saanud.

Riigi valitsuse poolt panti aga seltsi töötust seda enam tähele, ning saadeti talle tähtsaid küsimusi ära vastamiseks, mis sinne veike põllumeestel omas maeas takistuseks ees olla ja mis selle parandamiseks tarvis teha tulla. Seltsi poolt saivad sarnased küsimised hoolega ära vastatud. Aasta iljem tuli aga Maade Miinisterijummist veel rohkemalt ja tähtsamalt küsimusi, mille ära vastamiseks õige palju tööd oli. Seltsi kirja toimetaja Tõnis Pekk oli sell vahe ael rae koea kantselisti ametist lahti saanud, selts lubas talle nüüd kuus – kümme rubla palka, toituse eest kantsivad eestseisuse liikmed hoolt, nimelt Märtsin¹⁸⁸ Ra[a]ldi vallast ja Kuus Luunjast. Nenda hakkas siis T. Pekk kirja tööle, ning eestseisus muretset rahva maeapidamisest teaduse matriali. Igas kuus käis eestseisus kaks kord koos, kus kokku tulnud matriali üle aru peeti, ja vahe aea sees tehtud kirja toimetaja tööd läbi vaadati, neid ära parandati ja õientati ja uusi töösid jälle kahe nädala peale kätte anti.

Nenda kestis töö umbes ligi kolm kuud, ning siin saivad nüüd kõik meie taluliku maa ja mae pidamise külgi puutuvad asjad hoolega läbi räägitud selgete ja näituste varal, kuidas mõisnikud siin talurahvast veel raskete teo orjustega otse avalikult piinavad, et küll 1868 aastal välja antud uukas [uukaas] teo orjuse täitsa ära keelanud oli. Kestsivad selleks eba kontrahtid üsna küllalt, mis raha rendi nimeliste kontrahtide kõrvas ehk nende varju all, peris kohtulikude kinnitustega täijes jõuus olivad, ning sell viisil mitte üksnes talude rentnikud, vaid ka palju peris maa omanikusi oma ostmise kontrahtide kõrval

¹⁸⁷ Tartu Eesti Põllumeeste Selts korraldas esimesed näitused Nuustakul (1876, 1877), seejärel Põltsamaal (1878, 1880), Mustvees (1880) jne. Näituste kohta lähemalt: Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist. – Eesti Postimees 11.08.1876, nr. 32; A. Suur. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi varasematest näitustest (kuni 1905. a.). – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 290. Eesti NSV ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1972, lk. 124–160; A. Raendi. Eesti Põllumeeste seltside näitustest 19. sajandi 70.–80. aastatel. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVIII. Tallinn, 1975, lk. 117–130.

¹⁸⁸ Karl Märtsin (Mertzin) (1838–?), pärines Kudina mõisavallast Kassemalt. Oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liige (1873) ja abiesimees, kuulus esimeste põllumajandusnäituste organiseerimistoimkonda. Oli Raadil Korova (Orava) karjamõisa rentnik.

Carl Robert Jakobson, J. Raudsepp, Andres Dido ja Jakob Toots Läänemere kubermangude põllumeesteseltside kongressil Riias 9. veebruaril 1881.
Foto: EKM EKLA D-82:1

mõisale teo päivi tegema pidivad, mille eest siis üht õige madalad päeva palka %, inna ehk ka kapitali maksmiseks maha arvati, ja et nii mitme suguste era raskuste all, mis mõisnikkude poolt tõe näo all rahvale peale pantakse, see rahvas millgi viisil omas maea pidamise edasi ei või saada, kui kõrge riigi valitsus nõuu ei katsuks leida sarnatsid takistusi kõrvale heita. Mis veel üle ültse selle kirja sisusse puutusivad, nagu kohtu ja kooli, ja keele küsimus saksastamise kohta, kui ka üksiku töö jagude kohta, mis neid teo päivi vilja leikuse, sõn[n]jiku veo, viina ja vilja vooridega tasa pidati teenima n.n.e., neid siin korralikult kirjutada ei olegi tarvis.

See kiri tuli seltsi eest seisusele palju vaeva, aga ka seltsile hea jagu kulu maksuma, sest ta sai riigi keelde ümber tõlgitud. Et see kiri miinisteriumis kui tähtis aru anne rahva olust ja elust, tähele panemist oli leidnud, tundis selts sellest, et seltsile selle vastuseks üks isiäraline tänu kiri ta vaeva eest oli saadetud selle tähendusega, et riigi valitsus olla nõuaks võtnud, kubernemangu kongressisid elule kutsuma hakata, kust siis seltside saadikud osa peavad

võtma ning nenda rahva maeapidamine üleüldiseks kasuks rahvale ja riigile tarvilist tulu ja edenemist võiks tuua.

[Märt Miti Peterburi-reis]

Keiser Aleksander IIsele õnne soovi kiri 25 aasta valitsuse juubeli päevaks saadiku läbi ja keisri palee plahvatusest. Soov kirja ära andmisest miinistrile. Läti rahva saadikute kingitus keisri maieste[e]tile Aleksander IIIle. Juubeli päeva nähtus Peeterburis päeva ael 19. ve[e]bruaril. Keisri härra julgest sõidust. Peterburi kunst akateemias. Hiina preestrite müüdav püha kook. Peeter Suure teendri skielett.

Nenda oli 1880nes¹⁸⁹ aasta kätte jõudnud, ning selts valis mind kui selle seltsi presitenti keisri maieste[e]ti Aleksander IIsele¹⁹⁰ ta 25 aasta valitsuse juubeli päevaks üht õnne soovitus ja tänu tunnistuse kirja ta üli tähtsa valitsuse eest kätte toimetama. Aeg oli aga nihilistlaste poolest, kellel rahva vabadus ja hea käe käik mitte meele järele ei ole, selle kalli keisri elu kohta kardeta-

¹⁸⁹ M. Mitt mõtleb vist 1881. aastat.

¹⁹⁰ Aleksander II (1818–1881), Vene keiser aastail 1855–1881. Keisri mõrvas poolakas Ignacy Hryniewiecki 01.03.1881 Peterburis terroriorganisatsiooni Narodnaja Volja (Rahva Tähe) ülesandel. Vt. Kuri mõrtsukas on meie armulise Keisri ära tapnud! – Eesti Postimees 04.03.1881, nr. 9.

vaks läinud, nenda, et keiser mingi rahva sugude saadikuid, vaid ainult suure keisri härra sugulasi ja mõnda ülemad suurt riigi ametniku vastu oli lubanud võtta. Ka mind hoijatati Tartu mitme tähtsa inimese läbi mitte nüüd otse sell juubeli püha ael Peeterburisse minna, sest et säält selleks aeaks palju tähtsaid kõrgemad sugu rahvast, otse suure kartuse perast välja olla tulnud, et mõnda isiaralist nihilistlaste mässamist võida oodata. Mis ma ette olin võtnud, seda ei tahtnud ma pooleli jätta, lootes et Jumal selle nii üli kalli keisri elu üle saab valvama, ja üks kõrgem võim mässajate kurja nõuu tühjaks tegema.

Minu lootus ei olnud mind ka selles asjas petnud. Peterburis sai nimetatud juubeli päev 19 Februar kaunis vagatselt, siiski aga kõigesuguste ilu tulede, ja elektri valgustusel õige toretaste ära peetud. Aga siiski üteldi paljude minu tutvate poolt, et linna rahvas väga ette vaatlikult ja kartlikult sell õhtul väljas käija, mis muidu muil niisugusil keisri koea pühadel suurde sõitute ja rahva hulga jalutus käikitel murruna olla sündinud. Mina tuntsin siin siiski lõpmata rõõmu kõiki seda toredust nähes, mis linna rahvas oma kalli keisri auuks olivad oma uste ja akande peale ja maeade külgi kirju tuledega ja keisri paari nime tähtedega, nii hästi kaasi tule tähtedes, kui muid ime ilusail paistustel välja seadinud. See kõik andis tunnistust rahva armastusest oma kalli keisri vasta. Selle kõige vasta oli aga meisri maea „Talve Palee” kõigest väljas poolisest toredusest ilustamata, ainult mõnest aknast paistis tule kuma. See kõik näitas keisri härra suurest kurvastusest, nagu leinavad pilti. Ja mis perast ei võinud siin siis seda ka olla? Keisri proua oli pikkas tõbes raske haige, ning iljuti olivad veel kurja vaimu sulased „nihilistlased” oma tüinamiidiga mida naad alla palee keldrisse nenda olivad seadnud, et kui keiser parajast sööma laual istuks, siis see kurja vaimu plahvatus, keisrid kõige ta kaaslastega pihuks ja põrmuks taeva alla pidi viskama, mis aga Jumala armu läbi sell viisil ära kaitstud sai, et keiser ühe väljama[a] valitseja vasta võtmisega sööma lauale tulla, pool tundi iljemaks oli viibinud, nenda, et keiser kes parajaste kõrge võeraga söögi saali pidi astuma, ukse lahti avamise juures juba irmus plahvatus üles löi, et söögi nõuud laual purustatud saivad. Õnneks ei olnud haige keisri proua, kes kaugel tõisel pool palee otsas voodis oli, sest plahvatuses suuremad midagi aimanud. Sarnatsed asjad pidivad ka siin, nagu ees pool tähentatud,

keisri palee juubeli päeva ilustuse kohta kurvalt mööduma.

Tartu Eesti põllumeiste seltsi õnne soovi kiri, mis minu läbi, nagu 314 l.k. tähe[n]tatud, sai minu läbi prohvektor Köleri saatusel, sisemise asjade miinistri härra Makofi¹⁹¹ kätte keisri härrale ära andmiseks antud. Miinister võttis meid siin suure lahkusega vastu, rõõmustas selle kirja sisust, ja tähendas, et see kiri keisrile väga tähtis olla, ning ta sagedaste sellest olla rääkinud, kuidas Paltimaal seaduskorda viibimata tulla uuendada, ja Eesti ning Läti rahva elu korda nende maea pidamises parandada. Ning see kiri olla keisri härrale jälle üks usalduse väärt tähentus, et selle rahvale julgeste paremaid seadlusi kätte võib uskuda, kelle hulkas aridus nii märksal sammul edasi astuda püüab, ning riigi valitsus parajad aega ootab, selles ette valmistamise mõttes, millal, ja mill viisil neid seadlusid rahva elu korra parandamiseks ja üleüldiseks maa kasuks kõige tululikumad oleks käsile ja elule kutsuma hakata.

Lätti rahva saadikud, kes ka oma õnne soovitus kirjaga sell korral siia olivad tulnud, neil oli üks õbedane kast „Satulli” kus tähentatud kiri, kui ka nende talu maeadest votograhvia pildid sees olivad, vana aegse ja nüüdse aea talu rahva maeadest, kuidas endised orjuse aea talu hooned kõik nagu sauna ütüd upakile, ja lagunud, ning nüüdsel periseks ostmise ael kõik uhkes korras seisavad, ning sellega siis ühtlasi rahva paremad käe käiku tähendavad.

Nimetatud õbedane kast oli umbes 2 jalga rohkeste pikk, niisamma arvates ka 1½ jalga laii, ja 6–8 tolli kõrge, mis ümber 1000. rubla olla maksnud. Prohvektor Köler, kes aga üleüldist talurahva kehva elu tunneb, ütles sääll juures kui seda kasti vaatasime: „Läti rahvas tunnistab oma kingitusega, siin ainult seda, nagu oleks läti talurahval sääll lõpmata hea elu kord, millest keiser nende kirja järele arvama peab, et sääll enam midagi parandada ei ole. Aga mina tean, et ainult vähäne osa läti rahvast oma elu õnnelikuks kiita võib, kelle ulgast ka praegused saadikud siin on, aga kõik suurem hulk rahvast sääll pea nii samma nagu eestlasedgi mõisnikkude litsumise all oigavad.”

Lõpeks olgu tähentatud, et meie, see on, lätlaste saadikud kui ka mina prohvektor Köleriga, miinistri juures kõige esimesed vasta võtta olime, kuna umbes 20 toredaste ehitatud meest, nende seas ka Peterburis elav luteri usuliste pea piiskop

¹⁹¹ Lev Makov (1830–1883), Vene riigitegelane. Oli aastail 1879–1880 siseasjade minister, juhtis hiljem võõrkonfessioonide departemangu, posti ja telegraafi ministeeriumi. Lõpetas elu enesetapuga.

Laalant¹⁹² oli, kes tõiste seas kõige alamaks nähti arvatavad, see on miinistri ette laskmiseks luba saama, ja ootama pidivad jääma.

Peagi perast seda tuli Tartu Eesti Põllumeiste seltsile kiri, kus keisri härra poolest selle seltsile ta õnne soovi eest isiaralst tänu avaldati, mis ka niisamma iljem aea lehtetes seisis, kus keiser kõiki rahva sugusid ning seltsisid, nende tundmuste ja õnne soovituste eest väga tänada oli käskinud.

Siia juure tähentan veel Peeterburis 19 Februari juubeli päevast enesest, kuidas see keisri Talve Palee juures nähtav oli. Juba homigu vara hakkas rahvast nimetatud palee ümber murruna kokku tulema nenda, et palee ees seisev lage lõpmata suur plats puupüsti inimesi täis oli. Kella kümne aegas, tuli keiser trooni peria prouaga rohilise palkuni peale, mis vastu Admiraliteti ülevel on, ja näitas siin ennast kõige rahvale. Hurra hüüjetel polnud enam otsa.

Kellu 3 aeal sõitis keisri kutsar nelja musta hobuse ja lahtise kaleskaga palee trepi ette. Selle palee ukse ette oli üks isiäraldane ees koda tehtud, kuhu kutsar sisse sõitis, nõnda, et ukсед tema takka jälle kinni panti. Kui nüüd keiser peale istunud oli, (mida uniseks? lihvitud klaaside läbi mitte näha ei võinud) tehti teiselt poolt küllest ukсед lahti, ning keiser sõitis siit ühe tuhat nelja kiirusega välja, ja paremad kätt pöördes ümber palee Neeva jõe äärt pidi edasi. Kuus kasakad kes ka palee nurga ligidal trepi vastas musta hobuste selgas jalutasivad, aerasivad ka sell silma pilgul, mill keiser trepi eest sõitma hakkas, niisammuguse kiirusega keisrile järele. Ning rahva hulk kes homigust saadik palee ümbruses oli seisnud, hüüdis siin kui pikse müristava häälega „hurra” lõpmatalt järele!

Nüüd vast hakkas määratu rahva hulk siit lahkuma arvates, et keiser kuhugi kaugemale võersiks sõidab? Aga umbes poole tunni järel kuuldi suurt hurra hüidmist Nevski uuli[t]sa poolt küljest, ning peagi vuras keiser oma sõiduga säält palee poole. Ma juhtusin siin kohal kolme tõise sõbraga tee ääres olema, (siin kohal polnud mitte tõisi rahvaid). Tõstsin oma ümmarguse kübara

kõrgese teda kesk pea lae kohalt näpuga kinni hoides, ning keiser võttis minu tervitust vastu, oma paremat kätt kõrva juure üles tõstes, ning pööras siit, et kaunis palee ligi oli, välja tultud trepi ette tagasi, kus niisamma ees koea ukсед sisse sõidule lahti tehti, ning varsti jälle kinni panti, et keisri, kaleskast maha astumist, ega uksest sisse minemist ei võinud näha saada.

Küll panti seda paljude poolt Peterburis imeks kelledega mina kokku puutusin, et keiser nii suure julgusega lahtises tõllas linna pidi ümber oli sõitnud, kuna kõik sugused vainlaste ähvartused otse sell korral olla ime laialt välja laotatud olnud. Aga ka rahvas olla endid sell päeval linnas ikka väljas ja valmis hoidnud, et kuhu keiser ilmuks, et siis tema vainlase silm tuhat valvjad silma enese vastas ja ümber näeb olema, ning pörguline oma kurja kätt Jehova salvitud mehe külgi ei tohi pista.

Et minul Peeterburis see kui esimene käik oli, läks minul õnneks siin ka kõik pildi ning kunstide akateemiad, anatomia, ning üleültsse kõik museumi kogusid läbi vaadata, kelleks minul selle aegne raudtee terektur ja annatoomia valitseja Russow¹⁹³ juhatajaks ja seletajaks oli. Siin võisin ma nii hästi kõige pisemad koliipri lindu, kui ka suurt eilse ilma looma mammuti nende loomulikus olekus ja suuruses näha, viimse kapjad olivad nagu suured vee panged, ning kõrgus ulatas otse saali laeni, kaks kihva olivad nagu ümmarguse looga sarnatsel kombel painutatud ree jalaksed. Siin oli niisamma ka pitk mitme süllane poa madu täis topitult näha. Kui ka kivi riigist vana aegsid kivist kirvid ja nuge ning odasid, ja mitme sugusid oma aea tarvitatavaid kivist lõhutud töö tegemise riistu. Nisamma ka mitme poolisid rahvaste riidid, isiäranis paistis mull siin Hiina preestrius mitte ükski oma riiete vaid seda enam tema usu kombete rahva sekka laotamise pärast silma. Siin näitis mulle Russow üht pisukest vaksa pikkust tuule veskid, kellel piklikud lusika moodi 4 tiiva olivad. Tä seletas kuidas Hiina rahval väga väha aega on, et isi aega Jumalad paluda ei saa, säält võtab siis töö mees oma adra ehk ägli, ehk mis töö riist see oleks, sellega aga ka nimetatud

¹⁹² Johann Friedrich Cornelius Laaland (1824–1891), päritolult eestlane, sündinud Kambja kihelkonnas Iisis, lõpetas Tartu ülikooli usuteaduskonna. Töötas Peterburi Jaani koguduse kirikuõpetajana, konsistoriumi assessori ja Peterburi konsistoriaalringkonna kindralsuperintendentina.

¹⁹³ Friedrich Nikolaus Russow (1828–1906), ajakirjanik ja luuletaja, päritolult eestlane. Sündinud Tallinnas, lõpetas Peterburi ülikooli õigusteaduskonna. Töötas 1852–1863 Eestimaa kroonupalatis ja kubermanguvalitsuses. 1865–1905 ametis teaduste akadeemia etnograafiamuseumi varahoidjana, hiljem Ermitaazi gravüüride ja joonistuste osakonna varahoidjana. Kuulus Peterburi patriootide rühma. Koostas ja andis välja jätkväljaannet „Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male” (1854–1857), avaldanud eesti keeles kaks värsivihikut, toimetas ajalehte Revalsche Zeitung (1860–1862).

veskikese ühes, viimast seadab ta põllu sõrvale, ehk kuhugi muiale oma töötamise ligidale seisma, sidub talle oma tähetud palve sedeli veski tiivaku küllgi, käänab veski tiivade õõned küllid tuule poole, ning nenda hakkab siis veskikene tema eest ümber käies palvetama, ning mees võib rahulikult tööd teha, ja ei ole enesel enam tarvis Jumala palumise tarvis aega viita.

Aga veel enam nägin, või nenda ütelda kuulsin ka – kuidas härra terektor Russow ühest praegu nähtud koogist seletust tegi. Kook oli üks umbes ligi kolme sõrme laijune, tõisiti natuke pikem, veerand tolli paksune, nüridad nurgad, välja pressitud ja ära kuivatatud ollus, kelle ühes otsas sõrme laijune linna kiudest saba rippub, mis sinna koogi valmistamise ajal juba otsa pidi sisse kinnitatud on. Sellest koogist uskuda nüüd Hiina rahvas, et see üks kõige püham, õntsaks, ja ka terveks tegevam asi olla, ning osta siis rahvas teda kirikust oma preestrite käest nii palju kui kellegi varandus ehk raha kopik kannab. Patu andeks paluja sööb sest koogist ivakese kaupa nende lepituseks. Tõine jälle et ta kui kõlblikum võiks taevas parema paigale saada, kolmas ja neljas ammutab jälle tükikest, et ta omast aigusest selle preestri käest saadud püha rohu abiga võiks lahti saada, n.n.e. Aga sesamma kook ehk karask, nagu kõik Hiina preestrite müüdavad selle sarnatsed koogid ja karaskid, olla ilma võlsimata sellge Hiina preestri sitt!! – Ja seda sööb nüüd rumal rahvas, ullus usu rumaluses, et pühaduse ameti mehe sitt ehk roeastus ka püha olema.

Ma ei jõua ega oska seda siin kõik kirjeldada mis silm sääl nägi, ja et see kõik nii karva pealt kui seda kirjutama hakkaks ära seletatud ei või saada, selleperast olen siin ainult paarist asjast rääkinud; nagu näituseks seda suurest iigla maamuntis rääkisin, kes mulle nagu ilma ime elajate riigist nähtavale tuli. Olgu siis ka sealsest inimeste riigise puutuvast midagi tähendada: Annatoomias oli üle muude üks väga pikk inimese luu „skilett”, kes elus vist 7 jalga pikk olla olnud. Oma ameti poolest olnud ta elades õntsa keiser Peetri teender; ning selle tähtsuse perast siis teda vist omal ajal kui suure mehe mälestust tulevase ilmale on näha jäetud. Niisuguse iigla mehe konta maksab näha. Tema sala liige oli seks ka ühe piirituse purgi sees, pooleldi tõiste purkide vahelt näha, mida aga minule selgeste näideti.

Originaal EKLA, f. 116, m. 9, lk. 273–327 (l 140p–167p)

Tekstid valinud ja kommenteerinud

Vello Paatsi

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatusteaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.

Rahvusväeosad luubi all

Vitali Lokk. Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur. Argo, Tallinn, 2008. 311 lk.

Kuna Eesti riigikaitse kujunemislugu käsitlevaid uurimusi pole jalaga segada, siis on kirjastuse „Argo” otsus – tuua 2006. aastal Tallinna Ülikoolis kaitstud magistritöö (juhendaja professor Mati Graf) laia lugejate ringi ette – tänuväärne ja hinnatav. Käsitluse autor, major Vitali Lokk, on Eesti Vabariigi 90. aastapäevaks publitseeritud raamatu pühendanud „eesti rahvusväeosades teeninud ohvitseridele, kes vaatamata rasketele aegadele suutsid jääda iseendaks, pidada vastu kõikidele poliitilistele ja majanduslikele vintsutustele ning kandsid endas kuni lõpuni armastust isamaa vastu”.

Raamat koosneb sissejuhatusest, neljast osast, mahukatest lisadest ning nii eesti- kui ka ingliskeelsest kokkuvõttest. Paraku puuduvad registrid ning kasutatud allikate ja kirjanduse loend. Viimane on eriti kahetsusväärne, sest historiograafilist ülevaadet ei leidu ka sissejuhatustes.

Historiograafiat asendab lakooniline märkus: „Kahjuks on eesti rahvusväeosi uuritud väga vähe.” (lk. 10) Niisuguse hinnanguga on raske nõustuda. Tõsi küll, puudub monograafiline uurimus, mis sisaldaks kõigi rahvusväeosade terviklikku ajalugu, kuid kirjutatud on nendest üpris palju. Ainuüksi 1920.–1930. aastatel üllitati kolm raamatut (Oskar Kurvitsa „1. Eesti polk”; Aleksander Tõnissoni „1. Eesti polk, tema formeerimine ja tegevus”; Eduard Meose „Eesti tagavarapataljon ja temaga ühenduses olevad sündmused 1917–1918”), üks sariväljaanne („Eesti rahvusväeosade album I–III”) ning arvukalt artikleid nii militaarajakirjades (Sõdur, Kaitse Kodu!) kui ka mujal. Kas leidub Eesti ajaloos veel mõni episood, mis võib sellise kirjutiste hulgaga uhkeldada? Ja ei maksa end petta, rahvusväeosade tegevus kujutas enesest tõepoolest vaid ühte väikest, ehkki olulist, episoodi Eesti riigi loomisloos. Muidugi ei tähenda eelöeldu, nagu poleks põhjust rahvusväeosade ajalugu uurida. Kuid eelkäijate tööd major Loki

kombel ühe lausega peaaegu nulliks teha ei kuulu hea tooni juurde.

Hämmastust tekitavad autori selgitused, miks rahvusväeosadele (tema arvates) vähe tähelepanu pöörati. Esimesena nimetab Vitali Lokk asjaolu, et rahvusväeosade moodustamine „jäi suuresti nooremohvitseride või lausa alamväelaste kanda, mida hilisemad kindralid meenutada ei soovinud” (lk. 10). Huvitav, kes küll olid need hilisemad kindralid, kes rahvusväeosade aega meenutada ei soovinud? Kas toonane diviisiülem Johan Laidoner, diviisi staabiülem Jaan Soots, diviisi intendant Rudolf Reimann, diviisi arst Hans Leesment, polguülemad Aleksander Tõnisson, Ernst Pödder, Johan Unt, suurtükiväebrigaadi ülem Andres Larka, sõjaväelaste ülemkomitee liikmed Johan Pitka ja Otto Sternbeck või madalamatel ametikohtadel teeninud Aleksander Jaakson, Gustav Jonson, August Kasekamp, Hugo Kauler, Ants Kurvits, Johannes Orasmaa, Richard Tomberg? Tuleks arvestada, et pool tulevases Eesti kindralkonnast oli käinud läbi rahvusväeosadest. Teenistus rahvusväeosades pigem soodustas ohvitseride hilisemat karjääri ning seda ei häbenetud, vaid eksponeeriti meelsasti. Veelgi huvitavam oleks teada, milliseid takistusi nood „hilisemad kindralid” rahvusväeosade ajaloo uurijatele tegid? Kas mitte ei antud kapten Konrad Rotschildile juba 1920. aastal ametlikku käsku koostada rahvusväeosade ajalooülevaade? (Käsk jäi täitmata kapten Rotschildi surma tõttu.) Kas mitte kolonelleitnant Oskar Kurvits ei saanud Vabadussõja ajaloo komitee töökomisjoni liikmena Eesti riigilt palka rahvusväeosade ajaloo selgitamise eest?

Kummastust tekitab teinegi Vitali Loki põhjendus: „rahvusväeosad olid osa Vene revolutsioonist ja sündisid selle tulemusena”, mistõttu neil olnud „revolutsiooni hõng juures”; samas kui kõik „enamlastega seotud” olnud Eesti Vabariigis „tabuteema” ning osalust sõdurite komiteedes piütud varjata, sest see võinud „karjäärile halvasti mõjuda” (lk. 10–11). Jääb üle nõutult käsi laiutada ja küsida: esiteks, kas Vene revolutsioon (Veebruarirevolutsioon), millest eesti rahvusväeosad sündisid, oli siis enamlik ettevõtmine?; teiseks, milles avaldusid tabud enamlastest kirjutades (spetsiaalset kompartei ajaloo instituuti Eestis muidugi tõepoolest ei moodustatud)?; kolmandaks, kes varjas oma osalust komiteede tegevuses ja kelle karjäärile see osalus halvasti mõjus?

Vägisi kujuneb mulje, et raamatu autoril puudub arusaam ajaloo uurimise seisust Eestis

maailmasõdade-vahelisel ajal, uurijate (ja institutsioonide) arvukusest, prioriteetseteks peetud teemadest jne. Igatahes ei saa tema hinnanguid rahvusväeosade uurituse taseme kohta tõsiselt võtta.

Raamatu sissejuhatus tervikuna on napp ja väheütlev. Lahti seletamata jääb isegi see, miks on rahvusväeosade teemat üldse vaja uurida ja eriti sellise nurga (formeerimine ja struktuur) alt. Samuti jätab autor püstitamata nii üldise eesmärgi kui ka sellest tulenevad küsimused, millele järgnevalt vastust otsitakse. Mainitakse vaid, et vaatluse alla tulevad „revolutsiooni käigus tekkinud sõjaväelaste komiteed” ning „rahvusväeosade juhtimisahel” (lk. 11). Aga miks keskendub tähelepanu just nendele aspektidele ning mida uut võiks nimetatud teemade uurimine ajalootead(v)usele anda? Võib-olla polegi probleemi pretsiisne teaduslik määratlemine laiale lugejaskonnale adresseeritud raamatus tingimata vajalik, kuid kas sedavõrd spetsiifilist teemat nagu rahvusväeosade struktuur saab pidada „laiale lugejaskonnale” suunatuks?

Sissejuhatuses pannakse paika uurimuse ajaline lõpujoon – veebruar 1918. Selle põhjendamiseks kinnitab Vitali Lokk, et Saksa sõjaväevõimudele allutatud eesti rahvusväeosade näol oli tegemist „uutel juriidilistel alustel seisva relvajõuga, mis vajab eraldi vaatenurka” (lk. 11). „Juriidilised alused” võisid ju erineda ollagi, kuid sisuliselt oli ometi tegemist endiste väeosadega ning nende likvideerimisloo käsitlematuse tõttu jääb lõpp justkui vaakumisse. Muidugi on iga autoril endal alati õigus otsustada, millest kirjutada ja millest mitte, mistõttu jääb siin üle seda lõpetamatust üksnes kahetseda.

Raamatu **esimene osa** kannab pealkirja „Taust” ja jaguneb üheksaks peatükiks, millest mõned koosnevad omakorda mitmest alapeatükist.

Avapeatükk „Üldine olukord Eestis 1917. aasta kevadel” on nõrk ega näita autori ajalooteadmisi parimast küljest. Kõigepealt ei püütagi avada olukorda tervikuna, vaid piirduetakse kahe aspekti – Eesti ühiskonna militariseeritus ning Vene armee demoraliseerumine – põgusa mainimisega. Lisaks esineb peatüki kahel leheküljel muljetavaldaval hulgal ebatäpsusi.

Nii näiteks väidab autor: „Paar aastat enne I maailmasõja puhkemist hakkas Venemaa lääne suurriikide survele ellu viima sõjalaevastiku arendamise programmi.” (lk. 12) Mida tähendab siinkohal „lääne suurriikide surve”? Kas tõesti mõni välisriik nõudis Venemaalt laevastiku arendamist või jagas sellesihilisi

suuniseid ja nõuandeid ning Venemaa oli sunnitud neid järgima? Ehk oli Vene–Jaapani sõjas sisuliselt hävinud sõjalaevastiku taastamine siiski Venemaa poliitilise ja sõjalise juhtkonna enese prioriteet?

Järgmine mõõdalask sisaldub lauses: „Tallinna sadam ja kohalikud tehased sobisid sõjalaevade ehitamiseks hästi.” (lk. 12) Otse vastupidi – olemasolevad tehased ja sadam ei vastanud absoluutselt sõjalaevastiku vajadustele. Sobilik oli üksnes Tallinna geograafiline asukoht, mis võimaldas nihutada Peterburi kaitse seniselt joonelt (Krasnaja Gorka–Kroonlinn–Ino) Soome lahe suudmesse. Sõjalaevastiku vajadustele vastavaid tehaseid (Vene–Balti, Böckeri, Noblessneri) ning uut suurejoonelist sõjasadamat hakati Tallinna rajama alles pärast laevaehtusprogrammide vastuvõtmist Riigiduumas.

Imperaator Peeter Suure merekindluse (autor eelistab nimetust – Keiser Peeter Suure merekindlus) kirjeldus (lk. 12) jääb napiks ega ava selle hiigelrajatise olemust ja rolli. Olukorda ei paranda ka viide Jari Leskineni raamatule (miskipärast soomekeelsele, ehkki on tõlgitud eesti keelde). Hoopis mainimata on jäetud Heino Gustavsoni asjatundlik ja põhjalik uurimus „Merekindlused Eestis 1913–1940” (Olion, 1993).

Järgnevalt väidab autor, et Veebruarirevolutsiooni tulemusena võtsid Tallinnas võimust demoraliseerunud sõjaväelased „ning nende relvastatud tegutsemist ei suutnud enam miski piirata” (lk. 13). Seegi hinnang pole korrektne. Relvaintsident esines Tallinnas (ja mujal Eestis) küll Veebruarirevolutsiooni kõrghetkel (märtsi algupäevil) ning uuesti pärast Riia ja Lääne-Eesti saarte langemist Saksa vägede kätte (september–oktoober), kuid vahepealsetel kuudel suudeti sõjaväelist distsipliini oluliselt kõvennada (mitte küll varasemal kujul taastada) ja relvastatud omavoli vältida. Autor on püüdnud kindlustada öeldu autoriteeti arhiiviviitega, kuid edutult, sest konkreetse viite taga on ajakirjanik Johan Juhtundi mälestustekatke, mille usaldusväärsus jätab soovida.

Hoopis arusaamatuks jääb väide: „Venemaal kukutati tsaarivalitsus ja asemele astus demokraatlik vabariiklaste valitsus eesotsas Kerenskiga, kes kuulutas end sõjaväe ülemjuhatajaks ning hiljem sõja- ja mereministriks.” (lk. 13) Ajaloolane – ja pärast magistratöö kaitsmist peaks Vitali Lokk seda ju olema – tohiks siiski teada, et Venemaa ajutise valitsuse esimene peaminister oli vürst Georgi Lvov, et Aleksander Kerenski sai uue kabineti esimeses

koosseisus justiitsministri portfelli, et sõja- ja mereministriks nimetati ta Ajutise Valitsuse teises koosseisus (aprillis) ning peaministriks kolmandas koosseisus (juulis), sõjavägede ülemjuhatajaks alles septembris. Autor pole sellist kummalist tõlgendust ise välja mõelnud, vaid refereerib taas Riigiarhiivis leiduvat kirjutist, käesoleval juhul kolonelleitnant Aleksander Kiikeri sulest. Venemaa ajaloo kohta leidub aga märksa autoriteetsemaid käsitlusi, mida pole isegi mainitud.

Olulisel määral kaldub tegelikkusest kõrvale lause: „Ühe uuendusena asutati enamlaste nõudmisel Ajutise Valitsuse sõjaministri Gutškovi päevakäsu nr. 1 alusel väeosadesse soldatite komiteed.” (lk. 13) Soldatite komiteed asutati tõepoolest, kuid vastava käskkirja andis Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ning kindlasti mitte „enamlaste nõudmisel”.

Põhjani vales osutub väide: „1917. aasta märtsikuu esimestel päevadel andis Kerenski välja dekreedid, mille alusel said kõik vähemusrahvused õiguse hakata koondama oma sõjaväelasi rahvusväeosadesse.” (lk. 14) Taas kord on autor tuginenud kolonelleitnant Kiikeri kirjatööle ja jälle ebaõnnestunult. Kõnelemata sellest, et märtsi algupäevil justiitsministriks olnud Kerenski poleks kuidagi saanud sõjaväge puudutatavat dekreeti anda, ei ilmunud kogu 1917. aasta vältel ühtegi sarnast korraldust. Vastupidi, vähemusrahvused pidid tegema järjest uusi jõupingutusi selleks, et kiskuda Venemaa juhtkonnalt välja luba mõne rahvusliku väeosaloomiseks. Suve lõpus lubade hankimine küll pisut lihtsustus, kuid mingit üldist õigust vähemusrahvuste koondamiseks oma väeosadesse ei antud kunagi.

Paremaks ei osutu ka raamatu teine peatükk „Vähemusrahvuste koondumine Vene sõjaväes”, milles autor markeerib väga lühidalt soome, poola, läti ja ukraina rahvusväeosade loomislugu. Esiteks ei tohiks sellesse loetellu kuuluda Soome, sest soomlastest komplekteeritud 27. Preisi Kuninglik Jääripataljon tegutses teatavasti mitte Vene relvajõudude, vaid Saksa armee koosseisus. Teiseks on eesti rahvusväeosadega üheaegselt formeeritud armeenia, gruusia, leedu ja valgevene rahvusväeosad, samuti moslemitest koosnenud väekoondised leidnud nimetamist vaid looteluna. Kolmandaks on poola, läti ja ukraina vägede loomisel tuginetud ainuüksi Oskar Kuvitsa raamatule „1. Eesti polk”, ehkki tänaseks leidub rohkesti asjakohaseid eriuurimusi nii Poolas kui ka

Lätis, Ukrainas ja Venemaal. Magistrikraadiga ajaloolaselt oodanuks vähemasti nende käsitluste mainimist. Neljandaks sisaldab ülevaade allikabaasi piiratuse ja vananenuse tõttu mitmeid faktieksimusi. Näiteks hakati rahvuslikke poola üksusi Vene armee koosseisus moodustama juba 1914. aastal, ukrainlastega komplekteeriti 1917. aastal mitte kaks, vaid 15 armeekorpus, hoopis mainimata on jäänud Vene sõjaväe koosseisus loodud tšehhide, slovakkide, bulgaarlaste, Põhja-Kaukaasia mägi rahvaste üksused jne.

Raamatu usaldusväärsus ei kasvata kolmaski peatükk – „Eesti rahvusväeosade loomise idee”. Kui vastava idee esimeste välगतuste (aastatel 1914–1916) valgustamisega võib enam-vähem rahule jääda, siis väide, nagu algatanuks eesti rahvusväeosade loomise 1917. aastal merekindluse staabiülem kindralstaabi alampolkovnik Leonid Kostandi (lk. 18), ei kannata kriitikat. Nii varasemad uurijad kui ka arhiivimaterjalid kinnitavad üheselt, et merekindluse juhtkond pöördus selles küsimuses oma ülemate poole alles pärast eesti sõjaväelaste esimest koosolekut.

Järgnevalt kinnitab autor, et eestlased haaranud Kostandi ideest kinni ja korraldanud küsimuse arutamiseks 5. märtsil esimese avaliku koosoleku. Autor teab sedagi, et koosolekul osales 500 sõjaväelast, et koosolekut juhatas „lipnik Laaman” ja et pärast tuliseid vaidlusi otsustati kutsuda kokku uus koosolek 28. märtsiks (lk. 18–19). Kuna sarnaseid andmeid varasemas kirjanduses ei leidi, siis võiks siinkohal kõnelda autori esmaavastaja-rollist. Õnnetuseks ei luba seda teha viidete puudumine, mis seab väite tõsise kahtluse alla. Ka puhtloogiliselt pole kirjeldus usutav, sest revolutsioon jõudis Tallinna alles 2. märtsil. Kas tõesti jõudis Kostandi kolme päevaga (ja veel millise päevaga – pööras ju revolutsioon segi kogu senise elukorralduse) võtta seisukoha eesti polkude asjus, viia selle eestlasteni, saavutada nende poolehoidu ja korraldada ülelinnalise koosoleku? Näib, et autor on siin asjad lootusetult sassi ajanud ja kirjutanud 28. märtsi koosolekust, millel tõepoolest osales kuni 500 sõjaväelast ning kõneles teiste seas ka Laaman. Muidugi mitte keegi tundmatu „lipnik Laaman”, vaid kõigile ajaloo huvilistele hästi teada ajakirjanik ja poliitik Eduard Laaman. Kui esimeste peatükkide puhul võis autorile ette heita vähest asjatundmist, siis siinkohal saab rääkida vaid oskamatuses (tahtmatusest, viitsimatusest vms.) varasemaid uurimusi refereerida. Soov

tugineda arhiiviallikatele on küll kiiduväärne, kuid arhiivis leiduvate materjalide usaldamine alati ja kõiges kõneleb autori vähesest allikakriitilisusest. Viidatud materjalide koostajatel (Aleksander Kiiker, Johan Juhtund) on olnud ajaloost üsna kummaline arusaam.

Autor leiab, et Eesti Sõjaväelaste Büroo tegeles „selge petmisega”, võttes alampolkovnik Kostandilt allkirja dokumendile, millega pikendati Tallinnas viibinud eestlastest ohvitseride puhkust või lähetust (lk. 19). Pettus seisnenud selles, et Kostandi kirjutas alla ainult esimesele lehele (viis-kuus nime), millele hiljem lisati juurde järgmised (kokku 70 nime). Kui aga arvestada asjaolu, et büroo oli saavutanud põhimõttelise nõusoleku kahe kindlusepolgu komplekteerimiseks eestlastega, siis vastas nende ohvitseride jätmine Tallinnasse igati merekindluse juhtkonna plaanidele ega pälvi pettuse nime. Pole välistatud, et bürool oli Kostandilt suuline volitus niiviisi toimida – vastasel juhul järgneuks pettuse avalikuks tulekule suuremat sorti pahandus, mis jäi aga olemata.

„Eesti Sõjameest anti 1917 välja 52 numbrit, 1918 jõudis ilmuda nr 1–2” (viide 28, lk. 21). Tegelikult üllitati 1917. aastal vähemalt 55 ja 1918. aastal 8 numbrit.

Kõneldes Petrogradi garnisoni eesti sõjaväelaste 7. aprilli koosolekust, kinnitab autor, et „Petrogradi avaliku elu tegelased pidasid Eesti Sõjaväelaste Büroo tegevust ning rahvusväeosaade moodustamist kontrrevolutsiooniliseks. Nad nägid büroo tegevuses kodanlikke ilminguid ning poolehoidu vanale süsteemile, samuti teati seda, et büroo ei toetanud käimasolevat sotsialistlikku revolutsiooni.” (lk. 23) Tule taevas appi! Kas aprillis 1917 oli Venemaal käimas sotsialistlik revolutsioon? Viide kolonelleitnant Kiikeri kirjatööle ei ole siin sobiv, sest Kiiker ise viibis toona Riias ning võis Petrogradis toimunud teada vaid kuulujuttude kaudu.

Järgneb suur segadus seoses Petrogradis moodustatud Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomiteega. Kui lisade (lisa 2 ja 3) põhjal saab teha paikapitava järelduse, et Petrogradis tegutses kaks eraldiseisvat organisatsiooni – Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomitee ning Petrogradi Eesti Sõjaväelaste Täitevkomitee –, siis tekst (lk. 23–24) seda ei kinnita. Selgusetuks jääb lipnik Karl Lillipuu positsioon, kes olevat valitud Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomitee etteotsa, ehkki tema nime sellesse komiteesse valitud kaheksa sõjaväelase hulgas (lisa 2) ei leidu. Tagatipuks ei klapi isegi keskkomitee asutamise kuupäevad

– erinevatel lehekülgedel esinevad nii 7. aprill (lk. 25) kui ka 8. aprill (lk. 23).

Autori sõnul oli juba enne juhtorganite valimist „Petrogradi tänavatel peetud eesti rahvusest sõjaväelaste miitinguid ja korraldatud marssse” (lk. 25), mis jätnud sõjaväeringkonna ülemale eestlastest soodsa mulje. Silmas on peetud kuulsat 26. märtsi manifestatsiooni, mille osalesid ka sõjaväelased, ning ringkonna ülema käsul 7. aprillil Paleeväljakul korraldatud eesti sõjaväelaste ülevaatus. Kumbagi ettevõtmist ei saa liigitada „miitingute ja marsside” alla; samuti pole usutav, et sõjaväelaste miitingud võinuks kindralile soodsa mulje jätta.

Riias loodud XII armee Eesti Sõjaväelaste Liidu ja selle täitevkomitee tegevust on autor püüdnud valgustada üksnes arhiiviallikate baasil. Sellest tulenevad mitmed suuremad ja väiksemad mõõdalaskmised. Näiteks on 7. märtsil Riias peetud 1000 osalejaga koosolekut üksnes mainitud, samas kui 17. märtsil toimunud 38 esindaja nõupidamist tituleeritakse uhkelt „laiaulatuslikumaks kongressiks” (lk. 27). Nähtavasti pole ka autor ise saavutatud tulemustega rahul, vabandades ebakohtasid asjaoluga, et Riia organisatsiooni dokumendid pole säilinud. Samas on jäetud kasutamata nii varem kui ka hiljem korduvalt viidatud Oskar Kurvitsa raamat, milles antakse just XII armee eesti sõjaväelaste tegemistest põhjalik ülevaade.

Autori sõnul „puuduvad andmed selle kohta, et Põhjaarmee [p. o. Põhjarinde] Eesti Sõjaväelaste Liit oleks kunagi kokku tulnud ja ametlikult tööd alustanud” (lk 29). Päris nii see siiski pole: Riigiarhiivi fondis 818 (Tartu Eesti Maleva Büroo) leidub mitu Põhjarinde Eesti Sõjaväelaste Liidu täitevkomitee kirja. Nende põhjal võib väita, et detsembris 1917 paiknes nimetatud asutus Pihkvas aadressil Verhne-Petropavlovskaja tänav 9 ning et selle eesotsas seisid Erich Allas (esimees), A. Väarsi (abiesimees) ja E. Leius (sekretär).

Soomes moodustatud eesti sõjaväelaste organisatsioonide osas (lk. 29–30) on autor tuginenud täielikult Oskar Kurvitsa andmetele, kuid jätnud miskipärast märkimata, et lisaks nimepidi loendatud koondistele tegutsesid samalaadsed mitmel pool mujalgi (Kurvits loetleb veel kümnet paika).

Väites, et „Lõunarindel tegutses 25. aprillil asutatud IX armee Eesti Sõjaväelaste Liit” (lk. 30), eksib autor koguni kahekordselt. Esiteks ei olnud Esimeses maailmasõjas Lõunarindel olemas, juba 1914. aastast alates tegutsesid

Austria-Ungari-vastases lõigus Edelarinde väed. Teiseks aga kuulus 9. armee Edelarinde koosseisu ainult detsembrini 1916, siitpeale allutati see Rumeenia rinde juhatusele.

Pealkiri „Eesti sõjaväelaste moodustatud komiteede ja büroode struktuur 1917. aastal” (lk. 30) ei vasta alapeatüki sisule. Peatükis lihtsalt loetletakse mitmed – eeldatavasti tähtsamad – eesti sõjaväelaste organisatsioonid, aga ei püüta neid kuidagi liigitada, et esitada mingisuguni struktuur. Vähemalt liigitamine olnuks täiesti võimalik, kas või sellisel primitiivsel moel nagu: organisatsioonid rinnetel (Kaukaasia rinne ja Põhjarinne), väekoondistes (1., 5., 9., 12. armee, 28. armeekorpus), väeosades (106., 175., 179. tagavarapolk, 6. tragunipolk, 23. suurtükiväebrigaad, 3. suurtükiväepolk), Eestis (Tallinn, Tartu, Muhu väina piirkond), Soomes (Helsingi, Viiburi, Hamina jt.), Venemaa suurtes keskustes (Moskva, Kiiev), Venemaa garnisonilinnades (Pihkva, Novgorod, Smolensk, Sevastopool jt.).

Sama peatüki juurde kuuluv joonis 1 (lk. 32–33) piirdub tekstis nimetatud organisatsioonide (lisanduvad mõned uued) asetamisega kastikesse. Joonisega ei kaasne analüüs ning kogu sisuline töö jääb seega lugeja õlule. Ainsana struktuuri puudutanud väide – „Tavaliselt ühendas ühes sõjaväeringkonnas tegutsenud väeosade büroosid ja komiteesid kohalik sõjaväelaste liit” (lk. 34) – jääb kahjuks katteta. Sõjaväeringkondades tegutsenud katusorganisatsioonidena võib (vist?) käsitleda üksnes Moskva ja Kiievi eestlaste ühendusi, teistes sõjaväeringkondades (Irkutsk, Kaasan, Omsk, Turkestan jne.) midagi sellist nähtavasti polnud, vähemasti ei viita sellele loetletud organisatsioonide nimestik.

Tundub, et Vitali Lokk pole alati suutnud jälgida omaenese teksti, et kõrvaldada sellest loogilised vastuolud. Nii väidab ta (lk. 35), et Rakveres peetud eesti sõjaväelaste organisatsioonide konverents leidis aset 2.–5. juulini; sellel konverentsil valitud Eesti Sõjaväelaste Keskbüroo valmistas ette ja kutsus kokku I eesti sõjaväelaste kongressi, mis toimus 17.–22. juunil (lk. 36). Huvitav fenomen näib kuuluvat ajarändude valdkonda. Tõde on siiski proosalisem – Rakvere konverents peeti 1.–2. juunil. Samuti eksib autor väitega, nagu oleks Rakvere konverentsil osalenud 9. armee esindajad (lk. 35), tegelikult osalesid 12. armee esindajad.

Lk. 36 nimetatakse I eesti sõjaväelaste kongressi toimumispaigana „Estonia” teatrit (p. o. Pandorini seltsimaja) ja ühe kõnelejana lipnik

H. Ruusi (p. o. Hans Kruus).

Esimese osa viimasele alapeatükile – „Kolme jalaväepataljoniga vene jalaväepolk 1916. aastal” – oleks raske midagi sisulist ette heita, sest tegemist on polgu koosseisu kuulunud allüksuste ja muude struktuurielementide detailse loeteluga seitsmel leheküljel. Küsitavusi tekitavad vaid mõned terminid, nagu „sõjaväe tsiviilametnikud” (lk. 44), „vanemrühmavanem” (lk. 44), „vanem vanemallohvitser” ja „noorem vanemallohvitser” (lk. 45), samuti jääb selgusetuks, miks olid polgus nii raskekuulipildujate kui ka kergekuulipildujate komandod, kui autori andmeil koosnes relvastus ainult Maksim-tüüpi raskekuulipildujatest (lk. 45–46).

Olles lugeja kannatuse ooma ebamäärase ajalooteadmistega esimesel poolajal leheküljel katkemise äärele viinud, asub Vitali Lokk lõpuks tegeliku uurimisobjekti – rahvusväeosade formeerimine ja struktuur – juurde. Siitpeale muutub käsitlus mõnevõrra asjatundlikumaks ja usaldusväärsemaks. Tõsi küll, peamine häda – varasema ajalookirjanduse eiramine – jääb püsima ja ehk isegi võimendub. Autor on jätkuvalt vaimustuses arhiivimaterjalidest, pidades neid absoluutse tõe ekvivalentiks. Hoopis unarusse on jäänud nii allikakriitika kui ka varasemad autorid. Viimastele viidatakse väga ja väga harva ning enamasti teisejärgulistes küsimustes.

Raamatu **teine osa** – „Eesti jalaväepolk” (lk. 51–81) – kordab lühidalt üle faktid, mis on tuntud juba Oskar Kurvitsa põhjalikust uurimusest. Kuid vähemasti selle ülesandega on autor senisest korrektsemalt toime tulnud. Isegi sedavõrd, et osutub võimalikuks otsida ka seisukohti, mille ümber arendada sisulist diskussiooni.

Üks sääraseid on autori hinnang esimese eesti polgu formeerija polkovnik Siegfried Pindingu tegevusele. See on traditsiooniliselt – traditsioon sai alguse Pindingu järeltulija Aleksander Tõnissoni väidetest – kriitiline. Nii väidetakse, et Pinding „ei sobinud lahinguväeosa juhtima, sest oli alamväelastega suhtlemisel liiga seltsimehelik” (lk. 52) ning et tema „eesmärgiks ei olnud algusest peale mitte luua lahinguvõimeline väeosa, vaid lihtsalt võtta polku vastu kõik sinna saabunud mehed ja olla viimastele igati meelega järele”. (lk. 60) Viimane hinnang kasvab välja vaieldamatult õigest tõdemusest, et polgu üleandmisel polkovnik Tõnissonile oli väeosa võitlusvõimelisusest väga kaugel. Siinkohal tuleks siiski rõhutada autori enda sõnu mõni lehekülge edasi, kus ta konstateerib, et polk saavutas esmase lahinguvõim-

duse augustiks, kujuures jätkuvalt esines suuri puudujääke (lk. 67). Seega kiidetakse polkovnik Tõnissoni, kes suutis saavutada (puuduliku) lahinguvalmiduse kolme-nelja kuuga, ning laidetakse polkovnik Pindingut, kes ei suutnud sama tööd ära teha kahe nädalaga. Kas pole see veidi ülekohtune? Mis puutub Pindingu „liigsesse seltsimehelikkusse” (semutsemisse) – seda kinnitavad mitmete kaasaegsete mälestused –, siis järeldus, nagu poleks Pinding sobinud lahinguväeosa juhtima, näib liialdatud. Oli ju Pinding võidelnud pataljoniülemana ilmasõjas ning teenis hiljem Vabadussõjas 5. jalaväepolgu ja Pihkva väegrupi ülemana välja koguni kaks Vabadusristi. Et poliitikast kaugel hoitud vanad kaadriohvitserid ei osanud revolutsioonijärgselt kohe leida soldatitega suhtlemises õiget tooni, oli levinud häda.

Samuti näivad olevat liialdatud autori väited, nagu jäänuks formeeritav eesti polk majandusliku abita „enamlaste vastuseisu tõttu” (lk. 53) ning nagu olnuks merekindluse komandant Leskov „täielikult Tallinna Tööliste ja Soldatite Nõukogu mõju all” (lk. 62). Esiteks ei olnud enamlaste mõju aprillis-mais veel sugugi nii suur, nagu autor näib uskuvat – pigem sünnitas polgu jaoks lisaraskusi Tallinna nõukogu tervikuna (seal aga domineerisid esseerid ja vähemlased). Teiseks ei tohiks asjaolu, et Leskov arvestas Tallinna nõukogu seisukohtadega, kindlasti näha „täielikult mõju all” olekut. Tahes-tahtmata pidid toona nõukogudes valitsevate meeleoludega arvestama kõik sõjaväelised ja tsiviilvõimud. Kas tuleks väita, et ka näiteks kubermangukomissar Jaan Poska oli „täielikult nõukogu mõju all”? Pidi ju temagi paljudel juhtudel arvestama vasakpoolsete tahtega.

Segadus valitseb Eesti polgu koosseisude osas. Vitali Lokk kinnitab korduvalt, et formeerimine toimus 1916. aastal kinnitatud koosseisude alusel, mille järgi pidanuks polku kuuluma 74 ohvitseri, 11 sõjaväeametnikku, 12 vabatahtlikku ja 3770 sõdurit (lk. 50). Järgnevalt selgub aga, et polgus nähti ette 62 ohvitseri, 3 arsti ja 3660 sõdurit (lk. 68). Veel hiljem tuleb välja, et polku formeeriti vastavalt koosseisudele, mis nägid ette 3770 sõdurit ja ohvitseri (lk. 80). Erinevused pole küll suured, kuid küsimus, millistest koosseisudest tegelikult lähtuti, jääb siiski vastusetu. Samuti torkab silma, et polgus moodustati kahe kuulipildujakomando asemel kolm, puudus leegi(heitjate)komando, kuid oli olemas keemiakomando, mida 1916. aasta koosseisudes ei mainita.

Formeeritavasse eesti polku ei võetud tõe-

poollest vastu ei ilma nõuetekohaselt vormistatud dokumentideta saabunud mehi ega baltisakslasi, kuid kolmandana mainitud „miilitsas teeninud” meeste (lk. 53) asemel tuleks kõnelda endistest (keisrivõimu-aegetest) politseinikest. Miilits loodi teatavasti alles revolutsiooni ajal, mistõttu sellesse kuulunud vabatahtlike vastu ei saanud kellelgi midagi olla.

Autori kinnitusel oli eesti polk augustis allunud Vene XII armee 1. korpusele, mille staap asunud sel ajal Rakveres (lk. 68). Ometi on ta ise varem rääkinud muud: korpuse juhatus lahkus Rakvere piirkonnast 1. juulil ja polk allus 9. juulist 118. jalaväediviisile (lk. 62).

Hinnates 1. eesti polgu tähtsust, sedastab autor, et „tegemist oli esimese eestlastest koosneva väeosaga Vene armee, millega laoti alusmüür Eesti sõjaväele, [– – –] valmistati ette järgmisi samme ning koguti nendeks materjali ja kogemusi” (lk. 81). Selle hinnanguga saab üksnes nõustuda. Hämmastust tekitab aga väide, et polgu asutamisega „loodi sõjaväeline süsteem ja riigikaitse ühtsed arusaamad” (samas). Raske on vastu vaielda, sest autor ei selgita, milles see sõjaväeline süsteem seisnes ning millised ühtsed arusaamad ja millistes ringkondades kujunesid. Kuid allakirjutanule on jäänud üsna tugev mulje, et nii juhtivate poliitikute hulgas kui ka rahva seas tervikuna puudusid tollal mitte ainult ühtsed, vaid üleüldse igasugused riigikaitsearusaamad.

Raamatu kolmandas osas käib jutt Eesti Tagavarapataljoni ja Tallinna Eesti Üksikpolgu loomisest ning need sündmused on koondatud pealkirja alla „Jalaväediviisi formeerimise ettevalmistused”. Vaadates arengutele tagantjärele-pilguga, ei ole see pealkiri otseselt vale, kuid toonased asjade eestvedajad pidasid silmas ulatuslikumat eesmärki – Eesti korpuse loomist – ja nende jaoks polnud tagavarapataljon ega Tallinna üksikpolk kindlasti mitte ettevalmistavaks etapiks diviisi formeerimise teel.

Andes ülevaate Eesti tagavarapataljoni sünniloost, on autor tuginenud peamiselt Eesti sõjaväelaste ülemkomitee ettekandele 12.09.1917, unustades seejuures allikakriitika, jättes kahe silma vahele ilmse trükivea ning tõlgendades ettekande mõningaid väiteid üsna vabalt. Venemaa riiklikus sõjaajalooarhiivis leiduvad dokumendid annavad toonasest asjade käigust mitmeti erineva pildi. Kõigepealt pöördusid ülemkomitee esindajad leitnant Theodor Käärik ja lipnik William Tomingas Venemaa sõjaministeeriumi poole mitte mõni päev pärast eesti sõjaväelaste kongressi, vaid

alles juuli alguses, ning taotlesid seejuures luba mitte 2. Eesti polgu formeerimiseks, vaid ühe Põhjarindel tegutsenud armeekor-puse estoniseerimiseks. Ilmselt võeti eeskjuu ukrainlastelt, kes samal ajal saavutasid edu korpuste ukrainiseerimisel – see tähendas, et loobuti uute väeosade formeerimisest ning eelistati olemasolevad korpused n.-ö. üle võtta: korpusi täiendati ukrainlastest sõjaväelastega ja muudest rahvustest mehed viidi üle teistesse väeosadesse. Sama kava üritasid rakendada ka eestlased. Sõjaministril polnud nende plaanide suhtes küll põhimõttelisi vastuväiteid, kuid kõrgem ülemjuhataja pidas ühe Eesti polgu olemasolu piisavaks. 24. juulil (mitte juuni keskel!) esitasid alampolkovnik Ernst Pödder, staabikaptan Peeter Kann ja leitnant Nikolai Vildenaui ülemkomitee nimel kõrgemale ülemjuhatajale märgukirja, milles soovisid jätkuvalt ühe armeekor-puse estoniseerimist, pakkudes välja konkreetse kava: formeerida 2. Eesti polk ja viia see 118. jalaväediviisi koosseisu (sinna kuulus juba olemasolev 1. Eesti polk); panna 118. jalaväediviisi täiendamise kohustus loodava Eesti tagavarapataljoni õlule; pärast 118. jalaväediviisi komplekteerimist eestlastega laiendada sama komplekteerimisviisi ka 107. ja-laväediviisile. Kõrgem ülemjuhataja ei pidanud nii laialdast kava otstarbekaks, kuid pöördus siiski Põhjarinde juhatuse poole küsimusega, kas rinde juhtkond nõustub 2. Eesti polgu ja Eesti tagavarapataljoni asutamise-ga. 8. augustil teatas Põhjarinde staabiülem, et rinde ülemju-hataja on 2. Eesti polgu ja Eesti tagavaraüksuse (sedapuhku kõneldi tagavarapolgust) loomise-ga põhimõtteliselt nõus, kuid alles septembris, mil jõuab lõpule 1. Eesti polgu formeerimine. Tagavarapataljoni sünnipäevaks võiks pidada 11. septembrit, mil ilmus kõrgema ülemjuhataja staabiülema käskkiri Eesti tagavarapataljoni formeerimise kohta; Põhjarinde ülemjuhataja analoogne käskkiri 24. septembrist anti alles tagantjärele – selleks ajaks olid formeerimis-tööd käivitunud.

Kaataljoniülema küsimus pole nii liht-ne, nagu raamatus kirjeldatud. Kui esialgu soovis ülemkomitee näha alampolkovnik Jaak Rosenbaumi 2. Eesti polgu ülema abi kohal (ülemaks pakuti polkovnik Peeter Raudsep-pa), siis 1. septembriks oli seisukoht muutunud ning Põhjarinde ülemjuhatajal paluti määrata Rosenbaum 2. Eesti polgu ülemaks ja alampol-kovnik Aleksander Kiiker Eesti tagavarapolgu ülemaks. Veel nädalapäevad hiljem, kui oli selgunud, et 2. Eesti polgu moodustamiseks

antakse luba alles pärast tagavarapolgu for-meerimistööde lõpetamist, taotles ülemkomitee Rosenbaumi nimetamist tagavarapataljoni ülema (s. t. Kiikeri) abiks. Rosenbaumi nimetamist tagavarapataljoni ülemaks soovitas ülemkomitee esimees Konstantin Päts juba 22. septembril, s. t. enne nõusoleku saamist Rosenbaumilt.

Jääb arusaamatuks, miks räägib autor taga-varapataljonist kui 27 jalaväerooduga väeosast (lk. 94, 99, 100), kui varem oli toonitatud, et moodustati 8 põhiroodu ja neist igauhe juurde kaks lisaroodu – litera A ja litera B. Seega ei saanud roodude koguarv tõusta üle 24.

Samuti pole selge, mida peetakse silmas väitega, et alates „septembrist oli olemas ametlik luba tuua kodumaale kõik väljaspool Eestit asu-nud eestlastest sõdurid” (lk. 100). Kui jutt käib eespool nimetatud Põhjarinde ülemjuhataja 24. septembri käskkirjast, siis puudutas see üksnes Põhjarinde koosseisu kuuluvates üksustes olnud eestlasi. Kui aga tõepoolest oli olemas luba kõigi eestlastest sõjaväelaste toomiseks kodumaale, siis tuleks selgitada, kes ja millal niisuguse loa andis (muidugi ka viidata).

Autor kinnitab, et „tagavarapataljon polnud võitlusvõimeline üksus” ega suutnud „täita lahinguülesannet” (lk. 101). Aga tagavarapa-taljon ei pidanudki olema võitlusvõimeline ega olnud mõeldudki täitma lahinguülesandeid, selle eesmärgiks oli üksnes rindeväeosade täiendamine.

Kas tõesti „pataljon viis pidevalt läbi miit-inguid ja rongkäike Eesti autonoomia toetuseks” (lk. 101)? On viidatudataljoni osalemisele üle-linnalises manifestatsioonis 21. novembril, kuid sellele ainsale korrale pole midagi lisada.

Vitali Lokk sedastab, et „Pataljoni all-üksused ei paiknenud kõik Tartus, vaid olid jaotatud laiali üle terve Eesti. Tegemist oli maakondadesse saadetud kaitsesalkadega, mis olid kohalike talumeeste ülelpidamisel.” (lk. 101–102). Selles lõigus näib olevat kokku pan-dud kaks erinevat asja. Tõepoolest, nagu teis-edki eesti väeosad, saatis ka tagavarapataljon välja mitmeid väikseid (paarikümne-mehelisi) kaitsesalku, kuid need tegutsesid siiski vaid Lõuna-Eestis (mitte „üle terve Eesti”). Teine lugu oli allüksustega (roodudega), mis kas ei mahtunud Tartusse ära – näiteks nn. Võru Eestiataljon, mida autor pole isegi maininud – või siis saadeti n.-ö. aluskaadrina uute väeosade formeerimiseks (Tallinna, Paidesse). Kaitsesalkadega neid samastada ei saa ja talumeeste ülalpidamisel nad ei olnud.

Kui 1. Eesti polgu puhul on autor varasemat

kirjandust kasutanud lihtsalt tagasihoidlikult, siis tagavarapataljoni puhul on see lausa minimaalne (ligi sajast viitest meenutavad olemasolevat kirjandust vaid kümnekond). Järgnevas alapeatükis 3. Eesti polgu kohta leidub aga vaid üks kirjanduseviide, seegi vale.

Alapealkiri „3. Eesti polk (Tallinna-nimeline)” (lk. 102) on eksitav. Tegemist oli esialgu Tallinna Eesti Üksikpolguga, mis nimetati hiljem ümber 3. Eesti polguks, kuid Tallinna-nimeline polnud see kunagi. (Tallinna-nimeliseks võiks ehk nimetada Vene armee koosseisu kuulunud 7. Reveli jalaväepolku või 40. Kolõvani jalaväepolku.)

Polgu asutamislugu on esitatud sedavõrd keerukalt, et lugeja, kes teemaga esmakordselt kokku puutub, sellest vaevalt aru saab. Tundub, et autor on üle pingutanud eeskätt „juriidiliste aluste” otsimisega ning seetõttu püüdnud iga hinna eest seostada Tallinna üksikpolgu loomist 2. Eesti polgu formeerimise kavatsusega. Tegelikult etendasid toonastes segastes oludes igasugustest juriidilistest alustest palju olulisemat rolli igapäevased praktilised sammud. Seetõttu võib rahumeeli kõrvale jätta Põhjarinde ülemjuhataja käskkirja 24. septembrist.

Tallinna üksikpolgu eellasena võib käsitleda Tallinnas paiknenud 285. tagavarapolgus teeninud eestlasi, kellest kapten Johan Põrk hakkas septembri lõpus moodustama eestlaste komandot. Veelgi varem, septembri alguses, oli staabirittmeister Artur Stolzen formeerinud Tallinnas eesti ratsameeste komando. Kasutades Vene sõjavägede juhtkonnas Lääne-Eesti saarte kaotamisega seoses tekkinud segadust, saavutas Eesti sõjaväelaste ülemkomitee merekindluse juhtkonnalt loa kujundada nende kahe komando baasil Tallinna kaitseks eestlastest koosnev väeosa. Kontradmiraal Leskov kirjutas käskkirjale Eesti üksikpataljoni loomise kohta alla 6. oktoobril. Asjaolule, et kolm päeva hiljem polkovnik Põdderi allkirjastatud dokument kandis pealkirja „Päevakäsk formeeritava 2. Eesti jalaväepolgu üksikpataljonile”, ei maksa osutada erilist tähelepanu, sest juba 14. oktoobril nimetati loodav väeosa Balti laevastiku maavägede ülema korraldusel ametlikult Tallinna Eesti üksikuks jalaväepolguks. Seega loodi Tallinna üksikpolk täiesti sõltumata varasematest kavatsustest 2. Eesti polgu asjus ja eeskätt seoses sakslaste eduka dessantoperatsiooniga Eesti saartel; lisaks loodi see mitte Põhjarinde tagavaravägede inspektori alluvuses, nagu 2. Eesti polgu puhul kavatsatud, vaid hoopiski Balti laevastiku juhatajale allunud merekind-

luse komandandi vastutusalas. Niisiis pole mõtet otsida seost 2. Eesti polgu ja Tallinna üksikpolgu vahel.

See seletab ka, miks Eesti diviisi loomisel sai Tallinna üksikpolk uueks nimeks 3. Eesti polk. Põhjus ei peitunud mitte asjaolus, nagu oleks aetud sõrmega rida mingis rahvusväeosade üldnimekirjas: 1) Eesti jalaväepolk; 2) Eesti tagavarapataljon; 3) Tallinna üksikpolk – nii püüab olukorda seletada autor (lk. 104) –, vaid eeskätt sellest, et 2. Eesti polku hakatigi looma vastavalt Põhjarinde ülemjuhatause esialgsetele kavatsustele Lõuna-Eestis ning diviisi moodustamise ajaks oli sellenimeline väeosa juba olemas.

Autor imestab, miks moodustati polgus õppekomando – õppekomando ülesandeks olevat olnud noorsõdurite väljaõpetamine, aga polku noorsõdureid ei saadatud – ning oletab, et põhjuseks oli soov saabunud isikkoosseis ametikohtadele määrata (lk. 110). Tegemist on eksitusega – maailmasõja aastail ei õpetatud noorsõdureid välja lahinguväeosades (olgu siis juba rindel võitlevates või alles formeeritavates polkudes), vaid tagalas tegutsenud tagavarapataljonides (-polkudes) ning jalaväepolkude õppekomandod olid mõeldud allohvitseride ettevalmistamiseks. Järelikult oli õppekomando loomine igati põhjendatud samm.

Samalaadse eksitusega on tegemist ametinimetuse „Vene armee maavägede ülem” (lk. 103) puhul. Säärast ametimeest Vene armees lihtsalt polnud; siinkohal on tegemist Balti laevastiku maavägede (maismaarinde) ülemaga.

Vitali Loki sõnul „polkovnik Tõnisson pidi enamlaste vaenu tõttu Eestist põgenema” (lk. 105). Nii see siiski polnud – polkovnik Tõnisson küll arretereeriti enamlaste poolt ja seda koguni kahel korral, kusjuures teisel korral saadeti Eestist Petrogradi vanglasse, kuid tema ise Eestist ei põgenenud.

3. osa kokkuvõttes tekitab küsimusi autori väide: „Ülemkomitee otsused olid igati juriidilised, mida tuli aktsepteerida nii Vene tsiviilkeskvõimul kui ka Vene armeel.” (lk. 115) Taas on autor hakanud mingit juriidilist õiguspära taga ajama, kuid kui tavaliselt on ta nii mõnegi otsuse või sammu õiguspärasuses kahelnud, siis sedapuhku, vastupidi – leiab ülemkomitee igati legitiimselt olevat. Kahjuks jääb aga selgusetuks, millel säärane hinnang põhineb. Varem on autor ise kinnitanud, et ülemkomitee põhikiri esitati Ajutisele Valitsusele alles 18. oktoobril ning puuduvad andmed selle kinnitamise kohta. Kui nii, siis ei saa ju mingist juriidilisest alusest

kõnelda ning tuleb tunnistada, et ülemkomitee oli ja jäi „revolutsioonilise õiguse” läbi tekkinud esindusorganiks. Vene võimud küll aksepteerisid tema olemasolu ja tegevust, kuid seda ennekõike heast tahtest, mitte olematu õigusliku sunni tõttu.

Kahtlusi tekitab autori seisukoht, nagu olnuks ülemkomitee eesmärk oktoobris 1917 võtta Eesti kaitsmine Vene vägedelt üle (lk. 117). Selle ülesandega poleks loodav Eesti armeekorpus lihtsalt toime tulnud. Isegi kõigi eesti sõjameeste – ilmasõtta oli mobiliseeritud umbes 100 000 eestlast – koondamisest kodumaale poleks pruukinud jätkuda. Ligi 100 000-mehelise rahvaväega saadi hiljem hakkama küll Vabadussõjas, kuid maailmasõja aastaabid olid sootuks teised. Ega ’s Vene väejuhatust koondanud asjata Eestisse 200 000 meest.

Raamatu **neljandas osas** – „1. Eesti jalaväediviisi formeerimine” – käsitletakse väeosade liitmist ühtseks tervikuks (diviisiks) ning 2. ja 4. jalaväepolgu, suurtükiväebrigadi, ratsaväepolgu ja inseneriroodu moodustamist. Seejuures jääb selgitamata, miks vaadeldakse 2. jalaväepolgu formeerimist, mis algas ammu enne diviisi loomist, just selles osas; samuti on vaieldav ratsaväepolgu käsitlemine neljandas osas.

Neljanda osa sissejuhatus on äärmiselt kaootiline, puudub vähegi selgem struktuur ja koguni arusaam, millest siinkohal kirjutada tuleks. Läbisegi on mainitud nii eestlaste taotlusi kui ka võimude kaalutlusi, nii eesti korpuse kui ka eesti diviisi ja uute eesti polkude loomisel.

Autor toob ära ülemkomitee andmed, mille kohaselt olnud Põhjarindel 25 000 eesti sõjaväelast (lk. 119), kuid jätab selle arvu kommenteerimata. Peaks olema selge, et taotledes korpuse loomiseks luba, paisutas ülemkomitee eestlaste arvu ülemäära suureks. Põhjarinde juhtkonna andmeil leidis rinde väeosades vaid 9500 eestlast (seegi arv pole eriti usaldusväärne) ning ka loogika ei luba ülemkomitee pakutut uskuda. Teades, et ilmasõtta mobiliseeriti 100 000 eestlast, kellest iga kümnes hukkus, ning arvestades, et Vene sõjajõud jagunesid 1917. aastal viieks rindeks (pluss sõjaväeringkonnad tagalas), ei ole 25 000 eestlase kuulumine Põhjarinde vägede koosseisu tõenäoline.

Järgnevalt süveneb Vitali Lokk taas oma meelisteemasse – rahvusväeosade formeerimise „juriidilised alused” – ning jõuab kahele järeldusele: esiteks, diviisi loomiseks puudus „juriidiline alus” (lk. 123), ning teiseks, „diviisi moodustamise käskkirja puhul oli tegemist võltsinguga” (lk. 124). Kui esimese järeldusega

võib veel kuidagi nõustuda – seaduslikkusega polnud tõepoolest kõik parimas korras –, siis kõnelemine võltsingust on ilmsele liialdus. Meenutagem: 7. oktoobril pidas sõjaminister soovitavaks formeerida eesti diviis; 28. oktoobril tunnistas kõrgema ülemjuhataja staabiülem asjakohaseks asuda kohe eesti diviisi formeerimisele; novembris koostati kõrgema ülemjuhataja staabiülem vastavasisuline käskkiri, mis jäi allkirjastamata üksnes seetõttu, et otsustamisõigus delegeeriti madalamale tasemele (Põhjarinde ülemjuhatajale); detsembril algul koostati Põhjarinde ülemjuhataja käskkiri eesti diviisi formeerimise kohta, kuid käskkiri ei saanud kooskõlastust enamlaste algustel moodustatud nn. Põhjarinde valitsuselt, sest 7. detsembril oli uus kõrgem ülemjuhataja, enamlane Nikolai Krõlenko keelustanud ajutiselt uute rahvuslike formeeringute moodustamise. (Muide, 3. jaanuaril 1918 andis Krõlenko loa jätkata läti ja eesti rahvusväeosade loomist.) Tõsi, diviisi loomise käskkirja koopial, mille alampolkovnik Jaan Soots Pihkvast Tallinna tõi, ei olnud rindejuhataja omakäelist allkirja, kuid see ei muuda käskkirja ometigi võltsinguks. Siinkohal tahaks autorilt küsida, kuidas olid lood enamliku oktoobripöörde „juriidilise alusega” ning – sellest tulenevalt – kas ja kui võrd õiguspärased olid enamlaste korraldused? Näib, et autori loogikat järgides tuleks kuulutada õigustühiseks ka Eesti omariiklus – juriidiline alus (kõrgema võimu luba) Eesti Vabariigi loomiseks ju puudus.

Autor imestab, miks asuti 1. Eesti jalaväediviisi formeerimisele 1914. aastal kinnitatud koosseisude alusel, samas kui diviisi voor moodustati 1916. aastal seadustatud koosseisude järgi (lk. 124). Imestusele ei jää kohta, kui lugeda Põhjarinde ülemjuhataja käskkirja veidi põhjalikumalt – 1914. aasta koosseisude kohaselt tuli formeerida mitte diviisi tervikuna, vaid üksnes diviisi juhatus ning diviisi juhatust polnud keegi pärast 1914. aastat reorganiseerinud.

Ei saa nõustuda väitega, nagu oleks diviisi hakatud formeerima Eesti tagavarapataljoni baasil (lk. 124). Tegelikult kõneldi diviisi loomise käskkirjas vaid sellest, et eesti diviisis teenida soovivad sõjaväelased tuleb esialgu viia üle tagavarapataljoni koosseisu. Küllap soostub autor tegevussõjaväelasena ka ise, et üheainsaataljoni baasil on raske moodustada tervet diviisi.

Miskipärast on diviisi formeerimise loo vahepalaks (eraldiseiva alapeatükina) valitud detsembril keskel toimunud eesti sõjaväeosade konverents (lk. 127–128). Põhjus, miks sellel

sündmusel peatutakse, ei selgu. Samuti ei avata konverentsi korraldamise põhjusi ega toimunud väitluste sisu. Refereeritakse küll vastuvõetud otsuseid, kuid sedagi väga põgusalt ning nende otsuste olulisust selgitamata ja neid isegi tähtsuse järgi liigitamata. Ei kuulu ju ühte kaalukategooriasse otsus tunnistada kõrgeimaks võimuks enamlikud nõukogud ning otsus kasutada rahvusväeosades valge põhjaga paguneid. Komissaride ametikohtade kaotamise otsus on jäänud sidumata selle eeldusega – väeosade ja allüksuste ülemate valimisega. Ei tundu usutav, et Rakveres formeeritud 4. jalaväepolgu kaitserajooniks jäi Põltsamaa ümbruskond (lk. 128) – loogilisem oleks arvata, et korra tagamise eest Põltsamaal pidi vastutama seal loodud 2. Eesti polgu 8. rood leitnant Arnold Hinnomi juhtimisel. Hoopiski pole nimetatud just rahvusväeosade formeerimise seisukohalt kõige olulisemat – teostada väeosade komplekteerimist edaspidi territoriaalsel alusel. Kõige rohkem sunnib imestama aga asjaolu, et kui nimetatud konverentsile on pühendatud poolteist lehekülge, siis jaanuaris 1918 peetud teist ülevenemaalist eesti sõjaväelaste kongressi ei mainita sõnagagi, mistõttu enamlik Eesti Sotsialistlikkude Sõjaväelaste Nõukogu (lk. 128) astub ajalooareenile nagu *deus ex machina*.

Vaieldavaks jääb autori hinnang, nagu oleksid rahvusväeosad 1918. aasta veebruaris „sisuliselt lakanud olemast” (lk. 129). Jah, ülemkomitee ja diviisi staap saadeti laiali, suur osa meeskonnast oli demobiliseeritud või laiali jooksnud, allüksused olid hajutatud üle kogu maa, kuid ka veerand diviisi – selle säilimist autor tunnustab – oli oluline relvastatud jõud, mis aitas võidelda maad tabanud rüüstamisega ning tegi paljuski võimalikuks iseseisva riigi väljakuulutamise.

Kirjeldades 2. Eesti jalaväepolgu loomist, kõneleb autor iseendale vastu ja ajab niigi segase loo veelgi segasemaks. Alustuseks väidab ta, et „neljanda rahvusväeosa [tulevane 2. jalaväepolk] formeerimise otsustas Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee iseseisvalt 1917. aasta oktoobri algul. Mingit luba Vene kõrgemalt väejuhatuselt enam taotlema ei hakatud.” (lk. 130) Samas selgub, et ei sellele ega hilisematele otsustele ei järgnenud konkreetseid tegusid ja polk jäi nende otsuste alusel loomata. Ühtlasi tuleb välja, et ülemkomitee siiski „taotles luba formeerida 2. Eesti jalaväepolk Tallinnas” (lk. 131), ehkki sellestki ideest ei saanud asja ning „nii alustatigi lõpuks polgu formeerimist Paides vastavalt Vene

tagavaravägede inspektori [p. o. Põhjarinde tagavaravägede inspektori] 12. novembri 1917 korraldusele.” (lk. 131) Paar lehekülge edasi aga tõdetakse: „...alles 1. Eesti jalaväediviisi ülema korraldusega [detsembris 1917] hakati ametlikult formeerima 2. Eesti jalaväepolk.” (lk. 133) Nähtavasti tuleb lugejal endal valida, kes ja millal polgu loomise otsustas. Jääb arusaamatuks, miks peab siin erinevatest ebaõnnestunud kavadest ja vastuseta jäänud pöördumistest üldse kõnelema, kui Vene väejuhatus otsustas 2. Eesti polgu formeerimise põhimõtteliselt juba augustis ning tuli oodata vaid 1. Eesti polgu ja Eesti tagavarapataljoni formeerimise lõppu. Selgusetus valitseb ka käsuliinide osas – Põhjarinde tagavaravägede inspektor andis korralduse polgu loomiseks tõepoolest 12. novembril, ent tugines seejuures kõrgemale käsule, kõrgema ülemjuhataja staabiülema käskkirjale 30. oktoobrist 1917 (selles käskkirjas kõneldi täiesti ühemõtteliselt 2. Eesti jalaväepolgu loomisest ning sama käskkiri nimetas senise Eesti jalaväepolgu ümber 1. Eesti jalaväepolguks). Ehk tulnuks autoril alustuseks selgeks teha, kellele kuulus õigus algatada uute väeosade formeerimist ning kes oli täidesaatvaks ja vahendavaks instantsiks?

Asi ei parane ka 2. Eesti polgu ülemast kõneldes. Vitali Lökk väidab alustuseks: „Ülemkomitee otsustas polguülema ametikohale kutsuda polkovnik Undi, kellele saadeti oktoobri algul ka sellekohane ettepanek” (lk. 131), ning lisab kohe juurde, et ettepanek ei sisaldanud „pakutavat ametikohta, vaid oli ainult kutse tulla eesti rahvusväeosadesse teenima”. Kuidas saab siis öelda, et Unt kavatseti määrata just 2. Eesti polgu ülemaks? Tegelikult pakutigi 2. Eesti polgu ülema kohta juba augustis polkovnik Peeter Raudsepale ja veidi hiljem alampolkovnik Jaak Rosenbaumile, samas kui Johan Unt taheti panna hoopiski Petrogradi sõjaväeringkonnas moodustatava 3. Eesti polgu ülemaks. Alles siis, kui 3. Eesti polgu formeerimine Petrogradi sõjaväeringkonnas ära jäi, polkovnik Raudsepp kodumaale tulekuga hilines ja alampolkovnik Rosenbaum tagavarapataljoni ülemaks määrati, teostus polkovnik Undi nimetamine 2. Eesti polgu etteotsa.

Ajaliste määratlustega on 2. Eesti polgu puhul miskipärast eriti palju segadust. Kuna raamatu tekstist pole võimalik leida ühest vastust küsimusele, millal algas 2. Eesti polgu formeerimine, siis ei ütle lugejale suurt midagi määratlused: „kümne esimese päeva jooksul” ... „järgmise kümne päevaga” (lk. 133). Samuti jääb ebaselgeks määratlus „mõni päev pärast

sakslaste saabumist Paidesse” (lk. 139). Huvi- line võib muidugi kirjandust lapates leida, et Paidesse jõudsid Saksa väed 25. veebruaril 1918, kuid kuna ka Viljandi ja Pärnu (2. Eesti polgu asukohad) langesid sakslaste kätte täpselt samal päeval, siis tekib paratamatult uus küsimus – miks on aluseks võetud Paide, kus 2. Eesti polgu allüksusi polnud? Ja veel – autor väidab: „... kolme nädala jooksul demobiliseeriti sakslaste poolt kogu polk. 1918. aasta veebruari lõpuks oli üksus likvideeritud.” (lk. 139) Kui sakslased andsid käsu polgu laialisaatmiseks veebruari lõpus (mõni päev pärast sakslaste saabumist Paidesse) ja demobilisatsiooniks kulus kolm nädalat, siis kuidas suudeti väeosa likvideerida juba veebruari lõpuks?

Väiksematest eksitustest tuleb selle peatüki puhul märkida veel sedagi, et oktoobris 1917 ei paiknenud Tartus mitte „hulgaliselt lätlastest koosnevaid Vene väeosi” (lk. 131), vaid üks ja ainuke Läti kütide tagavarapolk.

Raamatu neljanda osa viimased peatükid 4. Eesti jalaväepolgu, Eesti suurtükiväebrigadi, Eesti ratsaväepolgu ja Eesti inseneriväeroodu loomise on õnnestunud varasematest märksa paremini. Ühelt poolt tänu asjaolule, et loetletud üksuste loomislugu oli, teiste rahvusväeosadega võrreldes, lihtsam ja sirgjoonelisem ning nende tegutsemisaegki jäi lühemaks. Teisalt aga seetõttu, et lisaks üsna vähestele arhiivimaterjalidele (suurtükiväebrigadi ja ratsaväepolgu kohta pole peaaegu midagi säilinud) on käesoleva raamatu jaoks ebatavaliselt rohkesti tuginetud varem kirjutatule. Arhiivimaterjalide nappus on sundinud autorit usaldama oma eelkäijaid ning loobuma varasemas tekstis selgesti tuntu- vast jalgratta leiutamise soovist, mis põhjustas pahatihti kordusi ja vasturääkivusi ning muutis rahvusväeosade loomise protsessi veelgi segasemaks, kui see oli tegelikkuses. Tõsi, sama asjaolu ei ole lubanud autoril ka oma peamist uurimis- objekti – allüksuste formeerimist ja väeosade struktuuri – süvitsi kirjeldada.

Päriselt pole eksimustest pääsu muidugi nendeski peatükkides. Tõdedes, et saladuseks jääb, millal 4. Eesti polgu sidekomando loodi ja kes oli selle ülem (lk. 144), on autoril jäänud märkamata, et ta ise on veidi varem nimetanud nii sidekomando ülemat – lipnik Karl Valdek (lk. 143) – kui ka komando formeerimise alguspäeva – 19. detsember (lk. 142). Tõsi, viimasega on eksitud – nii side- kui ka komandandikomando ja tööroodu loomist alustati 16. detsembril (polguülema päevakäsk nr. 2).

Ratsaväe formeerimisest lugedes tekita-

vad imestust mõned veidrad nimetused, nagu näiteks „Ulaani-Warssavi polk” (lk. 159) ja „1. Pribaltiiski ratsapolk” (lk. 163). Õigem oleks neid nimetada vastavalt Varssavi ulaanipolguks ja 1. Balti ratsaväepolguks.

Inseneriroodu formeerimist käsitledes jõuab autor välja Saksa okupatsiooni aega (lk. 168–169), ehkki teiste rahvusväeosade puhul on seda välditud ja sissejuhatuseski lubatud nime- tatud periood uurimusest kõrvale jätta. Samas on autor väitnud, et 18. detsembril inseneriroodu „roodukomitee esimees teavitas käskkirjas inseneriroodu formeerimise alustamisest ja määras roodu vanemaks ohvitseriks alamleitnant Nikolai Petersoni” (lk. 165). Hilisemast tekstist selgub siiski, et roodukomitee valiti alles 11. jaanuaril ja „roodu juhtimise komitee ennast ei seganud” (lk. 166). Seega peaks 18. detsembri päevakäsk jääma ikka rooduülema kontosse. Raske on uskuda sedagi, et inse- nertehnilist kaadrit käidi inseneriroodu jaoks otsimas „4. Eesti jalaväepolgu Viljandis” (lk. 167). Jääbki selgusetuks, kas käidi Viljandis (2. Eesti jalaväepolgu) või 4. Eesti jalaväepolgu (Rakveres).

Raamatu põhitekstile järgnevad väga mahu- kad **lisad** – kokku 37 lisa 133 leheküljel. Lõviosa lisadest moodustavad mitmesugused nimekirjad, millele lisanduvad kolm dokumenti: esimese eesti sõjaväelaste kongressi resolutsioon enese- määramisest; Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee põhikiri; Johan Laidoneri päevakäsk, milles anti teada diviisi staabi likvideerimisest. Miks on üllitatud just need dokumendid, ei selgu.

Nimekirjade hulgas on esitaks mitmesu- guste eesti sõjaväelaste esinduskogude (Eesti Sõjaväelaste Büroo, Eesti Sõjaväeosade Orga- niseerimise Keskkomitee, Eesti Sõjaväelaste Keskbüroo, Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, armeede ja garnisonide eesti sõjaväelaste ühenduste komiteed jne.) koosseisud erinevatel ajahetkedel. Küll mitte kõik kättesaadavad – mitmed Vitali Loki raamatus puuduvad koosseisud on esitanud Oskar Kurvits juba 1930. aastal ning nende olemasolule võinuks vähemasti viidata.

Teise suure rühma nimekirjadest moodustavad rahvusväeosade juhtivkoosseisud ja väeosades teeninud ohvitseride loetelud. Näib, et siin on autor üle pingutanud. Nii näiteks on ainuüksi 1. Eesti polgu kohta esitatud ohvitse- ride nimekirjad seisuga 27. aprill 1917 (lisa 12), 21. juuni 1917 (lisa 15) ja 21. veebruar 1918 (lisa 16) ning seejärel kokkuvõtlik nimekiri, millesse on kantud (enam-vähem) kõik 1. Eesti polgu

aja jooksul teeninud ohvitserid (lisa 17). Samuti ei näi olevat eriti mõttekad nimekirjad ohvitseridest, kes viidi üle 3. Eesti polgust 4. Eesti polku (lisa 25) või 3. Eesti polgust 2. Eesti polku (lisa 26) või 2. Eesti polgu III pataljoni koosseisus 4. Eesti polku (lisa 28). Võinuks piirduda kuue koondnimekirjaga (1., 2., 3. ja 4. Eesti polk, Eesti tagavarapataljon, Eesti inseneriväerood) – need ongi olemas, kuid kipuvad vähemtähtsate nimekirjade hulka ära kaduma. Koondnimekirjade puhul vajanuks selgitamist, mida tähistab ridade lõpus seisev kuupäev.

Kolmanda rühma nimekirjadest moodustavad rahvusväeosades tegutsenud valitud komiteede koosseisud. Need on esitatud 1. Eesti polgu (kahel erineval ajahetkel), Eesti Tagavarapataljoni, 4. Eesti polgu ja Eesti inseneriväeroodu (kahel ajahetkel) kohta. Nähtavasti ei õnnestunud teiste väeosade komiteede kohta piisavalt täpseid andmeid hankida, kuid sedagi võinuks kuskil mainida.

Kui komiteede koosseisude esitamine ei tekitanud erilisi küsimusi, sest komiteed etendasid toona tööpoolest olulist rolli väeosade tegevuse suunamisel, siis selgusetuks jääb vajadus tuua ära kohtute koosseisud. Viimased ei etendanud ju väeosade juhtimises mingit rolli, vähemasti pole seda raamatu põhitekstis kuskil esile toodud. Lisaks on kohtute nimekirjad esitatud vaid 3. ja 4. Eesti polgu ning Eesti tagavarapataljoni puhul; viimasel koguni kahel korral – lisaks polgukohtule veel ka ohvitseride „seltsimehelik kohus”. Tagavarapataljoni puhul lisandub veel üks nimekiri – polgu ohvitseride kogu juhatus (lisa 20). Kuna teiste rahvusväeosade juures ohvitseride kogudest ei kõnelda, siis pole siingi selle järele sisulist vajadust.

Autori kiivalt varjatud saladuseks jäävad kõige mahukama lisa (lisa 37: „Ohvitserid, kes soovisid Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomitee kaudu 1917. aastal eesti rahvusväeosadesse teenima asuda”) koostamise põhimõtted ja selle vajalikkus. 28 leheküljel on üle 240 nime, neist paljud miskipärast korduvad (Johannes Semper esineb vist koguni neljal korral). Sealhulgas nii neid, kes tulid rahvusväeosadesse, kui ka neid, kes kunagi kodumaale ei jõudnud. Tabeli viimases lahtris olevad selgitused ei tee asja selgemaks.

Üldse kipub jääma mulje, et autor on püüdnud avaldada kõik kättesattunud nimekirjad, küsimata endalt, mis kasu võiks nende üllitamisest olla või kas raamatu seesugune koormamine on mõttekas. Küllalt sageli tuleb viimasele küsimusele vastata eitavalt, sest esitatud nimekirjade

seos põhitekstiga jääb kahvatuks.

Peaaegu kõigi nimekirjade ühine pahe on nimekirjadesse kantud inimeste eesnimede puudumine, sh. ka üldtuntud isikute puhul. Vigu esineb nii nimede õigekirjutuses kui ka auastmete ja ametikohtade nimetustes. Arusaamatuks jääb sõna *seltsimees* või lühendi *sm* sagedane kasutamine – polnud ju tegemist ei auastme ega ametikohaga.

Seejuures on autori hoolimatus raamatus esinevate ajalooliste isikute suhtes märgatav mitte üksnes lisades, vaid ka põhitekstis. Selleski on jäänud inimeste eesnimed pahatihti märkimata, lubamatult sageli on nimekuju moonutatud ning eksitud sõjaväelaste auastmete või ametikohtade osas. Eesnimede puudumine tekitab mitmel puhul segadust. Nii ei ole võimalik aru saada, kas peetakse silmas kapten Jaan Tõrvandit või kapten Juhan Tõrvandit, kas alampolkovnik Johan Puskarit või alampolkovnik Viktor Puskarit jne. Veel mõned näited:

- merekindluse staabiülem *Konstandi* (lk. 18 jj.) p. o. Leonid Kostandi,
- merekindluse komandant kontradmiral *Leškov* (lk. 21 jj.) p. o. Pjotr Leskov,
- Petrogradi sõjaväeringkonna ülem *kindral Kornilov* (lk. 25) p. o. kindralleitnant Lavr Kornilov,
- Põhjarinde ülemjuhatajast jalaväekindral Vladimir Tšeremissovist on saanud joonealuses viites *kindral Tšerkassov* (lk. 28 viide 63 ja lk. 40 viide 116),
- XII armee eesti sõjaväelaste liidu esindaja lipnik Otto Tief (lk. 29) on muutunud viites *Tiif*'iks (viide 64),
- merekindluse komandant *Ismestjev* (lk. 78) p. o. kindralmajor Pjotr Izmetstjev,
- Põhjarinde staabiülem *kindral Vahrusev* (lk. 82) p. o. kindralmajor Mihhail Vahrusev,
- tagavarapataljoni ülem polkovnik *Jakob Rosenbaum* (lk. 85) p. o. Jaak Rosenbaum,
- tagavarapataljoni 3. roodu ülem lipnik *Leitkamb* (lk. 88) p. o. Ernst Leithammel,
- 3. Eesti polgu I pataljoni ülem kapten *Perk* (lk. 106) p. o. Johan(n) Põrk,
- *Vene tagavaravägede inspektor kindral Zubov* (lk. 123) p. o. Põhjarinde tagavaravägede inspektor kindralleitnant Sergei Zubov,
- tagavarapataljoni rooduülem *leitnant Kulbber* (lk. 136) p. o. leitnant August Kuhlberg,
- 4. Eesti jalaväepolgu majandusülem *kapten Kuns* (lk. 141) p. o. staabikapten Gustav-Adolf Kühns,
- Petrogradis ratsaväelaste koondumist juhti-

- nud *lipnik Althot* (lk. 154) p. o. Althof (vale-ohvitser),
- sõjaminister Kerenski juurde saadetud ratsaväelaste esindaja *G. Rõuk* (lk. 155, viide 159) p. o. juba varem tekstis nimetatud Gustav Näuk,
  - Eesti ratsaväepolgu ohvitserid *rittmeister Jonson* (lk. 160) ja *rittmeister Eikgorn* (lk. 161) p. o. staabikapten Gustav Jonson ja staabirittmeister Herbert Eichhorn.

Mida öelda **kokkuvõtteks**? Pole vähimatki kahtlust, et Vitali Lokk on teinud ära hiiglasliku töö. Juba ainuüksi mahukate arhiivimaterjalide läbitöötamine nõudis kindlasti palju aega, töökust ja visadust. Kahjuks ei jäänud arhiivis töötamise kõrval piisavalt aega tutvumaks ajalookirjandusega – nii eesti rahvusväeosade kui ka Eesti ja Venemaa 20. sajandi alguskümneid ajaloole käsitlustega.

Töö tulemustest on allakirjutanu arvates kõige tänuväärsemad raamatu lisas esitatud kuus koondnimekirja erinevates eesti rahvusväeosades teeninud ohvitseride kohta. Nende kokkuseadmine nõudis taas autorilt suuri jõupingutusi ning vaatamata nimemistikes esinevatele eksimustele on tegemist tänuväärse saavutusega, mis võib oluliselt hõlbustada teiste uurijate tööd lähedastes valdkondades (ennekõike eesti ohvitserkonna käsitlemisel). Positiivset hinnangut väärib ka rahvusväeosade struktuuri graafiline kujutamine raamatu põhiteksti mahutatud joonistel. Nendegi puhul on tehtud töö maht tunduvalt suurem, kui kõrvalseisja esmapilgul oletada oskab.

Uudne on ka rahvusväeosade struktuuri-elementide – allüksuste – formeerimise täpse käigu fikseerimine põhitekstis. Midagi sarnast on varem teinud vaid Oskar Kurvits ning sedagi üksnes 1. Eesti polgu kohta. Iseküsimus on muidugi see, mida nende uute teadmistega peale hakata. Leides raamatust teabe näiteks selle kohta, et 16. jaanuaril 1918 hakkas 2. Eesti polgu ratsaluurekomandot formeerima 747. Plonski jalaväepolgust saabunud kapten Tomingas (lk. 135), võib mitte ainult tavalugeja, vaid ka ajaloolane ja koguni sellinegi, kes ise rahvusväeosade loomislooga tegelenud, õlgu kehitades küsida: ja mis siis? Mida üldse annab järeldada ühe või teise allüksuse moodustamise alguskuupäevast? Eriti veel, kui arvestada, et paljudel juhtudel ei pruukinud päevakäsus fikseeritud daatum vastata tegelikkusele – üksuse formeerimine võis käskkirja ilmudes juba käia, aga võis alata ka märksa hiljem. Eitamata, et

täpse formeerimiskäigu rekonstrueerimine oli ränk töö ja sundis kõiki arhiivis säilinud päevakäse punkt-punktilt läbi töötama, jääb hinge kahtlus, kas see vääris küünlaid.

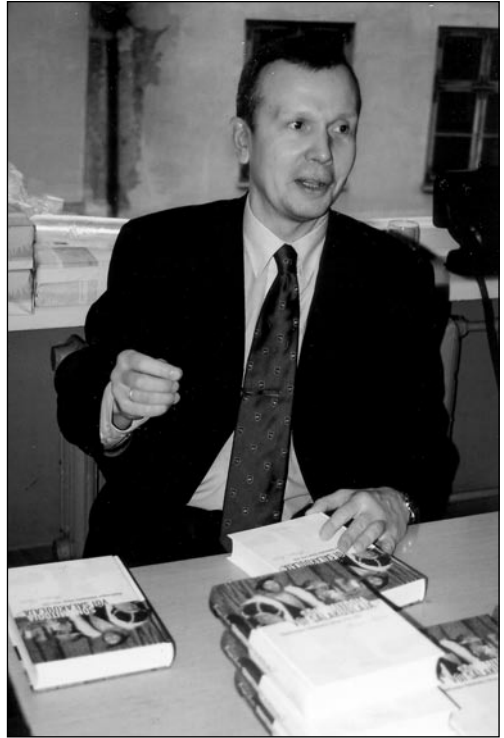
Kõneldes raamatu vajakajäämistest, tuleb ennekõike kritiseerida autori üsna pealiskaudseid, lünklikke ja ekslikke üldteadmisi nii Eestis kui meie naabruses 1917. aastal toimunud protsessidest. Sellest tulenevalt pole võimalik korralikult avada rahvusväeosade loomise tausta, anda lugejatele paikapidavaid selgitusi, teha üldistusi ega kujundada järeldusi.

Loomulikult on möödapääsmatult hädavajalik, et ajaloolane töötaks arhiivides ja tooks käibesse seal leiduvaid materjale, kuid Vitali Lokk on arhiivimaterjalidest liigselt innustunud. Autor on teinud pahatihti tühja tööd, esitades dokumentide põhjal fakte, mis on varasemast ajalookirjandusest (seegi põhineb ju enamasti arhiivimaterjalidel) ammu tuntud. Lisaks jääb sageli vajaka allikakriitikast ning tundub, nagu oleks autor veendunud, et arhiivis säilitatavatel paberitel on tõde, kogu tõde ja ei midagi peale tõe. Jääb üle loota, et doktorant Vitali Lokk suudab oma tulevastes töödes sellistest eksiarvamustest loobuda.

Ago Pajur

Margus Laidre 50

Kiriustelu

Marek Tamm: Jõudsid pärast ülikooli lõpetamist 1982. aastal tegutseda ainult ajaloorindel vähem kui kümme aastat, siis tuli minna taastatud riiki esindama, esmalt Rootsi, siis Saksamaale ja viimaks Inglismaale. Kuigi ajaloo tegelemiseks on seetõttu jäänud vähem aega, siis teisalt on see kahtlemata pakkunud võimaluse näha asju veidi avaramas perspektiivis. Kui tavaliselt suhtleb ajaloolane peamiselt arhiivide, raamatute ja kolleegidega, siis Sinu suhtlemising on olnud võrratult laiem. Kas Sa ise oskad hinnata, kui palju on Sinu ajaloonägemust muutnud diplomaaditöö?

Margus Laidre: Olgu kohe öeldud, et ajalooharidusest ja mineviku tundmisest on diplomaaditöös olnud hindamatu kasu. See aitab näha seoseid ja selgitada paljude tänaste poliitiliste umb-sõlmede tagamaid, mille juured ulatavad enamasti kaugemale möödanikku. Töötamine diplomaadina võimaldab piiluda poliitika, pean ütleva kahjuks mitte alati helgesse, köögipoolde ehk teisisõnu näha, kuidas ajalugu reaalselt tehakse. Seega on minus peidus olev ajaloolane pigem mõjutanud arusaama praktilisest diplomaatiast ja mitte vastupidi. Samas tuleb tunnistada, et juba ainuüksi pikkadest võõrsil veedetud aastatest johtuv kogemus laseb paljudel kodus Eestis „kaljukindlana” tundunud asjadel hoopis teises valguses paista. Tahaksin uskuda, et seda silmapiiri varjavad metsa on tendentsina vähemaks jäänud.

M. T.: Oled ühena vähestest Eesti ajaloolastest tihanud kirjutada üldajaloo teemadel, samas Eesti ajaloost kirjutades püüdnud alati haarata laiemat pilti. Mis on aga need „kaljukindlad” asjad Eestis, mida kaugemalt teises valguses näed? Või laiemalt: milline peaks olema ideaalne tasakaal Eesti ajaloo ja üldajaloo vahel?

M. L.: Mind on alati huvitanud, mis toimub väljaspool Eesti piire ja samas, kuidas muu maailm suhestub meie enda minevikuga. Aga selge on seegi, et Eestist eemal oldud aastad on tekitanud teatava distantsi, mis on vaatenurka mitte ainult muutnud, vaid ka oluliselt avardanud. Mulle tundub, et kohati on meie minevikukäsitlus liiga mustvalge ja päris ajalugu segamini müüdiga. Kipume vaatama asjadele nii, nagu oleksime tahtnud neid näha, ja mitte ilmingimata nagu sündmused tegelikult kulgesid. Samuti oleme tugevalt kinni eelarvamustes. Tunnistan, et olen sügavas hämmingus hinnangute üle, mis hoolimata 800 aasta pikkusest vahemikust näevad piiskop Albertit massimõrvarina ning inimsusevastaste kuritegude kordasaatjana, samal ajal kui

väidetavalt eestlaste poolt 1187. aastal toime pandud Sigtuna hävitamist vaadeldakse kangelaSteona ning Teise maailmasõja kontekstis saab Saksa sõdurist juba koguni vabastaja. Kus on siin loogika? 12. ja 13. sajandi, aga samuti hilisemate aastasadade kontekstis olid vallutused ja kultuurikontaktid tihedalt omavahel läbi põimunud üle terve Euroopa. Paradoks on veel selles, et tõenäoliselt poleks ilma kõigi rööv- ja sõjaretkedeta tänast Eestit ja väga paljusid, kui mitte enamikku meist üldse olemaski. Peaksime endalt küsima, miks sarnaste geograafiliste ja kultuuriliste taustade puhul jõudsid rootslased, taanlased, venelased, poolakad ning samuti Euroopa viimasteks paganateks jäänud leedulased oma riigini enne kui eestlased, lätlased ja soomlased. Minu jaoks ei eksisteeri vajadust tasakaalu järele Eesti ja üldajaloo vahel, sest meie minevik on osa Euroopa ajaloo ühtsest tervikust.

M. T.: Ma tean oma kogemusest, et kõige raskem on tagantjärele põhjendada oma uurimisteede valikut. On Sul aga siiski olemas mingi lugu, mis seletab, miks Sa jäid juba ülikoolipõlves kinni Rootsi aja uurimisse, ehk laiemalt, millega võlus Sind see „pikk 17. sajand”, mis on olnud tänaseni Su uurimistöde peamine ajatelg?

M. L.: Sul on õigus ja ega siin ühest seletust olegi. Ülikooli astudes tahtsin esmalt saada arheoloogiks ja seejärel paelus mind antiikajalugu ning eriti Makedoonia Aleksandri isik. Dotsent Märt Tänavaga ei pidanud aga seda suunda perspektiivikaks. Nii läksin teisel ülikooliaastal professor Herbert Ligi jutule ja palusin kursusetöoks teemat Rootsi ajaloo. Sain selleks Kalmari uniooni, mille kohta tollases Tartu ülikooli raamatukogus polnud ei rohkem ega vähem kui üksnes kolm raamatut. Nägin kurja vaeva, et töö arvestataval tasemel valmis saada. Järgmisel aastal olin jälle platsis, sedapuhku professor Helmut Piirimäe juures, kellest sai minu hea teejuht ja õpetaja paljudeks aastateks, ja küsisin taas uurimisteedat Rootsi ajaloo. Professor Piirimäe päris vastu, kas ma rootsi keelt oskan, ja alles siis, kui kuulis, et olen seda asunud õppima, pakkus mulle valida teema majandusajaloo või sõjandusest. Valisin viimase. Erinevalt paljudest eestlastest polnud mul aga Rootsis ei sugulasi ega ajastut arvestades mõistagi ka kirjasõpru. Võib-olla oli kaudseks ajendiks, et minu isa oli pärit Haapsalust, eestirootslaste mitteametlikust pealinnast ning poisikesepõlves tuli tal ette maadejagamist oma kohalikest rootslastest eakaaslastega.

M. T.: Oled selgelt pigem raamatu kui artikli tüüpi ajaloolane. See tähendab, et eelistad oma uurimistöid vormistada laiemale haritud lugejaskonnale mõeldud monograafiadena, mitte erialaste (seega enamasti võõrkeelsete) teadusartiklitena, nagu seda soosib tänapäeva teadusilm. On see teadlik valik või pigem juhus, mis tingitud välistest võimalustest?

M. L.: Ma ei oskaks ise nii selgepiirilist määratlust anda. Arvestada tuleb mitme faktoriga. Esiteks ei teeni ma hetkel igapäevast leiba ajaloolasena, mistõttu on mul võrreldes oma tsunftikaaslastega suurem vabadus valida. Teiseks dikteerib iga aeg oma vormid, nagu Sa ka ise osutad. Mulle näib, et praegu on teadusartikli osakaal monograafiaga võrreldes teenimatult suur. Artikli kirjutamisele kulub ju põhimõtteliselt palju vähem aega ja vaeva, võrreldes raamatuga. Samas võimaldab artikli vorm aga suhteliselt kiiresti tutvustada oma seisukohti ka teistes maades elavatele kolleegidele. Mäletan siiani rõõmu, kui 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate algul õnnestus mul verinoore teadlasena publitseerida mõned artiklid Soome ja Rootsi teadusajakirjades, milleni paljud vanemad ja teenekamad kolleegid polnud jõudnud. Viimastel aegadel olen aga tõesti artiklivormi unarusse jätnud. Üheks põhjenduseks kindlasti veel see, et artiklile paratamatult ette antud mahupiirid ei sobi hästi minu olemusega. Teisisõnu pole lühidus minu voorus, mistõttu imetlen siiralt teatmeteoste artiklikoostajaid.

M. T.: Su raamatud on kirjutatud selgelt lugejale mõeldes, kummatigi erinevad Sa enamikest oma ametivendadest selle poolest, et hoiatad iga teose alguses, et kõik, mida Sa kirjutad, ei pruugi olla tõsi, rõhutad ajaloolase paratamatut subjektiivsust. Isegi oma doktoritööd alustad tõdemusega, et „mineviku rekonstrueerimisega on nagu luule tõlkimisega: eales pole seda võimalik teha täiesti täpselt ehk sõna-sõnalt”. Kui Sa peaksid võtma kokku oma ajaloolasekreedo ehk selle, millised on Sinu meelest ajaloolase võimalused minevikust kirjutada, siis kuidas see kõlaks?

M. L.: Võib kõlada egoistlikult, ent esmajärjekorras kirjutatan tegelikult iseendale, ajendatuna soovist mineviku kohta lähemalt teada saada, ja alles seejärel on tulnud tahtmine kogutud teadmisi ka teistega jagada. Ma ise loodan küll, et kõik, mida olen kirjutanud, on tõsi selles mõttes, et tegemist pole fiktsiooniga. Ometigi rajaneb kirjapandu olemasolevatele allikatele. Kuna aga ajas tagasi liikudes alli-

kate hulk pigem väheneb kui suureneb, on suur võimalus ja kohati isegi oht, et säilinud materjali põhjal tehakse vildakaid järeldusi. Allikmaterjali fragmentaarsus teeb minevikupildi üks-ühese taastamise võimatuks ja siit ka paralleel luule tõlkimisega. Lähiajalooos varitsevad teistsugused karid, sest siin võib tohtu allikate mass, ühes kiusatusega ajalugu politiseerida, üldpilti hägustada ja selle fookusest välja viia. Ajaloolane peab ennekõike olema aus mineviku ja iseenda vastu ning taotlema maksimaalset objektiivsust isegi siis, kui millegi teadasaamine ei vasta tema esialgsetele ootustele, ehkki inimlikku subjektiivsust vaevalt et sajabrotsendiliselt maha suruda õnnestub. Kindlasti tuleks vältida kohtuniku rolli mineviku üle, sest ainuüksi tagantjärele-tarkusena teadmine, kuidas üks või teine sündmus lõppes, ei tee meist kaugete eelkäijatega võrreldes paremaid inimesi. Ajaloolase ülesandeks on pigem katsuda mõista, mis olid need motiivid, mis ajendasid inimesi ette võtma samme, mille tulemusel oleme lõppkokkuvõttes välja jõudnud tänasesse päeva. Kui öeldakse, et ajaloost pole võimalik õppida, siis pole see ajaloo, vaid inimeste süü.

M. T.: Head ajaloolast võib võrrelda hea veiniga – vananedes muutub ta aina paremaks ja hinnalisemaks. Ma tean, et Sul ei ole kombeks pooleliolevatest töödest rääkida, sellepärast küsingi laiemalt: mis on need valdkonnad, mis Sinu hinnangul vajavad meie varausaja ajaloos kõige enam läbiuurimist ja lahtikirjutamist?

M. L.: Hoolimata Sinu ahvatlevast pakkumisest ei tihkaks ma enda õlule võtta suunanäitaja rasket koormat, sest igal põlvkonnal on omad küsimused ja rõhuasetused mineviku kohta, mis johtuvad ennekõike meie tänapäevas aset leidnud muutustest, isegi kui see seos võib paljudele esmapilgul märkamatuks jääda. Mul on hea meel, et Eestis on kasvav hulk noorema põlve ajaloolasi, kes on oma hariduse omandanud või seda oluliselt täiendanud erinevates välismaa ülikoolides, mis minu tagasihoidliku arusaama järgi peaks kindlasti elavdama ja stimuleerima meie kodust ajaloolist debatti. Paljud küsimused nii vanemast kui ka uuemast ajaloost on meil ju tegelikult omavahel läbi vaidlemata või siis on seda tehtud kuidagi argsi ja häbelikult. Eesti ajaloos ei tohiks olla ühtegi teemat, millega me ise ei julgeks rinda pista, ja samas peab meil olema niivõrd palju sallivust ja laia silmaringi, et lubame ka naabermaade ajaloolastel oma minevikupõllul rahmeldada. Üks väike salasoov mul siiski on. Heal meelel

tahaks lugeda monograafiat Vana-Liivimaast kui ühiskondlikust, poliitilisest ja sotsiaalsest fenomenist alates selle tekkimisest kuni lagunemiseni 1560. aastate algul ning suhestatuna meie naabermaade ajalooga. Olen veendunud, et potentsiaalne autorite ring sellise üldteose kirjutamiseks on meil olemas.

Marek Tamm

Eesti ajalookirjanduse 2008. a. preemia

Preemia üleandmine, vasakul Arvo Tering. Foto: H. Tamman

■ 2008. aastal ilmunud ajaloouurimuste ja ajaloolaste teoste hulgast valis aasta parima välja komisjon koosseisus Eero Medijainen (esimees), Väino Sirk ja Juhan Kreem.

Preemia kandidaate oli ühtekokku kaheksa. Iseloomustatagu neid preemiakomisjoni koosoleku protokollis leiduvate hinnangutega.

1. Külle Arjakas avaldas ülevaate poliitiku ja arstiteadlase Konstantin Koniku eluloost „Konstantin Konik: unustatud suurmees” (EPL, 2008). Konik oli mees, kes kirjutas alla iseseisvusmanifestile, aga kelle kohta seni üldkäsitlus puudus. Külle Arjakas on andnud pildi kohusetundlikust inimesest, keda iseloomustasid selged tõekspidamised. Teos on väärikas eeskuju ka teistele Eesti poliitikute kohta koostatavatele uurimustele.

2. Ago Pajuri koostatud on Rahvusarhiivi

allikapublikatsioon „Eesti! Sa seisad lootusriikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid. Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920” (Rahvusarhiiv, Tartu, 2008). Selle meenelise ilmega kogumiku puhul on oluline, et Eesti iseseisvuse sünni kajastavaid dokumente leiab nüüd ühest terviklikust ja tänapäevasest teosest.

3. Huvitav raamat on Aivar Jürgensoni „Siber – vabaduse ja vangiahelate vahel” (Argo, 2008). Selle teose peamotiiv on nn. Siberi identiteet, mis erineb oluliselt muu Venemaa identiteedist. Autor on Siberi looduse ning uhke, kuid siiski abitu rahva ajaloo hea tundja. Raamatul on üldhariv ja tunnetuslik väärtus, ta vouruseks on selge ülesehitus.

4. Kaido Lauritsa „Saksa kultuuroromavalitus Eesti Vabariigis 1925–1940. Monograafia ja

allikad” (Rahvusarhiiv, 2008) ühendab endas saksa kultuuriomavalitsust käsitleva uurimuse ja allikmaterjalide kogu. Eesti kultuuriomavalitsuste seadust on maailmasõdadevahelisel ajal peetud üheks suuremaks panuseks maailmapoliitikasse ja kultuuri.

5. Margus Laidre „Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel” on kompetentne ja esinduslik narratiiv, mis toob silme ette Tartu linna sõdade ja rahvusvaheliste suhete tõmbetuultes 16.–18. sajandil. Komisjon tõstis esile autori kaasahaaravat jutustamisoskust ning põhjalikku kirjanduse ja allikate tundmist. Soovida jätsid kontseptuaalne selgus ning asjakohane kokkuvõte.

6. Anu Männi „Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Eesti kirikute sisustus I.” (Muinsuskaitseamet, 2008) on Tunas (2009, nr. 1) juba Ivar Leimuse poolt arvustatud. Komisjon tõstis esile uurimuse aksioloogilist aspekti, raamatus sisalduvat kataloogi. Altaririistad ei olnud mitte lihtsalt tarbeesemed, vaid tähendasid rohkemat. Raamat avardab kesk- ja varauusaja kunstikäsitlust ning lisab uusi tahke tollase inimese käitumise, mõtte- ja tundemaailma mõistmisel.

7. Rahvusraamatukogu on üllitanud teose „Ajaloikirjutaja aeg. *Aetas historicorum*”, mille on koostanud Piret Lotman. Artiklikogu on sarjast „Raamat ja aeg”. Keskendutud on vanema raamatukultuuri teemadele, kuid on ka laiemaid ja teoreetilisemaid käsitlusi. Tegu on uudse ja kaasa mõtlema paneva artiklikoguga, mida on käsitlenud Indrek Jürjo (Tuna 2009, nr. 1).

8. Arvo Teringu monograafiat „Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798” (Eesti Ajalooarhiiv, 2008) on Tunas juba käsitlenud Vello Helk (2008, nr. 4). Preemiakomisjon valis auhinna väärilisena välja just selle teose. Valikut põhjendati nii: „Arvo Teringu monograafia on pikaajalise uurimistöö tulemus, seda iseloomustab põhjalikkus, range täpsus ja ammendumus. Käsitluse ajalisteks raamideks on ühelt poolt Vana-Liivimaa poliitilise süsteemi lagunemine ja teiselt poolt Balti provintsidest pärit üliõpilaste välismaalt kojukutumine Paul I ajal. Teos keskendub Baltikumist pärit üliõpilaste sotsiaalsele ja etnilisele päritolule, nende varasemale haridusteele kodumaal ning ülevaatele elu- ja õppimistingimustest välismaal. Rikkaliku empiirilise materjali toel tulevad esile need seosed, mille kaudu siinsed provintsid olid ühenduses Euroopa keskustega. Teose teljeks on humanismi- ja valgustusideede jõudmine välismaal õppinute kaudu Baltimaale, väärtuslik on nii mentaliteedi kui ideeajaloo uurimine, uurimus aitab mõista Balti provint-

side haritlaskonna kujunemist. Tehtud töö kvantiteet on aukartustäratav, andmekogumi ulatusest tulenevalt on autori järeldused Balti provintside haritlaskonna kujunemise kohta fundamentaalsed.”

Niisiis, 2008. aasta ajalookirjanduse auhinna pälvis Arvo Tering.

A. L.

Üha soojem „külm sõda“

■ 18. veebruaril 2009. a. toimus Berliinis Põhja-maade ühises saatkonnahoones rahvusvaheline konverents külma sõja objektide kaitseks. Teiste hulgas esinesid kunagine Ida-Saksa dissident ja praeguse Saksa Riigipäeva liige Markus Meckel, endine Leedu parlamendi esimees professor Vytautas Landsbergis ning Taani kultuuriminister Carina Christensen. Nii nende kui ka teiste esinejate sõnum oli üks: külma sõja objektid vajavad kaitset, periood ise aga mitmeplaanilist uurimist.

Kui eestlastele seonduvad külma sõja objektid eeskätt okupatsioonija ja Nõukogude relvajõududega, siis laiemas plaanis ei ole see siiski nii. Läänemere regioonis mõistsid seda tõsiasi esimesena taanlased, kes rajasid endisse NATO allveelaevade baasi Langelandsfort'i (vt.: <http://www.langelandsfortet.dk/>) külma sõja ajalugu tutvustava muuseumi. Huvitava faktina võib lisada, et tegu on sama baasiga, kust pildistati 1962. a. Kuubale suunduvaid Nõukogude kaubalaevu tuumaraketidega pardal. Nikita Hruštšov ja tema admiralid seda ei teadnud ning sestap ei vaevunud tekkidele paigutatud rakette isegi mitte elementaarsete vahenditega katma.

Kuivõrd muuseum osutus populaarseks, otsustasid taanlased viia ettevõtmise uuele tasemele: ka teised Läänemere riigid võiksid midagi sarnast teha, et ühiselt arutada ja paremini mõista Teisele maailmasõjale järgnenud perioodi sisu. Nii algatati koostöövõrgustik „The Countries Around The Baltic Sea. Information About the Cold War Period Told From Sites Where Events Took Place“. Initsiatiivgrupi esimeheks valiti Taani endine ehitus- ja majutusminister Ole Løvig Simonsen, igapäevase administrerimistö eest on vastutav Johannes Bach Rasmussen. Kokku kuulub võrgustikku 10 riiki: Taani, Saksamaa, Norra, Rootsi, Soome, Poola, Eesti, Läti, Leedu ja Venemaa. Eesti esindamise au kuulub Eesti Sõjamuuseumile.

Ent tagasi konverentsi juurde, kus iga riigi esindaja tutvustas vastava valdkonna arengut oma koduriigis. Neist enim tähelepanu pälvisid taanlaste idee korraldada külma sõja perioodi erinevaid aspekte tutvustav rändnäitus, mida transporditaks selleks kohandatud laeval võrgustikus osalevate riikide sadamatesse, lätlaste idee rajada endisesse maa-alusesse Nõukogude

raketibaasi ajastu- ja funktsioonitruu muuseum (Eesti on sarnasest võimalusest Vilaski raketibaasi rüüstamise tõttu paraku ilma jäänud) ning Lennusadama ja Patarei piirkonna arendamine sõja-, mere- ja tehnikaajaloo pargiks Eesti Sõjamuuseumi ja Meremuuseumi koosöös.

Tuleb märkida, et lisaks ambitsioonikatele tulevikuplaanidele on Eestis nii mõndagi külma sõja perioodi militaarajaloolisest aspektist uurimisel juba saavutatud. Nimelt käivitas Sõjamuuseum 2005. aasta suvel projekti „Eesti ja külm sõda“. Projekti avalöögiks oli rahvusvaheline teaduskonverents „Eestlased külmas sõjas“, mis peeti Sõjamuuseumis 9. septembril 2005. Selle loogiliseks jätkuks oli näituse „Eesti ja külm sõda“ avamine muuseumis 11. novembril 2005. Näituse ettevalmistamisel tekkis suur hulk teksti- ja pildimaterjali, mis pakkus huvi paljudele näitust külastanud inimestele. Et materjal ainult muuseumi seinte vahele ei jääks, vaid oleks kõigile huvilistele kättesaadav, jõudis see mõningate täpsustuste ja kommentaaridega raamatu „Eesti ja külm sõda“ kaante vahele (Tallinn, 2007).

Raamatut koostades sai selgeks, et mitmete teiste teemade kõrval on käsitlus eestlastest lääneriikide ja Nõukogude relvajõududes katkendlik ning akadeemilisel tasemel sootuks olematu. Oluline on aga asjaolu, et külma sõja konfliktides osalenud võitlejad on praegu veel meie hulgas, mis teeb võimalikuks faktimaterjali rikastamise sündmustes vahetult osalenute kommentaaridega. Lääneriikide sõjavägedes (eeskätt USA) teeninutest on tänaseks koostatud üle 400 kirjega andmebaas, mis annab ülevaate sõjaväelaste väljaõppest ja karjäärist ning pakub lisainformatsiooni ka nende ühiskondliku tegevuse kohta. Tähelepanuta ei ole jäänud ka eestlased Nõukogude Liidu sõjaväes. Koostöös valdkondlike ekspertidega on välja töötatud ankeetküsitlus, et saada infot eestlaste teenimispaikade ja elu-olu kohta suurriigi sõjaväes. Andmete kogumine jätkub ka praegu, iga Nõukogude sõjaväes aega teeninud või töötanud eestlane saab täita ankeedi veebipõhiselt (<https://www.netsurveys.eu/laidoner>) või saata väljatrüki Eesti Sõjamuuseumi postiaadressil.

Seoses Balti mere koostöövõrgustikuga on

NATO allveelaev
Langelandsfort'i
muuseumis.
Foto: Langelands
Marineforening

Eesti sõdur võõras
mundris: eestlased
Nõukogude
relvajõududes.
Fotol Maido Kikas.
Eesti Sõjамuseumi
fotokogu

Näitus "Eesti ja külm
sõda" Sõjамuseumis.
Foto: K. Luts

Endine Vilaski raketibaas Valgamaal. Foto: K. Luts

Sõjamuuseumi initsiatiivil koostamisel ka Eestis paiknevaid militaarobjekte käsitlev „Eesti sõjaajaloo teejuht”. Tegu on teatmikuga, mis võimaldab maakondade kaupa tutvuda sõjaajalooliselt huvi pakkuvate paikade, ehitiste, mälestiste jms. muistest vabadusvõitlusest tänapäevani. Iga objekti kohta on esitatud lühiülevaade ja fotod ning määratletud huviväärsuse täpne asukoht (sh. GPS). Võimalusel on kasutatud ka arhiivfotosid ning kohalike elanike mälestusi. Viiesajast käsitletavast objektist kuulub külma sõja perioodi umbes viiendik (eeskätt Nõukogude raketibaasid jm. sõjaväega seotud objektid, ent ka valdkondlikud muuseumid).

Tuleb märkida, et Läänemere riike ühendav võrgustik ei hõlma ainult sõjaajaloost huvitatuid. Sest õieti on külma sõja ajalugu palju rohkemat kui pelgalt Ida ja Lääne vastasseis, kus USA ja NL leidsid end mässituna hullumeelsesse ja üha kiirenevasse võidurelvastumisse vastastikuse hävitamise nimel. Külma sõda on ka metsavendade võitlus Balti riikide iseseisvuse taastamise eest, inimeste ülekuulamine ja piinamine KGB-kongides, Eesti, Läti ja Leedu meeste teenimine Nõukogude relvajõududes, industriaalmaastikud lagunenud tehaste, sovhooside ja kolhooside

varemetega ning ka endised suletud linnad, nagu Skrunda (Läti), ja sealse elanikkonna integreerimine muutunud keskkonda. Ka need teemad on võrgustikus osalevate partnerite poolt kaetud.

Eestis seisab külma sõja akadeemiline uurimine veel ees, keskseteks tegijateks on teadusprojekti „Eesti külma sõja ajastul” ümber koondunud Tartu Ülikooli akadeemiline personal. Projekti eesmärk on anda kaasaegsel teadustasemel ülevaade Eesti NSV väliskontaktidest, poliitilistest, majanduslikest ja kultuurilistest arengutest „raudse eesriide” taga külma sõja arengute laiemas kontekstis. Siiski võib juba täna täie tõsidusega väita, et külma sõda on muutunud „kuumaks”, seda nii akadeemilise uurimise kui ka ajastu sisu laiemale avalikkusele selgitamise tasandil. Tulles ringiga tagasi Berliinis toimunud konverentsi juurde, peab rõhutama, et eelnimetatud tegevuste edukaks läbiviimiseks on vajalik riiklik strateegia külma sõja objektide kaitseks – vastasel juhul kaovad perioodi tummad tunnistajad, mis ei ole paljudele küll esteetiliselt nauditavad, ent siiski olulised mineviku käsitlemisel ja mõistmisel.

Kristjan Luts

Otse predestineerit

Kui Heinrich Mutschmann kirjutas eessõna kirjastuse „Loodus” Nobeli laureaatide sarjas ilmunud John Galsworthy romaanile „Üle piiri”, siis – 1937. aastal – oli inglise keel valitsuse määrusega (27. novembrist 1936) Eesti koolide esimeseks võõrkeeleks juba määratud. Mutschmann, arvestades tema kärelda saksameelsuse ja Briti-vastaste vaadetega,¹ niisuguse keelepoliitilise otsuse vaevalt et heaks kiitis, ehkki ta oli ametilt Tartu Ülikooli inglise filoloogia professor. Seda huvitavam võiks tema sõnastuses olla inglise keeleruumi tähtsuse tõusu põhjendus, mida Mutschmann meile tänuväärselt ei keela: lugupidamist Inglismaa vastu, kirjutab ta Galsworthytsisse juhatades, on paisutanud maailmasõja lõpptulemus; et britid jäid sõjas võitja poolele, siis sellepärast paistavad nende „eluvormid” maailmale „ideaalseina ja jäljendusväärsena – kas õigusega või mitte, see jäägu siinkohal arutlemata”.

Kuigi militaarne respekt võis müntida ka Eesti Vabariigi keelepoliitilist otsust, sekundeeris sellele kindlasti tahe neutraliseerida uue koolikeelele saksa ja vene keele senist traditsioonilist sundmõju. Oras, meie angažeerituim anglist läbi aegade, on oma inglise kultuuri apoloogiaartiklites kirjutanud kirkaks inglise kui Eestile ajaloolises perspektiivis värske ja ainuüksi sellega inspireeriva kultuuri vourused, argumenteerides mitte niivõrd erialaste kui just „maa ja inimeste” huvidega, mis tahes-tahtmata mõtlevad sellele, kuidas „kiiremini leida konkreetsed pääseteed situatsioonidest”. Oras kinnitab: kui olla ise ja enese tahtest kvaliteedis, mida

iseloomustab eksemplaarselt inglise vaimulaad (kus osatakse oskuslikult kombineerida traditsioonilist ja innovatiivset, subtiilset ja jõulist, individuaalset ja sotsiaalset, looduslähedast ja rafineeritud, *etc.*, *etc.*), siis on avatud tee suurde maailma, eriti kui suus inglise keel. Inglise vaimulaad on „vitaalne ning kohanemisvõimeline”, oskab „suurepäraselt leida silda tegeliku elu vajaduste ja teooria vahel” ja on eestlasele lähedasena sellepärast „otse predestineerit meid viljastama ning mõnesuguseist ummikuist välja viima”.²

Tänasest perspektiivist on inglise orientatsioon kui sundmõjude ärahoidja osutunud peltsebuli peltsebuliga väljaajamiseks. Inglise keelest on saanud vääramatu jõud, mille vastu ei saa ei Eesti ega õhtumaad kõik kooski, kui neid ka selle pealesurutus häirib. „Maailmakõne ühtsuse, Paabelist kojupöördumise aadamlik ideaal on tänapäeval meil tõesti käeulatuses,” möönab inglise keeles inglise keelest kirjutav George Steiner,³ kelle sõnades on irooniat, sest maailmakõne ühtsust ilmestab „kultuuri valitseva joonena mälu kõhetumine”,⁴ mistõttu üksteisemõistmine päädib sageli vaid lihtsaima lalinaga. Väljaspool seda on aga maailm endiselt niisama multikultuurne ja -keelne nagu alati, orientatsioon ajaloolisi erimeelsusi ei silu.

Alljärgnev viib meid tagasi inglise keeleruumi astumise algaegadesse, aastaisse 1918–1940, mil inglise orientatsioon oli tervitatud nii retooriliselt kui ka loogiliselt. Inglise keele ja kultuuri retoorilisest väärtusest annavad tunnistust Eesti arvamusiidrite vastused küsitlustele, mida korraldati 1930. aastatel kultuurpoliitilise välisorientatsiooni kohta.⁵ Rahvusideoloogide retoorikale võimaluste loogikast lähtuva (vähem üleva, aga see-eest kainema) sisu andmiseks võtkem siinkohal aga vaadata Teise maailmasõja eel ilmunud eestikeelset inglise kirjandust, mille kohta küsigem lihtsalt: keda/mida tõlgiti.

Inglise kirjanduseks klassifitseeritavaid ja eesti keelde (ükskõik kas Tartus või Leningradis) tõlgitud raamatuid ilmus ajavahemikul neljasaja

¹ Vt. Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981. Koost. Sirje Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1997, lk. 41–42.

² A. Oras. Inglise kultuuri mõnedest erijoonetest. Inglise raamatunäituse puhul Tallinnas. – Päevaleht 1938, nr. 96, 07.04.

³ G. Steiner. Valik esseid. Inglise keelest tõlkinud T. Pakk. – Loomingu Raamatukogu 2008, nr. 33/34, lk. 34.

⁴ Sealsamas, lk. 21.

⁵ Vt. nt. T. Karjahärm, V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Argo, Tallinn, 2001, lk. 346–352; A. Lange. Ants Oras, Ilmamaa, Tartu, 2004, lk. 143–147.

ringis.⁶ Siia hulka on arvatud nii varasemate tõlgete kordustrükiid, ühe originaali erinevad tõlked kui ka mitmes kuues välja antud üks ja seesama tõlge – praktika, mis sobis näiteks Tallinna kirjastustele Kaja ja Uus Eesti, kes kõitsid tihtipeale kaante vahele ühe ja sama ajalehe joonealuse, mis võis ilmuda ka näiteks Rakvere Virumaa Teataja kirjastusel. Tõlgitud autoreid (sh. „Kolme põrsakese” jt. juttude anonüümsed autorid) oli 150. Kõige rohkem nimetusi on andnud Edgar Wallace (24) ja Arthur Conan Doyle (20), edasi tulevad George Herbert Wells (15), Rudyard Kipling (13), John Galsworthy (10), Agatha Christie (10), Berta Ruck (9), Shakespeare (9), Henry Rider Haggard (8), Edward Phillips Oppenheim (8), George Bernhard Shaw (7), Charles Dickens (7), Oscar Wilde (6), Anthony Armstrong (6), Robert Louis Stevenson (5), Jonathan Swift (5), Rafael Sabatini (5), Sydney Fowler-Wright (5), Joseph Smith Fletcher (5) ja Daniel Defoe (5). Miski seda üsna juhuslikku loetelu ühendavat näikse: palju tõlgitakse raamatuid, mille süžee omas haaravuses oskab „kergejalgselt uisutada üle elu järve”⁷ ja toimib puhkusevahendi, opiaadina, kui laenata sõnu Ezra Poundilt.⁸ Sarjaandmeid appi võttes kinnistub mulje veelgi: 244 raamatut (62%) on välja antud rahvaraamatu, ajalehe romaaniilisa, kriminaalromani jmt. sarjas; inglise kirjanduse kõige korduvam ilmutumiskuju on 192-leheküljeline ajaviitero-

maan. Kui uskuda bestsellereid tootnud Edgar Wallace'i üht 1920. aastate kirjastajat, kes väitis, et Wallace on veerandi kõikide inglise keeles loetavate raamatute autor,⁹ siis on eesti lugeja kahe-kolmekümnendail oma lektüürikt mitte inglasest inglaslikum, siis vähemalt omandamis võimetus veeta tunde „motiivituus toiminguis”, mida on arvanud inglise hingelaadile nii iseloomulikuks Oras.¹⁰

G. H. Wells, J. Galsworthy või G. B. Shaw pilti ju suurt ei muuda. Oras, refereerides 1932. aasta Loomingus Dorothy Leavise samal aastal ilmunud uurimust „Fiction and the Reading Public”, kirjutab kolmest ülalmainitust nõnda: „Nende lihtlabastet hingeelu ja massidele maitsepäradeks meetodid võimaldavad neil teha maiuspaladeks tõdesid, mis oma puhtal kujul ja ehtsas rõivastuses võiksid tunduda vastumeelsed. Neid lugedes arvatakse end tõusvat kultuuri tippudele, kuid tegelikult, nagu arvab Mrs. Leavis, mäletsetakse kultuuri surrogaate.”¹¹ Kõiketeadva autori positsioonilt kirjutajad on sellega kahtluse alla seatud, mis iseenesest veel ei võta nende enesekindlalt stiililt selle võlu, sest „mida suurema veendumusenergiaga publikule kangastetakse ette temale meelepärased maailmu, seda õnnelikumalt publik ülistab petteparadiiside loojaid prohveteks”.¹² Või vähemalt kirjanikeks, kes oskavad kirjutada nii, et loetakse ennastunustavalt.

Küllap on õigus Douglas Robinsonil, kui ta

⁶ Arvandmed siin ja edaspidi toetuvad peamiselt Kai Ellipi koostatud ja Eesti Rahvusraamatukogu kirjastusel 1996. aastal ilmunud bibliograafiale, mis on üksikute kirjete osas täienenud ja sorteerimiseks Exceli tabelisse kantud. Kontekstuaalselt oluliste kõrvutatavate andmete saamiseks olgu siinkohal ära toodud e-kataloogi ESTER liitotsinguga leitavad tulemused teiste kirjanduste vahendamise kohta, piirates otsingut märksõnadega 'vene/soome' vmt. ja 'ilukirjandus', valides teaviku keeleks 'eesti' ja laadiks 'raamat', mis ilmunud pärast '1917' ja enne '1941'. Siis saab inglise ilukirjanduse raamatute arvuks 411; saksa kirjandust ilmus samal ajavahemikul 377, ameerika 249, prantsuse 215, vene 170, soome 139, norra 75, rootsi 62, taani 30, poola 33, läti 33, itaalia 22, hispaania kirjandust 11 raamatut. Eesti omakirjandusest leiab ESTER samadel tingimustel 2074 kirjet. Pilt, mis kujuneb ESTER-ist sirdes, on tendentsilt sama, mille annab 1936. aastal R. Antik: iseseisvuse ajal ilmub algupärasteid rohkem kui tõlkeid. Nõnda on see siis, kui väljaannete hulgas on ka luuleraamatud (nagu ülal); proosas jääb tõlge aga ülekaalu, tõustes eriti oluliseks siis, kui Loodus käivitab oma viis, peamiselt tõlgetest koosnenud sarja: 1928–1931 ilmunud iganädalase „Looduse universaal-biblioteegi“, 1929. aastast ilmuma hakanud igakuise „Kroonise romaani“, 1932. aastast ilmunud „Tänapäeva romaani“ ja „Looduse kuldraamatu“ ning 1937. aastast avatud „Kriminaalromani“ sarja (vt. R. Antik. Eesti raamat 1535–1935. Arengulooline ülevaade. Arvulised kokkuvõtted. Tartu, 1936, lk. 72–73; H. Paukson. Meie kirjanduslik import. – Postimees 1933, nr. 195, 29.07).

⁷ A. Oras. Aldous Huxley looming. – Looming 1932, nr. 7, lk. 837.

⁸ E. Pound. Lugesemise aabits. Tõlkinud U. Uiibo. Vagabund, Tallinn, 2000, lk. 104.

⁹ Vt. Wallace'i praeguse kirjastaja kodulehekülge <http://www.houseofstratus.com/edgar-wallace-54-c.asp>

¹⁰ Eessõnas L. Orase tõlgitud Paul Flemingi reisikirjale „Seiklus Brasiilias”, mis ilmus Noor-Eesti kirjastuses 1940. aastal.

¹¹ A. Oras. Bestsellerite kultuur mujal ja meil. – A. Oras. Luulekool I. Apoloogia, Ilmamaa, Tartu, 2003, lk. 433.

¹² Sealsamas.

kirjutab, et tõlke poliitilise efektiivsuse oluline mõõdupuu on võime jõuda massideni.¹³ Kui suur on menükirjanduse tõlkija poliitiline ambitsioon, on omaette teema, ent samas peab paika: kirjastajad algatavad ja tõlkijad produtseerivad tõlkeid sageli usus, et ilmunud raamat mõjub tõlkivale kultuurile positiivselt, mis tõlkimise tahes-tahtmata ideologiseerib. Teadvustatud või teadvustamata angažeeritus ongi üks väheseid ühisjooni, mis ühendab tõlkeid, mida muidu polariseerib tootmine kas piiratud või massitarbimiseks ja sellele vastav jagunemine pühitsetud ja pühitsemata tööks.¹⁴

Orientatsioonipoliitilist fooni silmas pidades võiks arvata, et Bourdieu klassikaline opositsioon vajab Eesti oludes korrigeerimist: kõik, mis tõlgitud inglise keelest, võinuks olla pühitsetud. Et nii siiski ei olnud, seda kinnitab kahe-kolmekümnendate aastate kõige viljakama inglise keelest tõlkija Anna Bergmanni kaanus, kes avaldas 27-st tõlkest oma nime all ainult ühe, 1936. aasta Nobeli laureaatide sarjas ilmunud G. B. Shaw „Püha Johanna”. Ülejäänud 26 raamatut (Looduse Kroonise Romaani, Universal-Biblioteegi, Kriminaalromaani, Tänapäeva Romaani sarjades) ilmusid pseudonüümi all A. Mägi.

Mööndusi Bourdieu polaarsuse rakendatavusele teha siiski võiks: Eesti massid olid ja on oma hulgaltsed väikesed, et raske on ükskõik mille kirjastajat diskrediteerida ainuüksi suurture tootmisega. Eesti piiratud tootmist, seevastu, toetati aga kahe-kolmekümnendail riiklikult, ja seda selle määran, et Johannes Aavik oli 1931. aastal põhjust kirjutanud: „meie kirjandus ilmub viimase kümne aasta sees peaaegu täiesti riigi ja ühiskunna kulul”.¹⁵ Aavik peab silmas kirjastamise (ka tõlgete) kavandamist haridusministeeriumis 1919. aastast alates, mil

kohe koostati esimesed nimekirjad raamatuseeriastest (teadus- ja ilukirjandusest),¹⁶ mille kirjastamiseks sai riigilt madalaprotsendilist laenu, mida maksti tagasi üldjuhul raamatutes, mis jagati tasuta raamatukogudele laiali.

Ettekujutuse taustast, millel riiklik kirjastamispoliitika toimis, annab haridusministri nõuniku J. Jaiki mõnevõrra hilisem, 1936. aasta ettekanne raamatu levikust siis, kui seda ei antud niisama: paari aasta jooksul õnnestus üht proosaraamatut müüa 400–500 eksemplari; raamatukaupluste andmetel läksid sellest pooled üksikisikutele, ülejäänud kaks ja poolsada jagunesid 740 avaliku, 1200 kooli-, kaitseväge- jmt. raamatukogu vahel. 1934. aasta andmetel oli Eesti avalikes raamatukogudes iga kodaniku kohta 0,6 köidet (sama palju kui Taanis; Lätis oli arv täpselt poole suurem) ja aastast laenutati iga kodaniku kohta 1,4 (Lätis 2, Taanis 2, 59) raamatut.¹⁷ Nappide summadega opereerivates raamatukogudes oli raamatute valimisel tihti peamiseks kriteeriumiks raamatu odavus, mistõttu eelistati tellimisel raamatuks köidetud ajalehe joonealuseid „puudulikus keeles ja sageli kahtlases tõlkes”.¹⁸

Ülalkirjeldatud lugejahuvi/võimalusi arvesse võttes on üksjagu donkihhotlikkust isegi Wallace'i & Co tõlkimises, mis rajatud lootusele lugejast, kes ostab endale päevatöö järel tuhmi petrooleumilambi valgele lugeda juturaamatu. Et ta kõikmõeldavate ressurside piiratuse juures valib välja trükise, mil „määratu menu terves maailmas”,¹⁹ on ehk mõistetav. Oras arvas küll 1932. aastal, et asi pole ainuüksi nõudmises, vaid ka pakkumises. Ta kirjutas: „Hääl väliskirjandusel oleks arvatavasti teatav keskmine, kuid rahuldav menu kindlustet, kui ei oleks hakat suure hooga turule laskma teiste rahvaste vägagi mitmendajärgulisi kirjandus-

¹³ D. Robinson. *Translation and Empire: Postcolonial Theories Explained*. St. Jerome Publishing, Manchester, 1997, lk. 112.

¹⁴ B. Bourdieu. *The Field of Cultural Production, or: The Economic World Reversed*. Translated by Richard Nice. – B. Bourdieu. *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Edited and Introduced by Randal Johnson. Columbia University Press, 1993, lk. 29–73.

¹⁵ Kirjavahetus Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnaga, ERA, f. 1108, n. 5, s. 588, l. 1a.

¹⁶ Vt. Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi kunsti- ja muinsusosakonna asjaajamistoimik „Tõlkekirjandus“, ERA, f. 1108, n. 5, s. 12. l. 55.

¹⁷ Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna s/a „Eesti Raamatufond” asutamise materjale. ERA, f. 1108, n. 5, s. 853, l. 93–93p.

¹⁸ Haridus- ja sotsiaalministeeriumi kirjavahetustoimik 05.09.1928–19.03.1930. ERA, f. 1108, n. 5, s. 532, l. 141.

¹⁹ A. Anni. Eessõna. – H. G. Wells. *Suur maailmasõda. Selle järele ja inimsoo tulevikusihipid*. – Elav teadus 1. EKS, Tartu, 1932, lk. 6.

produkte juba otse massiviisil ja sellega poleks juba jõutud tuimendada lugejaskonna maitset [– – –] seega luuakse kunstlikult tarvet võltskirjanduse järgi, mis meie oludes pole põrmugi paratamatu. Üsna rohkesti on ses suhtes teind kahju „Looduse” pikad seeriad, milles aeg-ajalt esineva korraliku keskmise kirjanduse ja kaunis harukordselt pakutavate meisterteoste kõrval hoogsasti viljeldakse šabloonkirjandust. Tõsi küll, „Loodusele” on ses suhtes pikemat aega ette töötand Tallinna „Romaan” ja ajalehede joonealused, kus kunagi ammu märgata olnud kirjanduslik sisetunne on juba aastakümnete eest kadund.”²⁰

Fraasiga „määratu menu terves maailmas” püüti 1932. aastal lugema küll mitte Wallace’it või Doyle’i, vaid hoopis H. G. Wellsi, keda oli eesti keeles avaldatud juba 1911. aastast (ja edukalt, nagu lubab arvata Hugo Summeri 1911 tõlgitud „Inimesesoo koidiku” kordustruk 1927). Wellsi ulmelugude kõrval²¹ veenis Eesti otsustajaid ka Wells kui sotsiaalpoliitiline mõtleja ja ajaloolane – nagu ta veenis oma lugejaid ka inglise keeles, kes ostsid massiliselt Wellsi 1920. aasta üle tuhande lehekülje paksust üldjalugu „The Outline of History”, mis oli rajatud sirgjoonelise evolutsiooni ideele ja lõppes nägemusega ülemaailmsest poliitilisest ja ühiskondlikust ühtlusest. Selle raamatu lõpupeatükkide tõlkel, mis sai endale pealkirjaks „Suur maailmasõda. Selle järelaeg ja inimsoo tulevikusihiid” (tõlkinud Leida Rebane/Loone), oli au avada 1932. aastal „Elava teaduse” sari, mis on kontseptuaalselt üles ehitatud põhimõttele – „mida enam teadus püüab astuda seni elu juhtinud usu asemele, seda enam peab ka tema ise arvestama kogu elu, mitte ainult ta intellektuaalseid, vaid ka tunde- ja tahteelu tarbeid”.²² Ajalugu oskas nii, tundele ja tahte vastu võetavalt, „käsitella

praegu ainult Wells”,²³ kes osutus ka eesti keeles nii loetuks, et „Suur maailmasõda” ilmus 1939 koguni teises trükkis.

Et lugejate hulka veelgi suurendada, tegi Wells 1922. aastal „Outline’ist” konspekti, mis ilmus umbes 300-leheküljelisena pealkirjaga „A Short History of the World”. Jätnud välja juba ilmunud osad (lisaks lõpule oli Elava Teaduse 15. numbris ilmunud ka „Outline’i” algus pealkirjaga „Elu ja inimese põlvnemine”), jagas Elav Teadus viimase kolme raamatu vahel laiali (127 + 95 + 108 lk.) ja andis välja aastatel 1937–1938.

Kärsitut rahvavalgustajalikkust oli üksjagu juba Wellsis, Eestis käibinud tõlkevalikuid ja -praktikat iseloomustab see aga laiemaltki ja sedavõrd, et saab rääkida üleüldisest valmisolekust „tõttavaks käsitöök”,²⁴ mida soositi ja põhjendati objektiivse tarvidusega. Kui eestlane esialgu loebki vähe, siis eestikeelse raamatu nimetuste arvu tuleb kasvatada selle kiuste ja rahvast raamaturahvas teha.

Kuniks hõlmavaid inter- ja intekstilisi andmeid pole, mis ütleksid, kui palju on tollal tõlgitud inglise kirjandust tsiteeritud või sellele vihjatud,²⁵ saab kindel olla ainult üldises seaduspäras: uue teksti tõlkimisele kultuuri järgneb enamasti selle tõlkimine kultuuriks,²⁶ ja seda ka kirjanduskultuurist laiemas mõttes. Ajalehed, ajakirjad ja kino olid kobestanud pinnast, ja raamatuist, mida loeti, teati otsida kõrge sümboolse väärtusega ekspordiartikleid, näiteks „inglise džentelmeni”, et paremini aru saada, milles täpsamalt seisab „tüübi pretsissioon”.²⁷ Kultuuride hübrisiduse juures ei saa ju tõlkiminegi olla kahe monokultuurilise/-keelise kogukonna vahendamine, vaid võib arvestada lugejaga, kellele inglise džentelmen on seda huvipakkuvam, et ta pole saksa parun. Kui „ing-

²⁰ A. Oras. Bestsellerite kultuur mujal ja meil. – A. Oras. Luulekool I. Apoloogia, Ilmamaa, Tartu, 2003, lk. 435–436.

²¹ Neist ilmusid „Sabatähe aastal” (Tallinn 1920, tõlkija A. Hansen), „Jumalate taolised” (Leningrad, 1924, K. Dixi/K. Treufeldt), „Esimesed inimesed kuul” (Tartu, 1929, O. Truu), „Pimedate maal ja teisi jutte” (Tartu, 1929, E. Roos), „Maailmade sõda” (Tallinn, 1929, V. Pedajas; ilmunud 1933 ka pealkirjaga „London rusudes”) ja „Mees, kes võis teha imet” (Tartu, 1930, E. Roos).

²² A. Anni. Eessõna. – H. G. Wells. Suur maailmasõda. Selle järelaeg ja inimsoo tulevikusihiid. – Elav teadus 1. EKS, Tartu, 1932, lk. 7.

²³ A. Annist, J. Roos, J. Käis. Eesti populaarteaduslik kirjandus. – Elav teadus 101/102. EKS, Tartu, 1940, lk. 221.

²⁴ A. Anni. Meie iseseisvusaeagne tõlkeklassika ja Eesti Kirjanduse Selts. – Eesti Kirjandus 1939, nr. 5, lk. 217.

²⁵ Kas Aino Perviku „Arabella, mereröövli tütar” võiks olla seotud 1938. aastal eesti keeles ilmunud Rafael Sabatini romaaniga „Piraatlaev „Arabella”?”

²⁶ P. Torop. Kultuur kui tõlkimine. – P. Torop. Kultuurimärgid. Ilmamaa, Tartu, 1999, lk. 14.

²⁷ J. Galsworthy. Üle piiri. Tõlkinud G. Pärn. Nobeli laureaadid. Loodus, Tartu, 1937, lk. 10.

lise kirjandus” peabki siinses käsitluses ühtseks ja seega kontuurseks jääma, siis tõlkiva (eesti) kultuuri heterogeensust unustada ei saa: tõlkeid algatatakse üldjuhul selleks, et oma kultuuri ajaloolise antusega toime tulla ja vastuvõetavat rahvuslikku identiteedi konstrueerida.²⁸

Nagu härrad, nõnda ka proud. Töö, mida tegid eesti naistega Galsworthy romanid, võiks olla omaette uurimisteema, kui ainult ei oleks tegemist mõjuga, mida on raske tuvastada. Kohaliku elu mitmekesisust olulisel massitasandil võib aga möönda, ja viimane on siinmail üldjuhul tõlkimise peamine sõnastatud aje ja õigustus.²⁹ Ei üksnes huvist teise vastu, pigem enese pärast tõlgitakse üleilmset, ja olgu see aksepteeritav, sest „meil tuleb lugu pidada Esimese Maailma etniliste minoriteetide ja Kolmanda Maailma rahvastiku enamuse erinevusest“,³⁰ mis manifesteerib end reljeefselt ja just tõlkepraktikates.

Saja viiekümnel autoril oli kahe-kolmekümnendail tõlkijaid (kelle hulgast on välja jäänud need, kelle töö ilmus anonüümselt) 115. Kõik nad ei tõlkinud küll inglise keelest – näiteks H. Visnapuu, kelle tõlkes on ilmunud O. Wilde'i „Salomé“, või K. Trein, kes tõlkis 1936. aastal Välismaatöölise Kirjastusühisusele NSV Liidus J. Swifti „Gulliveri reiside“ esimese osa venekeelse ümberjutustuse järgi. Kõige rohkem nimetusi on trükki andnud, nagu juba öeldud, A. Mägi/A. Bergmann (27), edasi tulevad A./G. Pärn (24), A. Oras (15), E. Envere (11), M. Luht (11), L. Miller (9), A. H. Tammsaare (8); kuue tiitliga on üles astunud viis tõlkijat – A. Herms, H. Sagrits, M. Sillaots, A. Säck-Anny, O. Truu –, statistiliselt representatiivne on aga juhutõlkija, kes tõlgib ainult ühe raamatu. 115-pealisest vahendajatehulgast, keda omaaegsetes tõlgetes tutvustati peamiselt nõnda nagu ülal, eesnime initsiaali ja perekonnanimega (mis võis olla pseudonüüm), tuntakse täna kolme-nelja,³¹ kes

sees ka teatmeteostes; ülejäänule pole veel ja-gunud teist uurijat peale bibliograafi, kes kirjeid reastades vajab ka eesnime: Anna Bergmann, Auguste Pärn, Eliisabet Envere, Mart Luht (pseud.), Lydia Miller, August Herms, Hello Sagrits, Armilde Säck-Anny, Oskar Truu.

Lehekülgede arv (olugugi nende paberformaat ja sisu võrreldamatud) seda rida üksjagu muudab ja tõstab oluliselt ettepoole Marta Sillaotsa (3834 lk.) ja A. H. Tammsaare (3534 lk.), kellest ettepoole jäävad endiselt A. Mägi (5487 lk.) ja A./G. Pärn (4672 lk.), edasi tulevad A. Oras (3136 lk.), M. Luht (2079 lk.), E. Envere (1326 lk.) ja L. Miller (1684 lk.). Orginaali autori/tõlkija kokkusattumine on üsna juhuslik: Edgar Wallace'il oli Eestis 12 (+ 3 anonüümset) tõlkijat, Galsworthy näiteks aga tõlgivad M. Reiman, J. Schwalbe (Silvet), A. H. Tammsaare, H. Kivisepp, M. Sillaots, G. Pärn ja M. Pedajas.³²

Kõige üldisemat oskame ehk öelda: paljude „tõlgete tasapind pole kõrge“³³, kasutusel olid diametraalselt erinevad tõlkestrateegiad (mida esindavad ühelt poolt J. Silveti alalhoidlik tõlkekeel³⁴ ning teisalt A. Orase lingvistiliselt markeeritud tõlkepoetika), mis pidasid silmas diametraalselt vastandlike ootustega publikut. Tõlkijate enamuse puhul niisugusest keelepoliitilisest valivusest vaevalt et tasub rääkida, ent see ei tähenda, et tõlgete enamust, mis üllatab oma siirameelsusega nii heas kui ka halvast, saaks arvata tähtsusetuks.

Tõlgetest saab mõelda mitmes raamis (viimase sõna tavakeele tähenduses). Tõlge esindab/tähistab originaali, kujundab pilti tekstist ja selle autorist. Sellisena võetud tõlge on representant, tema põhjal preditneeritakse originaali. Teiseks edastab tõlge informatsiooni ja teadmisi, kannab üle/saadab edasi originaali kas sisu, vormi või funktsiooni, mis tuleb konverteerida, kui ka alg-

²⁸ M. Tymoczko. *Enlarging Translation, Empowering Translators*. St. Jerome Publishing, Manchester, UK & Kinderhook (NY), 2007, lk. 197–198.

²⁹ Vt. küsimuseasetust ankeedis kultuuripoliitilise välisorientatsiooni kohta: *Looming* 1933, nr. 7, lk. 852.

³⁰ G. Spivak. *The Politics of Translation*. – *The Translation Studies Reader*. Ed. L. Venuti. Routledge, New York & London, 2004, lk. 378.

³¹ Vt. nt. A. Saluäär. *Marta Sillaots 1887–1969*. – A. Saluäär. *Põhjamaadest ja Eestist. Kirjutisi 1987–2008*, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2008, lk. 505–548; J. Roos. A. H. Tammsaare väliskirjanduslikud huvisuunad ja tõlketoodang. – *Looming* 1940, nr. 6, lk. 670–675.

³² Samasugune „spetsialiseerimatus“ käib ka kirjastuste kohta: Wallace'il on Eestis 10 kirjastajat; H. G. Wellsi kirjastavad Ploompuu, Org, Leningradi Eesti Kirjastuse Ühisus, Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, EKS, Elu, Loodus.

³³ A. Palm. *Kuidas tõlgitakse meil ja kuidas peaks tõlkima*. – *Eesti Kirjandus* 1932, nr. 1, lk. 22.

³⁴ Silveti inglise keelest tehtud tõlgete loetelu iseenesest on napp: J. Galsworthy „Õunapuu“ (1927), K. Mansfieldi lühijutt „Tass teed“ (1931) ja O. Goldsmithi „Wakefieldi kirikuõpetaja“ (1931).

ne väärtus või infohulk sellest väheneb nagu teatris, mis edastab teatrietendust. Kolmandaks kujundab tõlge tõlkivat kultuuri ümber, kandes seal emakeelsena ette repertuaari, mis võidakse potentsiaalselt omaks võtta kas tekstuaalsel või praktikate tasandil. Tõlge edendab seda, mida tõlgib, rahvusvahelisustab kas värsivorme või väärtusi, mis kas naturaliseeritakse või mitte.

Niisugusena mõistetud tõlge on väga ähmas- te piiridega mõiste tõepoolst, sest kui ta teeb nii mitut asja kas korruga või vaheldumisi, siis on raske öelda, mis ta on või olema peaks, et oma nimele vastata.

Tõlge on see, mida tõlkiv kultuur tõlkena esitleb, defineerib Saalomonlikult Gideon Toury,³⁵ millega olgem siinkohal nõus: kõik Kai Ellipi bibliograafias loetletud tõlked on tõlked, ilma et nende representatiivsuse üle nuriseda ükskõik kas üksiktõlgete (see ei ole Shakespea- re!) või kogumi (see ei ole inglise kirjandus!) tasandil. Tõlke kvaliteet, olgu see välisautori ja lugeja heaolu silmas pidades kui tahes oluline, ei ole ainus tõlke populaarsuse ja/või kultuuri- väärtuse määraja.³⁶

Tõlke niisugune ähmane positsioneerimine on hoidnud tõlkelugu eraldi, olgu anglistikast või eesti kirjanduse/kultuuriloost. Samas hoiab niisugune poolik kuuluvus mitmele poole tõlke- lugu ka koos. Maria Tymoczko on õnnestunud tõlgete viletsus ja vägi sõnadesse püüda, mängi- des algupärands sõnade *part*, *partiality*, *partisan*, *participate* etümoloogia ja polüseemiaga: „Tõlge on paratamatult osaline; tähenduse määrab tekst, ja lähteteksti informatsioon ja tähendus on seega alati laiema, kui saab edastada tõlge. Vastuvõttvas keeles ja kultuuris, vastupidi, on ko- hustuslikke jooni, mis tõlke võimalusi piiravad ja laiendavad tõlke tähendusi suundadesse, mis ei tulene lähtetekstist. Sellepärast peavad tõlkijad langetama otsuseid, valima tekstist aspekte või osi, mida üle kanda ja rõhutada. Need valikud omakorda loovad lähtetekstist representat- sioone, mis on samamoodi osalised. Niisugune *osalisus* ei ole ainult defekt, vajakajäämine või tõlke puudus – see on ka külg, mis teeb tõlke- aktist *osalise*: ses on kas varjatud või varjamatu angažeeritust ja seotust. Tõepoolst, *erapoolikus*

ongi see, mis eristab ühe ja sama või sarnaste teoste tõlkeid, andes neile nende paindlikkuse ja mitmekülguse, mis lubab tõlgetel *osaleda* võimu dialektikas, käimasolevas poliitilises diskursuses ja sotsiaalsete muutuste strateegias.”³⁷

Inglise keelest tehtud tõlgete lugemine võrd- leva kirjandus- ja/või keeleteaduse raames annab sageli tõlgete küsitavuste loetelu. Teine on lugu siis, kui mõelda ajaviitekirjanduse tõlkimisega loodetud sotsiaalsetele muutustele või sõnumile, mida edastab Tammsaare, kui ta „Dorian Gray portree” tõlkida võtab. Et ta võimalikest raam- matutest just selle välja valib, näitab taas kord, et meie klassik tundis oma rahvast, kes vajas tõlkekirjandust ennekõike selleks, et õppida tegema midagi muud ka peale leivatöö.

Anne Lange

³⁵ G. Toury. A Rationale for Descriptive Translation Studies. –The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation. Ed. T. Hermans. Croom Helm, London & Sydney, 1985, lk. 20.

³⁶ E. Sütiste. „Hea tõlke” konstrueerimine tõlkekriitikas (ajakirjas „Eesti Kirjandus” aastail 1906–1922 avalda- tud tõlkearvustuste põhjal). – Kriitika diskursus: minevik ja tänapäev. Toim. R. Veidemann, M. Kirme. Acta Universitatis Tallinnensis 2008. A 28 Humaniora, lk. 98.

³⁷ M. Tymoczko. Translation and Political Engagement. Activism, Social Change and the Role of Translation in Geopolitical Shifts. – The Translator 2000, Vol. 6, nr. 1, lk. 24.

ESSAY

Ilmar Vene. The great shift

This article attempts to explain why natural science in antiquity made so little progress. The author finds the answer in the worldview of the time: when Platonic basic principles dominated, modern natural science could not appear. It was only in the 15th century, when the world began to be seen in a new way, and supreme influence held by intellectual forces, that the study of life with the help of mathematics began to be possible. It is here that “the great shift” is to be found: convictions that had held for millennia lost their validity and were replaced by opposite understandings.

The concept of “worldview” is too general to use as a basis for understanding these issues. This is why the author attempts to demonstrate in a more concrete manner how the Platonic worldview, remaining in essence the same, manifested itself in various times.

ARTICLES

Enn Küng. Plants and mills in the Narva-Luuga watershed in the second half of the 17th century

Plants and various mills (timber, grain, copper, textiles) were established on the Narva River thanks to the availability of an advantageous source of energy – a fast-flowing, large river. The connection of the Narva River with the waterways system in Russia (the Rosona, Luuga and other rivers) ensured good accessibility of Russian raw materials such as timber, flax, and hemp. In addition, the development of capitalistic economic relations both in the country as a whole and in its provinces was favoured by mercantilist Swedish central authorities, who preferred the preparation of processed or even finished goods for Western Europe over the export of raw materials. Plants presupposed more risk-tolerant entrepreneurs (in the case of Narva, C. Pöppelmann, J. Perssohn, J. Tunderfeldt, J. Porteus and A. Christersson Lilljegen), who sought extra capital and the necessary technological know-how from abroad. In the Swedish overseas provinces, it was only the plants in Riga, Narva and, to a lesser extent, in Nyen that achieved an international dimension. The Narva plants were mostly timber mills that primarily used timber from Russia. Due to the wars at the end of the 17th century, Western Europe needed great quantities of forest products. The Narva port logs of this period show the importance of the export of forest and timber mill products. The continuous growth in the export of processed timber can be clearly seen. The export of sawn timber products expanded greatly in the last two decades

of the 17th century. At the end of the century, ship building plants developed from timber mills. The fast flow of the river was also used in Narva for running grain mills.

Ago Pajur. Attitudes to the War of Independence Veterans: From Päts to today

Attitudes towards the War of Independence Veterans movement have changed many times over the years. Before the coup d'état of 12 March 1934 the Veterans enjoyed more support than any other political movement in Estonia's previous history. But at the same time they also had a strong opposition, formed by the so-called old parties.

State Elder Konstantin Päts and defence forces Commander-in-Chief Johan Laidoner justified the 12 March coup as a preventative measure to stop the Veterans from coming to power. Since freedom of speech was very restricted during the years of the “era of silence,” the public was presented only with the negative image painted of the Veterans by the new men in power. It was claimed that the Veterans movement wanted to destroy the democratic system in order to replace it with something borrowed from abroad (primarily from national-socialist Germany) that was authoritarian and had a leadership cult.

The accusations directed by the state propaganda office became fixed in people's consciousness, and continued their existence after World War II in the memories of the Estonian exile community. It was only in the early 1960s that an alternative view appeared in addition to the “official image,” one that attempted to morally cleanse the Veterans movement, and to indeed accuse those that carried out the 12 March coup of seeking authoritarian rule themselves. A number of researchers have attempted a synthesis of these two extreme historical treatments – that of winners and losers – to draw as true a portrait of the Veterans as possible. The greatest contribution towards this was made by Rein Marandi with his comprehensive and thorough monograph on the Veterans, which was published in two volumes in 1991 and 1997 in Stockholm.

In Soviet-occupied Estonia, the image created of the Veterans corresponded with Communist dogma. According to this view, the Veterans were a fascist (i.e., National Socialist) organization which had received direct material assistance, as well as moral support, from Hitler's Germany, and who were prepared, once in power (to be gained through a coup) to sacrifice Estonian national independence to Germany.

After the restoration of Estonia's independence, the baseless accusations that had previously been levelled against the Veterans were relinquished in both specialized studies and works of general analy-

sis. The movement has been placed in its historic context and there is an attempt to approach the topic without preconceived ideas and in a neutral manner. Nevertheless, the question remains unanswered: to what extent have the analyses published in the last twenty years managed to change the public image of the Veterans?

Peeter Kenkmann. Did the 1933 Constitution permit authoritarian rule?

The constitutional amendments that were presented by the War of Independence Veterans through public initiative, and adopted by referendum in October 1933, are accompanied by a myth that this was a constitution permitting dictatorial rule, and that these provisions were used by State Elder Konstantin Päts to carry out the 12 March 1934 coup d'état and to set up the subsequent authoritarian system of government. This myth was created soon after the coup by those who had carried it out in order to justify their plan to again amend the Constitution. Historians have also frequently noted the shift in power in favor of the State Elder in the new constitution, but there has been no direct analysis whether the coup of 12 March and the subsequent undemocratic processes were directly connected to the 1933 constitution, and if so, in what ways. This article aims to fill this gap.

The constitutional amendments adopted through the referendum of October 1933 are here described, and the more important events are examined – the establishment and extension of a state of emergency on 12 March and 7 September 1934; postponement of the elections for State Elder and the parliament on 19 March 1934; the legal acts that restricted political rights in 1934 and 1935; the adoption of the state budget on 15 March 1935; and the legality of the constitutional amendment process in 1936 and 1937 in the light of the version of the constitution that came into force on 24 January 1934.

Although the amendments to the 1933 Constitution meant the creation of the institution of a State Elder with great powers, they were not decisive in the establishment of Konstantin Päts's authoritarian regime. The rules for declaring, and extending, a state of emergency, as well as the rules for approving the state budget, did not change in the constitutional amendment process. The steps taken during 1936 and 1937 to amend the constitution were clearly not constitutional since constitutional amendments, according to the constitution in force, could only come into effect if approved through a referendum.

In conclusion, it is not correct to assert that the coup led by Konstantin Päts in 1934, and the establishment of an authoritarian system of government, was made possible due to the authoritarian, or anti-democratic nature of the 1933 Constitution.

Jaak Valge. Estonian War of Independence Veterans and German National Socialist ideology, political tactics and contacts

The “face of the era”, or the political background, upon which historians' interpretations depend, has been negative for the War of Independence Veterans ever since President Päts's coup of 12 March 1934. For this reason, it is no surprise that (dis)information of a certain coloring seems to have been self-created and self-replicated over the years.

The strongest common thread between German National Socialists and Estonian Veterans was anti-Marxism. However, the ideology of the Veterans can be considered fascist only if fascism is defined in the manner followed by Estonian communists and the Soviet media of the time, the historiographical tradition within the Estonian SSR, and even some writers in Russia today – as simply anti-Soviet.

Events in Germany nevertheless influenced the Estonian domestic political arena, and this in an extremely negative way: the Veterans might have taken from the Nazis the principle of refusing compromise with one's political opponents, and they certainly adopted some of the Nazis' symbolic elements and propaganda techniques.

Estonian socialists, however, saw the Veterans as substantively the same as the German Nazis. The resulting political logic, the socialists believed, prescribed that the events that took place in Germany a year or so previously would be repeated in Estonia if they did not fight against the Veterans using all possible means – including unethical ones.

Could the Veterans have refuted the accusations made against them, and if so, how? It is unlikely that they could have done anything differently than what they did. Some clarification could have been brought by the libel case that Karl Ast and Artur Sirk were to begin, as well as Sirk's charges of libel against the newspapers. These court cases, however, did not take place, for reasons that did not depend on the Veterans.

Riho Saard. In black vestments under the blue-black-and-white flag: the religious policy of the War of Independence Veterans, the church and the clergy

The first element that united the church and the Veterans was an anti-Marxist stance. The Veterans movement was favorably inclined towards religion, and in Christian circles it was also considered to be a new religious movement – a religious force for social renewal.

In the initial years of independence in Estonia, a number of left-wing decisions were made against the church, pushing the church to the periphery of society, where it lacked state protection. The primary wish of the church was to have its rights restored – i.e., that its work and activities be recognized.

While the church had overlapping areas of inter-

est with the Veterans, the central church board did not wish to publicly tie itself to the Veterans, which resulted in dissatisfaction amongst the Veterans.

What then was the religious policy of the leaders of the Veterans what was their attitude to the idea of a state church, which the socialists suspected them of supporting? At the end of September 1933, Artur Sirk expressed the attitude of the Veterans regarding Article 1 of Estonia's Constitution, which stated that there is no state religion in Estonia. This article remained unchanged by the Veterans' draft constitutional amendment.

There is no reason to believe that the parties in opposition to the Veterans were unaware of the religious policy of the Veterans or of the feelings prevalent among most of the clergy. Following the example of the Veterans, the political platform of Johan Laidoner, who had been presented as a candidate for State Elder by the Settlers' Association in February 1934, also prescribed that the state "must support the central authority of the church and help this be established."

After the coup d'état on 12 March, Päts, who had seized power, began to enact laws without the parliament. The decrees related to the church strengthened the authority of the clergy. In essence, this meant that the trio that assumed power took over the Veterans' gestures supporting religion and the church, while implementing religious policy in a way that suited them.

On 24 December, Päts declared a new law on churches and religious associations, emotionally described by the new bishop Hugo B. Rahamägi as a "Christmas present." The Estonian Apostolic-Orthodox Church's Metropolitan Aleksander also could say that the attitude of the government towards religion had changed.

Supporting the clergy were large congregations, and the clergy were thus seen as a possible danger to the government. The trio who had seized power also had the opportunity to neutralize the churches in society, since the autonomy of the church in society had been cut back by the new law on churches. In practice, this meant the implementation of strict controls over the loyalty of the clergy, and their sermons and prayers were monitored. Mihkel Ostrov, pastor of the Sangaste congregation, was subjected to an investigation, and Rõuge pastor Valter Viks, Tallinn St. Paul's pastor Rein Uhke and Märjamaa pastor Jaan Lääne, were suspended.

Aigi Rahi-Tamm. The Veterans in the grasp of the Chekists

In 1930, most Estonians had made up their minds whether to support the War of Independence Veterans or to oppose them – few people were neutral. Some saw the Veterans as idealists, others as fascists who wanted a dictatorship. In the Soviet period there

was no longer any doubt regarding opinions that could be held with regard to the Veterans: for the Soviet Chekists carrying out Sovietization, they were a "counter-revolutionary and anti-Soviet element."

In the mass arrests that accompanied the beginning of the Soviet occupation in the summer of 1940, the first to be seized were those who were the most anti-Soviet. The most suspect were heads of the disbanded political parties and organizations, and their active members, in particular organizations such as "Veterans", "Defence Union", and "Fatherland Union."

Almost all the top leaders of the Veterans, who had been sentenced to prison in 1936, were arrested by the Soviet secret police in 1940-41. Many Veterans and their family members were among those deported to inner parts of Russia in June 1941. Soviet repressions that had been interrupted in 1941 due to the war continued in the autumn of 1944. Preparations for these had already been made behind the Soviet front, where information for the various charges was collected and organized. The largest wave of arrests of Veterans took place in the initial post-war years, which in its scope was comparable to the arrests in June and July of 1941.

Existing data supports the premise that the Soviet authorities had access to comprehensive material on the Veterans, but just how this information was used against the people is another matter.

Soviet investigators had their own unshakable stand regarding the Veterans – that the movement had been started by the German fascists, that it operated under their control and financial support, and that they supported anti-Soviet activity.

Being a member of the Veterans organization – this stereotyped charge, generally stated in the arrest warrant for Veterans, was supposed to be confirmed during a preliminary investigation. Membership in the Estonian Association of War of Independence Veterans (EVL) was generally used as a charge in addition to others. An association with the Veterans was one of those "suitable" arguments that could be quite easily used against a person, if it was required. But at the same time, this association could fade into the background in the presence of other, more weighty evidence, and be ignored in a court decision.

The so-called more serious charges against the Veterans (active struggle against the working class and the revolutionary movement, betrayal of the homeland, providing assistance to the international bourgeoisie in carrying out actions against the USSR, etc.) were mainly connected to activities engaged in during the War of Independence and to participation in the work of the Defence Union. In the eyes of the Soviet security services, the War of Independence denoted only fighting against the Red Army, and members of the Defence Union "were obsessed with bourgeois ideology, thereby demonstrating their enmity to the USSR".

These charges (being a Veteran, or a member of the Defence Union) were of varying importance in the investigatory practices of the security services. Determining the actual level of participation for a person was carried out depending on the needs of the investigators, and the more thorough checks were mostly made only during the later period of rehabilitation (at the end of the 1950s and during the 1960s). In the case of the majority of the Veterans who applied for rehabilitation, guilty verdicts were not changed since justification was not available for finding that the system had made a mistake in their case. The complete rehabilitation of these categories of persons was carried out only during the political changes in the 1990s, during the process of universal rehabilitation.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Olavi Punga. The effect of the 1934 coup on the Defence Union

Directly after the state of emergency was declared in 1934, a purge in the Defence Union was begun based on individuals' supposed political inclination: expelled from the union were some held for preliminary inquiries and others for open expression of domestic political views.

Since a number of major processes associated with membership changes were initiated at the same time in the Defence Union, it is extremely difficult, if not impossible, to assess the effect of the events associated with the Veterans' "coup" on the subsequent activities of the Defence Union. In 1934, however, the membership of the organization was reduced by 8,953 men and 2,268 women. Such a large-scale cleansing of the ranks was unprecedented in the organization's history. Except for a few exceptions, it is now impossible to tell who was expelled, and why, or who simply left on his own accord.

Kaja Kumer-Haukanõmm. "Memoirs and Experiences on the Eve of Departure From Estonia" by Captain Julius Laas

In November 1945 in the refugee camp at Lübeck, Captain Julius Laas recorded what he had experienced in Saaremaa during the last days of September and the first days of October 1944. These memoirs are held in the Baltic Archive in the Swedish National Archives, among the materials of Laas's fellow camp resident Karl Liivola. It is quite rare to have such detailed memoirs from that particular time. The value of these memoirs is increased by the fact that they were recorded only the year after the events described, which means that it is quite probable that the chronology and details are correct.

Ivo Juurvee. Stasi file on the Estonian SSR in 1989

Among the surviving documents of the German Democratic Republic's (GDR) Ministry of State Security (*Ministerium für Staatssicherheit* – Stasi) one can find a file named *Estische Sr*. It has been compiled rather carelessly – there are spelling mistakes even in the title of the file (in German, Estonian SSR should be spelled *Estnische SSR*).

The file contains documents from January to August 1989. The papers reflect the rise of ground-level political activity in Estonia, the founding of the Popular Front and Moscow's approaches to the issues. Most of the dated documents are from August 1989 – probably due to the 50th anniversary of the signing of the Nazi-Soviet Non-Aggression Pact, also known as the Stalin-Hitler Pact. Among other negative consequences, the Pact paved the way for the Soviet occupation of the three Baltic states. In order to draw the world's attention to this fact and to express protest against it, a human chain spanning the distance between Tallinn, Riga and Vilnius was organized on 23 August 1989 – known as the Baltic Way.

The material in the file can be divided into four groups: teletype messages from the Embassy of the GDR in Moscow; memos of the GDR Ministry of Foreign Affairs (*Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten*); documents prepared by the Stasi; a rough translation from the Soviet newspaper *Krasnaya Zvezda* and two memoranda on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania; experts from the German Federal Republic's press (*Der Spiegel* and *Die Welt*).

The material does not add much to the knowledge about the events of 1989. Nevertheless, it is noticeable that less than half a year before the fall of the Berlin Wall, the Stasi found time to deal with Estonia.

Estonian Film Archives. The Landeswehr War

CULTURAL HISTORICAL ARCHIVES

Vello Paatsi. The Memoirs of Märt Mitt

The memoirs of Märt Mitt continue in this issue. Mitt discusses his work with the Tartu Estonian Agricultural Society, led by J. V. Jannsen, agreements he made with the Baltic Germans on the publication of the newspaper *Eesti Postimees*, and debate in the Estonian Literary Society (*Eesti Kirjameeste Selts*) about how he should be honored. Mitt then writes about his time as president of the Society, how Jannsen wished to sell the journal *Eesti Põlumees* ("Estonian Farmer") to the Tartu Estonian Agricultural Society, and why it did not succeed and etcetera.